

Jogelméleti Szemle 2021/1. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Csatlós, Erzsébet: The EU ETD Directive and the Development of EU Administrative Procedural Law. Theoretical Remarks	2
Karácsony András – Monostori Markus: Szuverenitás – posztszuverenitás – Európai Unió	14
Löffler Tibor: Illegitim választások. Kihívások a demokratikus jogállamok számára.....	25
Pokol, Béla: Philosophical ontology, artificial intelligence and moral	39
Varga Csaba: A jog és környezete (Jogfejlesztés, jogváltoztatás)	93

Szemle

Gát Ákos Bence: Az Európai Unió Bírósága jogállamisággal kapcsolatos ítélezési tendenciái....	112
Mészáros Ádám Zoltán: A korona-triázs rendszer büntető- és alapjogi kérdései	145

Opinio

Prugberger Tamás: A jogi normák és alkalmazásuk az Univerzum élő és élettelen jelenségeinek természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében.....	154
---	-----

Könyvismertetés

Czeti István: Studia in honorem Gábor Hamza – Ünnepi tanulmányok Hamza Gábor 70. születésnapja tiszteletére	176
Rigó Balázs: Jogtörténetírás kronologikus módon és dogmatika nélkül? – A pozitivisták jogtörténetírás pozitívuma.....	179

Csatlós, Erzsébet¹

The EU ETD Directive and the Development of EU Administrative Procedural Law Theoretical Remarks

European administration is increasingly featured by composite procedures whereas authorities and organs of direct and indirect administration are forming networks to finally decide upon a single case. The *consular protection policy of the EU* and its recent developments is worth to be explored and analysed in this point of view especially with procedural administrative law aspects to see how the citizenship rights are evaluated in material and procedural administrative law.

The new ruling of the *EU type of emergency travel document* [EU ETD] is on the path of cooperation and coordination but in a more matured and sophisticated way than the 2015 directive on the coordination and cooperation measures to facilitate consular protection for unrepresented citizens of the Union in third countries. It not only refers to a network of the potential actors taking part in the composite procedure of consular protection, but it prescribes, inter alia, deadlines for each procedural step and empowers the delegations and the Commission to have an active role in execution to build European consular protection a European administrative structure and ensure the evaluation of citizenship rights along with fundamental right in a more comprehensible manner.

I. Introduction

European citizenship rights for consular assistance have gone through a significant reform procedure during the last couple of years. Building the European administration of consular protection which is a fundamental right of EU citizens in third States means the transformation of the policy from intergovernmentalism to a Europeanised level of fundamental rights protection. Beside Directive (EU) 2015/637² which framed a general cooperation mechanism for helping EU citizens to get the necessary consular assistance in case if their nation State is not represented in the territory of a third State.³ According to recent data of 2020, 76% of EU citizens are aware of this right.⁴

Remaining on the previous path, the focus of this study is the newly adopted Council directive on a special consular protection measure, the *EU type of emergency travel document*. As the loss of travel document has been recognized as a major reason for consular measures in third States,⁵ under the inter-governmental regimes of the former second pillar, Decision

---

¹ PhD, senior lecturer, University of Szeged, Faculty of Law and Political Sciences, Public Law Institute, csatlos.e@juris.u-szeged.hu.

² Council Directive (EU) 2015/637 of 20 April 2015 on the coordination and cooperation measures to facilitate consular protection for unrepresented citizens of the Union in third countries and repealing Decision 95/553/EC. OJ L 106, 24.4.2015. p. 1-13. [hereinafter: Directive 2015/637]

³ Directive 2015/637, Article 10.

⁴ Flash Eurobarometer 485, European Union Citizenship and Democracy. Report. Fieldwork: February-March 2020, Publication: July 2020. Survey requested by the European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers and co-ordinated by the Directorate-General for Communication. p. 35. <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/flash/surveyky/2260> (10.01.2021.)

⁵ According to the 2017 EU Citizenship Report, the issuance of emergency travel documents is in practice the most frequent form of assistance given by the MSs to unrepresented EU citizens, it means more than 60 % of all cases. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social

96/409/CSFP was intended to provide genuine help to the citizens of the Union in distress as a document that provides a clear demonstration of the practical benefits of being a citizen of the Union.⁶ The single-journey document issued according to a common format allows the unrepresented EU citizen to return home, or, exceptionally, to another destination, if they do not have access to their regular travel documents, for example because they were stolen or lost.⁷ However, the barely two decades of practice has proven the need for reform in this specific issue as well as in the case of consular protection in general.⁸

The new ruling in the form of a Council directive was adopted on 18 June 2019⁹ and currently, this is the period of decision upon implementing measures and further executive acts, so the application of the new measure will be a matter of the future within a few years. However, it is notable to discuss the innovative aspects in the view of European administration and the paper wishes to focus on two of them: its procedural law achievements and its influence on the organisational building up of the policy completing the vertical cooperation with a horizontal side.

Directive 2019/997 is yet to be applicable in the future as after the adoption of the necessary technical specifications,¹⁰ Member States have 2 years to transpose its provisions into national law. Therefore, the following analysis is theoretical and based on the adopted legal acts and their *travaux préparatoires*; the consular protection is a core domestic competence of Member States also falling under the foreign policy and it is the least documented area which makes it difficult to deduct comparative conclusion of empirical research in this area.¹¹ The paper aims to identify the possible elements in the composite procedure of issuing an emergency travel document and wishes to establish the normative

---

Committee and the Committee of the Regions. Strengthening Citizens' Rights in a Union of Democratic Change EU Citizenship Report 2017. Brussels, 24.1.2017. COM(2017) 30 final. [COM(2017)] p. 18. footnote 104. However, in absolute terms, the number of EU ETDs issued is relatively small. The annual numbers have been *estimated* at around 320 outside the EU and another 250 within the EU. It is estimated that another 400-500 unrepresented citizens annually are issued national ETDs rather than the EU ETD format. However, the figures for EU ETDs are fragmentary and probably underestimated, as currently not all Member States collect precise statistical data on EU ETDs (more information available in the evaluation accompanying this proposal). COM (2018) p. 1. footnote 4.

⁶ 96/409/CSFP: Decision of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council of 25 June 1996 on the establishment of an emergency travel document. Official Journal L 168. 06/07/1996. p. 0004 – 0011. [hereinafter: Decision 96/409/CSFP] preamble.

⁷ Decision 96/409/CSFP, Annex I-III.

⁸ Proposal for a Council Directive establishing an EU Emergency Travel Document and repealing Decision 96/409/CFSP. Brussels, 31.5.2018 COM(2018) 358 final. [COM(2018)] p. 1-2.

⁹ Council Directive (EU) 2019/997 of 18 June 2019 establishing an EU Emergency Travel Document and repealing Decision 96/409/CFSP. OJ L 163, 20.6.2019. p. 1–12. [Directive 2019/997] adopted on the legal basis of Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388. [TFEU] Article 23. 2. on the proposal of the Commission and after consulting the European Parliament.

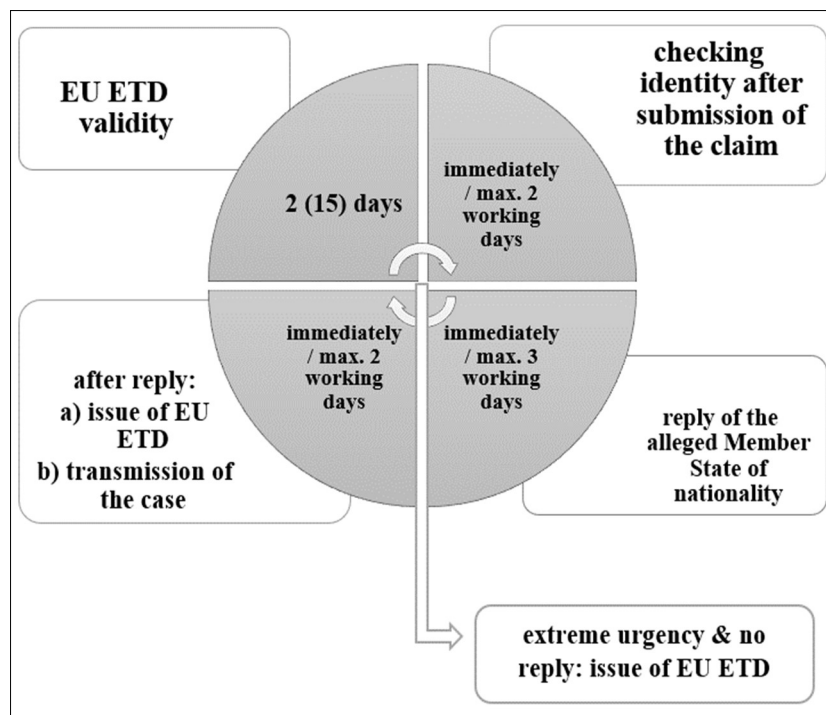
¹⁰ At the time of the closure of the manuscript, no delegated act or implementing act was adopted on the basis of Directive 2019/997. See: Relationship between documents. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELLAR:50b89e07-9325-11e9-9369-01aa75ed71a1#PPLinked_Contents\(10.2021.\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELLAR:50b89e07-9325-11e9-9369-01aa75ed71a1#PPLinked_Contents(10.2021.))

¹¹ At the beginning of the reform aspirations of the consular protection regime established after the Maastricht Treaty introduced EU citizenship, the survey of 2010 showed that the Member States of that time mostly had no systematic data collection on consular protection cases or if there was any, it was not available for the public. (CARE Final Report (2010) p. 597.) The situation has not changed much for 2018, it is proven by the explanation of the communication on the proposal for a Council directive establishing an EU emergency travel document and repealing Decision 96/409/CFSP. (COM (2018) p. 1. footnote 4.) cf. Schweighofer, Erich: The protection of Union citizens in third countries: aspects of European and International Law. In Faro, Sebastiano – Chiti, Mario P. – Schweighofer, Erich (eds.): European Citizenship and Consular Protection. New Trends in European Law and National Law. Editoriale Scientifica, Napoli, 2012. p. 76.; CARE Final Report. Consular and Diplomatic Protection. Legal Framework in the EU Member States. Citizens Consular Assistance Regulation in Europe. 2010. <http://www.careproject.eu/images/stories/ConsularAndDiplomaticProtection.pdf> (last accessed: 20.08.2018; not available on website anymore) p. 597.

background for the solution.

II. Procedural legislation for the horizontal administrative cooperation

The major achievement for the composite procedure of issuing emergency travel document for the unrepresented EU citizen in a Third State is the definition of the consecutive procedural steps and actors from the application to the ultimate refusal and the issue of the EU ETD. Upon choice, the unrepresented citizen may submit application for an EU ETD at any consular authority of any Member States which are available in the territory of a third State. This State contacts the competent authority of the State of nationality to check the identity of the person¹² and ask if the nation State wishes/or is a position to provide consular help itself. In case of a positive answer, the case is transmitted to the nation state and in case of a negative answer, it is the duty of authority where the claim was submitted to issue the travel document which is valid for a single journey back home that may last for two days but never no more than 15 days.¹³ See the basic scheme of the course of procedure below on figure no. 1.

1. General course of the EU ETD procedure according to Directive 2019/997. (Author)

However, directives are classical tools of obliging Member States to achieve a certain result but leave to the national authorities the choice of form and methods¹⁴ the Directive 2019/997 establishing an EU Emergency Travel Document is clearly formulated in a way that

¹² The assisting Member State shall provide the Member State of nationality with all relevant information, including: (a) the applicant's surname and given name(s), nationality, date of birth and sex; (b) a facial image of the applicant taken by the authorities of the assisting Member State at the time of application or, only where this is not feasible, a scanned or digital photograph of the applicant, based on the standards established by part 3 of International Civil Aviation Organization (ICAO) Document 9303 on Machine Readable Travel Documents (Seventh Edition, 2015) (c) a copy or scan of any available means of identification, such as an identity card or driving license, and, where available, the type and number of the document replaced and the national registration or social security number. (Directive 2019/997, Article 4. 2.)

¹³ Directive 2019/997, Article 4.

¹⁴ TFEU Article 288 al 3.

it may be applied with *direct effect*. The Council directive settles not only a scenario but exact *deadlines* for each procedural step to help the citizen with a predictable schedule. As soon as possible, and no later than three working days after receipt of inquiry about a potential national, the Member State of nationality shall confirm whether the applicant is its national, provide all the relevant information in the case concerned and shall also be responsible for any necessary contact with family members or other relevant persons or authorities.¹⁵ If the Member State of nationality is unable to respond within three working days, it shall, within that period, inform the assisting Member State and shall provide an estimate of when the response is to be expected. The assisting Member State shall inform the applicant accordingly. Upon confirmation of the applicant's nationality, the assisting Member State shall provide the applicant with the EU ETD as soon as possible and no later than two working days after receipt of the confirmation.¹⁶

These procedural deadlines which can be overruled only under exceptional circumstances, and only in the favour of the citizen. In cases of extreme urgency, the assisting Member State may issue an EU ETD without prior consultation of the Member State of nationality. Before doing so, the assisting Member State shall have exhausted the available means of communication with the Member State of nationality. The assisting Member State shall notify the Member State of nationality, as soon as possible, of the fact that an EU ETD has been issued and of the identity of the person to whom the EU ETD was issued. That notification shall include all data which were included on the EU ETD.¹⁷

III. On the edge of glory? Balancing between procedural autonomy and procedural rights in the composite procedure

Cooperation measures of this nature is a bright achievement as for most of the time, the administrative cooperation phase falls beyond any sort of secondary legislation of binding nature.

However, not every case is simple as a textbook example modelled by the Directive 2019/997; many troublesome elements may occur is the procedure which leads back to the unharmonized nature of consular tasks which make the procedural law issue of EU ETD the subject of further considerations.

III.1. The content of the obligation arising from the two directives

Not every foreign representation of Member States¹⁸ is entitled to issue any sort of travel document either by the lack of empowerment or missing technical infrastructure. The Directive 2019/997 repurposes existing equipment used for visas, which is already available in EU Member States' consulates and which consular staff are trained to use.¹⁹ However, the organisational scope of external representation is wider to give consular assistance but without authority power. The procedural phase marked by the cooperation of an honorary consul and a consular authority empowered to issue an ETD remains under either domestic

---

¹⁵ Directive 2015/637 Article 10(3).

¹⁶ Directive 2019/997, Article 4. 3.

¹⁷ Directive 2019/997, Article 4. 6.

¹⁸ Directive 2015/637 Article 6.

¹⁹ Commission staff working document executive summary of the impact assessment accompanying the document Proposal for a Council Directive establishing an EU Emergency Travel Document and repealing Decision 96/409/CFSP. Brussels, 1 June 2018. SWD(2018) 272 final. [SWD(2018) 272 final] p. 1.

law if they are both representatives of the same Member State or uncovered by obligatory norm.

The primary obligation of the Member State by the mother law, Directive 2015/637 as *lex generalis*, is, namely, to give forum to apply to, but not necessarily to adopt the claimed to consular measure, here, the issue the travels document. The primary obligation towards citizens lies in the hands of the Member State of nationality and the Directive 2019/997 seems to follow the same practice. The requested consular authority at site shall make it possible for the Member State of nationality to provide the necessary consular help and if the Member State of nationality does not provide it, then it may proceed according to its *own* consular law,²⁰ “*in accordance with its legal obligations and practice*”.²¹ For such cases, the logical interpretation of the obligation to serve citizens and ensure the right to get consular protection and be incompatible with these obligations, is to transfer the case to the other member State authority at site or which is available to help nearby. However, this phase is not expanded by detailed provisions of the Directive. The *lex generalis* behind the EU ETD directive is the 2015 general Council Directive on the cooperation and coordination measure to facilitate consular protection gives just the guidance: its preamble envisages that Member States *conclude practical arrangements* for the purpose of sharing responsibilities for issuing EU ETDs to unrepresented citizens.²²

The *workload share arrangements* envisaged by Directive 2015/637 would be beneficial to citizens, since they allow for better preparedness to ensure effective protection. Member States that receive requests for protection should assess whether, in a specific case, it is necessary to provide consular protection or whether the case can be transferred to the embassy or consulate which is designated as competent according to any arrangement already in place. Member States should notify the Commission and the *European External Action Service* (EEAS) of any such arrangement, which should be publicised by the Union and Member States to ensure transparency for unrepresented citizens. However, there is no sign of such arrangements is available for the public, and anyway, this way a part of the procedure remains under the same regime it was under the former one, second pillar: untransparent, unpredictable and based upon non-binding source unless such arrangement takes the form of a binding secondary source of the EU or a properly implemented international law treaty source. In addition, the current version of the consular protection website designed for EU citizens does not contain any information on the available representations in a certain third state, just states the fact if the state of nationality is not represented there.²³

III.2. *The relationship of procedural challenges and the applicable law*

The other neurotic point comes from the *equal treatment clause*²⁴ of the material law

---

²⁰ Cf. Directive 2015/637, Article 2-3. and 10.

²¹ Directive 2019/997, Article 4.4.

²² Directive 2015/637, preamble (10)

²³ For EU citizens, currently there is no publicly available information on the existence on such arrangement. The Commission's website designed for finding available representation ('Find an embassy / consulate' https://ec.europa.eu/consularprotection/content/find-embassy-consulate_en) focuses on national representation and offers no non-national EU Member State representation at site: "In this Non-EU country, there is no result from the EU Member State(s) chosen." The link to find one of another EU Member State (https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/live_work_travel_in_the_eu/consumers/documents/eujus15a-1818-i01_-_campaign_on_consular_protection_a4_accessibility_en_v04_1_0.pdf) denies access: https://ec.europa.eu/consularprotection/content/home_en (All accessed: 10.01.2021.)

²⁴ Poptcheva, Eva -Maria: Consular Protection Abroad: A Union Citizenship Fundamental Right? PIE Peter Lang, Brussels, 2014, pp. 171-173.

which ensures consular protection for not only unrepresented EU citizens but their *accompanying family members*. If a Member State ensures consular protection for non-national family members according to its own consular law and practice, that Member State shall ensure the same for the unrepresented EU citizens and his/her family member, too.²⁵ Despite the non-harmonisation of material law to that end, the provision itself may give rise to problems of choosing the *forum* for submitting the application as in *stricto sensu*, the consular authority *in situ* is not obliged to balance its own capacities and the other available Member States' representations' level of consular assistance service. It is not the duty of the Member State to choose the best available forum that ensures the most suitable type of consular help and service and transfer to there the claim for EU ETD. The importance of highlighting the content of obligation lies in the relevant provisions of the Directive 2019/997: issuing EU ETD for family members is an option among other expansion on the personal scope of application.²⁶ Therefore, implementation variations will continue to colour the palette of the available consular assistance in third States. As derivative right to consular assistance, the application of an accompanying family also reveals procedural rights concerns as the umbrella right of good administration including fair procedure²⁷ and the most efficient interpretation of the rights of citizens that overwhelms the necessary assistance for his/her accompanying non-EU citizen family members would require positive and proactive attitude especially as both directives are devoted to the respect of fundamental rights.²⁸

The above-mentioned issues raise the necessity for further procedural standards to incorporate into binding secondary legislative act to better be in conformity with ruling of the administrative cooperation part of the composite procedure of issuing the EU ETD.²⁹ *Administration through law*, meaning that public administration ought to discharge its responsibilities according to law,³⁰ gets importance when a *negative decision* is born. From this point of view, the frameworks for issuing EU ETD seems deficient. If the Member State of nationality objects to an EU ETD being issued to one of its nationals, it shall inform the assisting Member State. In that case, the EU ETD shall not be issued, and the Member State of nationality shall assume responsibility for providing consular protection to its citizen in accordance with its legal obligations and practice. The assisting Member State, in close consultation with the Member State of nationality, shall inform the applicant accordingly.³¹

Material and procedural rules of consular measures are of domestic nature; however due to the very different level of regulation, it would be practical and desired to add a provision for the negative decisions. It is an obligation of the administration to give reasons for its decisions³² and democratic public administrative procedural law provides for the general obligation to call the attention to the *available legal remedy*. In composite procedures it would be crucial remedies, the bodies before which they can be exercised, and the time-

---

²⁵ Directive 2015/637, Article 5.

²⁶ Directive 2019/997, Article 7 (d).

²⁷ Charter of Fundamental Rights of the European Union OJ C 326, 26.10.2012, p. 391–407. [EU Charter] Article 41.

²⁸ Directive 2015/637, preamble (33); Directive 2019/997, preamble (24).

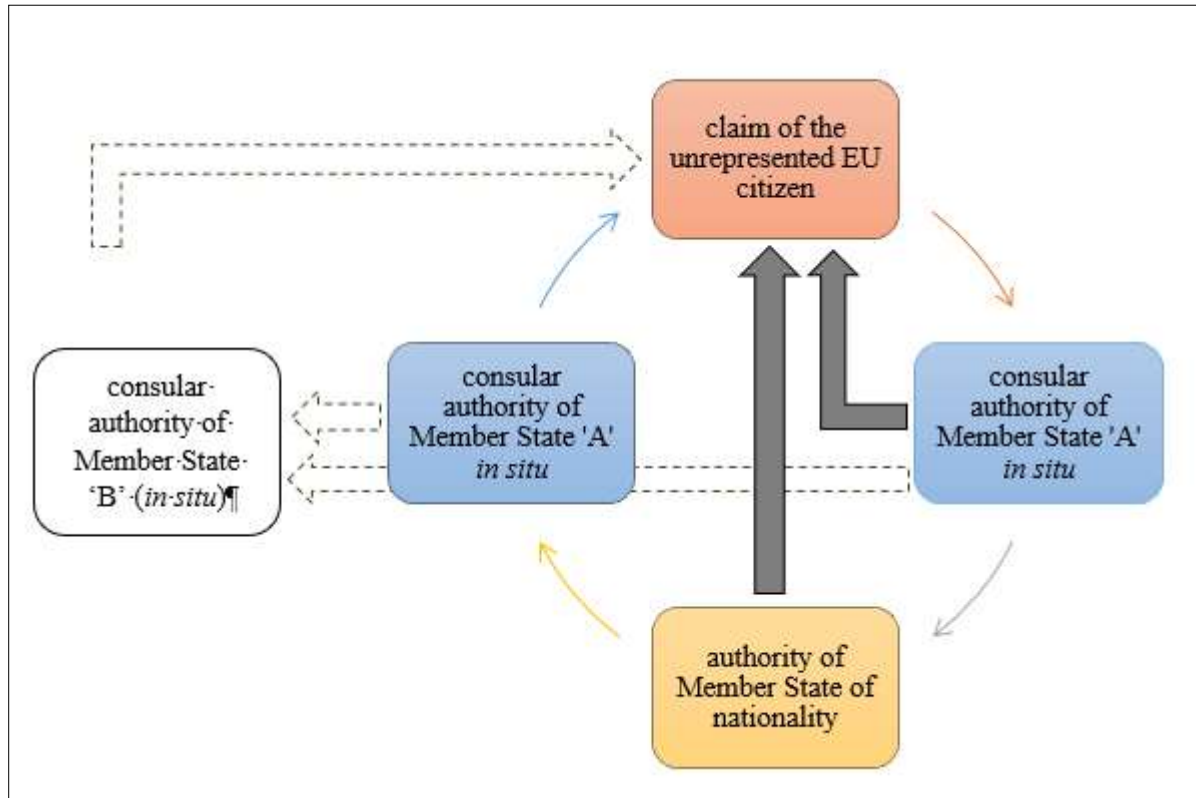
²⁹ Galetta, Diana-Urania – Hofmann, Herwig C. H. – Lottini, Micaela – Marsch, Nikolaus – Schneider, Jens-Peter – Tidghi, Morgane (eds): ReNEUAL Model Rules on EU Administrative Procedure. Book VI – Administrative Information Management. 2014, http://www.reneual.eu/images/Home/BookVIinformation_management_online_publication_individualized_final_2014-09-03.pdf (10.01.2021.) pp. 265-266.; Craig, Paul-Hofmann, Herwig C.H. – Schneider, Jens-Peter and Ziller, Jacques (eds): ReNEUAL Model Rules on EU Administrative Procedure. Oxford University Press, Oxford, 2017. p. 216. and pp. 232-234.

³⁰ European Principles for Public Administration, SIGMA Papers: No. 27, CCNM/SIGMA/PUMA(99)44/REV1. 1999. p. 9.

³¹ Directive 2019/997, Article 4.4.

³² EU Charter, Article 41.2. al. 3.

limits for exercising them, and decisions shall refer to the possibility of judicial proceedings and complaints to the Ombudsman.³³ Currently, there is no evidence on legal disagreements on consular protection measures however, it does not make it unnecessary to model a general scenario of legal steps for a potential appeal stage of the composite administrative procedure. As not every case is so simple that requires a general course of action, there may be some troublesome element is the procedure which goes back to the unharmonized nature of consular tasks. See the potential scheme of course of actions on figure no. 2.

2. Potential scheme of course of actions for the issue of EU ETD. (Author)

Not every foreign representation of Member States is entitled to issue any sort of travels documents either by the lack of empowerment or missing technical infrastructure. The obligation of the Member State by the EU ETD directive is to give forum to apply to, but not to issue the travels document. For such cases, the logical interpretation of the obligation to serve citizens and ensure the right to get consular protection and be incompatible with these obligations, is to transfer the case to the other member State authority at site or which is available to help nearby. However, this phase in not expanded by detailed provisions of the Directive. The mother law, the *lex generalis* behind the EU ETD directive is the 2015 general council directive on the cooperation and coordination measure to facilitate consular protection gives just the guidance: its preamble envisages that it is possible for Member States to conclude practical arrangements for the purpose of sharing responsibilities for issuing EU ETDs to unrepresented citizens. Member States that receive EU ETD applications (Member State 'A' *in situ*) should assess, on a case-by-case basis, whether it is appropriate to issue the EU ETD or if the case should be transferred to the embassy or consulate which is designated as competent under the terms of any arrangement already in place (Member State 'B' *in situ*). First, no sign of such arrangements is available for the public, and anyway a part of the

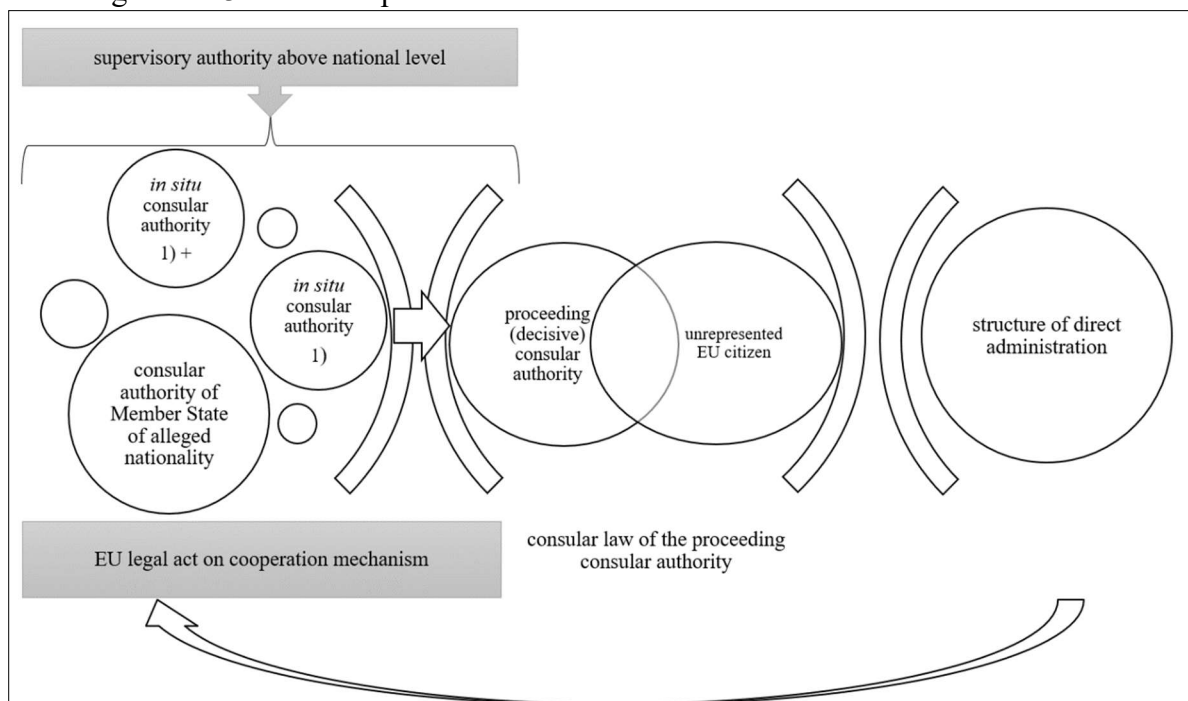
³³ European Ombudsman. The European Code of Good Administrative Behaviour. 2001. <https://europa.eu/!hj99fK> (10.01.2021.) Article 19.

procedure remains under the same regime it was under the former one, second pillar: untransparent, unpredictable and based upon non-binding source. In addition, the current version of the consular protection website designed for EU citizens does not contain any information on the available representations in a certain third state, just states the fact if the state of nationality is not represented there.

The other neurotic point comes from the equal treatment clause of the material law which ensures consular protection for not only unrepresented EU citizens but their accompanying family members. If a Member State ensures consular protection for non-national family members, that State shall ensure the same for the unrepresented EU citizens and his/her family member, too. The provision itself gives rise to problems of choosing the forum for submitting the application as *in stricto sensu*, the consular authority *in situ* is not obliged to choose the best available forum that ensures the most suitable type of consular help and service, and why it is important? Because the EU ETD directive handles the case of issuing EU ETD for family members as an option, implementing upon the choice of each Member State. So, the procedural phase beyond the visible and ruled part (marked with dashed arrows on figure no. 2) is crucial.

A part of the procedural law of the composite procedure is ruled. The basics for finding the proceeding authority by Directive 2019/997 and the decision-making phase is ruled by the domestic consular law of the proceeding forum. But by leaving completely unruled phases in the forum finding, not only the question of jurisdiction will be questionable but the guarantee system behind the procedure, too. See the scheme of the course of actions on the figure no. 3. from this point of view.

3. Schema of EU ETD procedure in the view of actors where '1)' stands for the chosen consular authority and '1)'+ represents all the other consular authorities of Member States *in situ*. (Author)

III.3. Empowering the executive of direct level – solution prevailed?

In the point of view of Member States, they formally do not violate their obligation of equal treatment, however, the lack of proactive steps towards workload share may reveal

questions concerning the effect of rights.³⁴ A part of the procedural law of the composite procedure is ruled. The basics for finding the proceeding authority by the directive and the decision-making phase is ruled by the domestic consular law of the proceeding forum. But by leaving completely unruled phases in the forum finding, not only the question of jurisdiction will be questionable but the guarantee system behind the procedure, too. So, can the other highlighted novelty – namely, the structural one – of EU ETD offer a solution for these questions?

III.3.1. Delegations taking over the diplomatic role of Member States

Instead of relying on individual Member States, contrary to the general consular assistance measures to which it is referred as “*Member States, supported by local consular cooperation, should undertake the necessary measures in relation to third countries to ensure that consular protection can be provided on behalf of other Member States in any given case*”³⁵, and they are while they may take into “*account the role of Union delegations in contributing to the implementation of that right*”³⁶, in case of EU ETD, the *EU delegations* are empowered with the executive tasks of diplomatic nature.³⁷

The specimens of the uniform *EU ETD form and sticker* shall be transmitted to the delegations in third States via the EEAS. They shall notify the relevant authorities of the third States of the usage of the EU ETD as well as its uniform format and main security features, including by providing specimens of the uniform EU ETD form and sticker for reference purposes. Ensuring this way, the recognition of the as official travel document is not only a guarantee feature but a giant step towards the international acceptance of the EU as global actor and it also a sort of harmonisation as all the other issues of consular protection including the acceptance of protection of non-national EU citizens fall under the competence of Member States.

III.3.2. The Commission is taking over the normative part of Member States executive role

While the limits to the legislative executive are recognized in all national constitutional legal orders of democratic legal systems³⁸ and the “*Commission’s role in the sovereignty debate varies depending on the context*”,³⁹ the European administration the contrary is marked by the new EU ETD directive: the legislative frames are for detailed procedural scenario for the composite procedure of issuing the ETD and the executive is gaining powers to adopt implementing and delegating acts, disencumbering the Member States and filling the deficiencies of the intergovernmental regime.

Considering the limited number of EU ETDs issued by Member States, it is important to adopt a realistic approach to monitoring the implementation of the proposal and not to overburden national authorities. Member States are asked to provide the Commission with

---

³⁴ Rasmussen, Steffen Bay: Constructing the European Demos through External Action? The Case of Consular Assistance to EU Citizens. In Heras, Beatriz Pérez de las (ed.): Democratic Legitimacy in the European Union and Global Governance: Building a European Demos. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2017. p. 279.

³⁵ Directive 2015/637, preamble Article (6).

³⁶ Directive 2015/637, Article 1.1.

³⁷ Directive 2019/997, Article 13.

³⁸ Tauschinsky, Eljalil – Weiß, Wolfgang: The Legislative Choice Between Delegated and Implementing Acts in EU Law. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2018. p. 203.

³⁹ Brown, Stuart A.: The European Commission and Europe’s Democratic Process Why the EU’s Executive Faces an Uncertain Future. Palgrave, London, 2016, p. 35.

information on a limited number of key indicators on a yearly basis. If need be, it can be decided to collect additional information. After five years, the Commission will evaluate the implementation of the directive.⁴⁰

It seems that serving the citizenship rights in an effective manner, to overcome the of fetters of the former inter-governmentalism and the competency limits of the Council, some executive power is now *delegated* to the Commission to achieve the objectives of the EU ETD. It refers primarily, in particular, to ensure the exercise of the right to consular protection on the basis of a modern and secure EU ETD format to ensure the security of the EU ETD and be in conformity with the international standards of the *International Civil Aviation Organization* [ICAO] as well as be secured against frauds and rejection.⁴¹ Along delegated acts, the Commission is also *obliged* to practice the normative powers in the form of *implementing acts powers* to ensure uniform conditions for the implementation of the Directive regarding technical specifications and indicators,⁴² and also to rule the standard form for application for EU ETD and, it may take a step forward discovering the gaps.

It is completely new in this policy field that the Directive 2019/997 now *obliges* Member States to regularly monitor the application of the provisions based on the same indicators and supply that information to the Commission on a yearly basis. Such provision requires data collection including statistics that makes the legal practice transparent and comparable as currently, no reliable picture is seen of the variety of State practice. Five years after the date of transposition of this Directive, the Commission shall carry out an evaluation on, among others, the impact on fundamental rights and the possible introduction of a *uniform fee* for EU ETDs in addition to the present possibility to issue implementing act establishing a *standard EU ETD application form* which shall contain information on the obligation to *return the EU ETD upon arrival*.⁴³ These latter are provided as possibilities for the Commission to invoke its implementing powers;⁴⁴ in fact the provision opens the door for further common executive norms at EU level instead of relying on Member States proactivity and procedural autonomy echoed from the Directive 2015/637 “*in order to find a balanced solution, will, as far as possible, act in such a way as to avoid going against any predominant position which might emerge within the appeal committee against the appropriateness of an implementing act.*”⁴⁵ However, implementing act are to set conditions that ensure that EU

---

⁴⁰ Commission Staff Working Document Impact Assessment accompanying the document Proposal for a Council Directive establishing an EU Emergency Travel Document and repealing Decision 96/409/CFSP. Brussels, 30.4.2019 SWD(2018) 273 final/2. p. 7.

⁴¹ Directive 2019/997, Article 8.3 and 11.

⁴² Directive 2019/997, Article 9.

1. The Commission *shall* adopt implementing acts containing additional technical specifications for EU ETDs relating to the following: (a) design, format and colours of the uniform EU ETD form and sticker; (b) requirements for the material and printing techniques of the uniform EU ETD form; (c) security features and requirements including enhanced anti-forgery, counterfeiting and falsification standards; (d) other rules to be observed for the filling in and issuing of the EU ETD. Those implementing acts shall be adopted in accordance with the examination procedure referred to in Article 12(2).

2. It may be decided that the additional technical specifications referred to in paragraph 1 shall be secret and not be published. In that case, they shall be made available only to the bodies designated by the Member States as responsible for the production of EU ETDs and to persons duly authorised by a Member State or the Commission.

⁴³ Directive 2019/997, Article 4.8.

⁴⁴ Directive 2019/997, Article 4.9. The Commission *may* adopt implementing acts establishing a standard EU ETD application form which shall contain information on the obligation to return the EU ETD upon arrival. Those implementing acts shall be adopted in accordance with the examination procedure referred to in Article 12(2).

⁴⁵ Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers. OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18. preamble (14).

laws are applied uniformly by Member States, they are not intended to impose procedural rights and obligations for the applicants. The Commission may adopt non-legislative acts of general application to supplement or amend certain non-essential elements of a legislative act (delegated acts)⁴⁶, and the powers conferred on the Commission to adopt acts to ensure uniform conditions for implementing legally binding Union acts (implementing acts)⁴⁷ but while doing so, both are appropriate tools to enhance administrative cooperation measures. Even if implementing acts are primarily for harmonised State action along the respect of Member States basic obligation to adopt *all measures of national law* that are necessary to implement legally binding EU norms by themselves,⁴⁸ the delegated acts may add the necessary modifications to complete the directive.

To evaluate the gaps and deficiencies of the EU level ruling, the Member States shall provide the Commission with the information necessary, so from the least documented area of public administration, consular protection policy will similarly follow the classical authority decision-making. Envisaging further common rulings on procedural aspects like fees gives rise to hopes that further procedural guarantees seem to be found necessary to be established among the standard frames of the composite procedure scenario.

Meanwhile, the Commission concluded the success of the birth of the Directive in its report on the progress towards effective EU citizenship at the end of 2020. The Directive which yet to be applicable in the future as after the adoption of the necessary technical specifications,⁴⁹ Member States have 2 years to transpose the Directive into national law. In parallel, the Commission is declared *to continue* to include and negotiate consent clauses in bilateral agreements with non-EU countries to ensure that these countries agree that represented EU Member States give assistance to unrepresented EU citizens.⁵⁰

IV. Conclusion

The European administration is increasingly featured by composite procedures whereas authorities and organs of direct and indirect administration are forming networks to finally decide upon a single case. The *consular protection policy of the EU* and its recent developments is explored and analysed in this point of view especially with procedural administrative law aspects to see how the citizenship rights are evaluated in material and procedural administrative law.

The right to get consular protection in the territory of third States from any consular authority of any Member State if the EU citizen's state of nationality is not represented there is a fundamental one. Although the provision as a right inherent to EU citizenship has a history of more than two decades, it is still under construction due to the development wave caused by the Lisbon Treaty. The cooperation and coordination measures based on new competences were introduced by the recently applicable Council Directive 2015/637 and recently, the issue of the emergency travel document has also been put under reform by Council Directive 2019/997. This latter not only refers to a network of the potential actors taking part in the composite procedure of consular protection, but it prescribes, inter alia,

---

⁴⁶ TFEU Article 290.1.

⁴⁷ TFEU Article 291.2.

⁴⁸ TFEU Article 291.1.

⁴⁹ At the time of the closure of the manuscript, no delegated act or implementing act was adopted on the basis of Directive 2019/997. See: Relationship between documents. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELLAR:50b89e07-9325-11e9-9369-01aa75ed71a1#PPLinked_Contents (10.01.2021.)

⁵⁰ Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions under Article 25 TFEU. On progress towards effective EU citizenship 2016-2020. Brussels, 15.12.2020. COM(2020) 731 final. point 7.

deadlines for each procedural step and empowers the delegations and the Commission to have an active role in execution to build European consular protection a European administrative structure and ensure the evaluation of citizenship – fundamental – rights in a more comprehensible manner. Simplify the issuing of EU ETDs for citizens and improve cooperation between the Member States was expected to achieve⁵¹ although it still shows gaps and deficiencies in the view of the evaluation of the right to effective legal remedy and procedural guarantees related to the composite nature and the administrative cooperation phase of the process. Meanwhile, contrary to the *lex generalis* of consular protection policy embodied by the Council Directive 2015/637, the Directive 2019/997 opens the executive norm making at direct level to ensure a coherent procedural and document management practice for operational practice at Member State level by their foreign representations. Complementing, the footpath for further development is paved by provisions on follow up and proper data collection obligations of Member States.

---

⁵¹ SWD(2018) 272 final, p. 1.

Karácsony András – Monostori Markus

Szuverenitás – posztszuverenitás – Európai Unió¹

I. Bevezetés

Amennyiben a szuverenitásgondolat eszmetörténetére tekintünk, akkor a következő, meghatározó jellegű szakaszokat emelhetjük ki. Az első szuverenitás elméletet *Jean Bodin* alkotta meg (*Hat könyv a köztársaságról*, 1576),² aki a szuverenitás fogalmát összekapcsolta az állammal. Elvileg az abszolút hatalmat egyén vagy egy testület is gyakorolhatja, ám Bodin az előbbi mellett állt ki, és a királyt jelölte meg, mint aki a szuverenitás (a főhatalom) gyakorlója. Úgy vélte, hogy csak az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó tudja megvédeni az országot az anarchiától, ami minden zsarnokságnál borzalmasabb. Bodin a könyvét a Szent Bertalan éj tapasztalatának birtokában írta, ezért gondolta, hogy az állam egysége – ami a békét biztosítja – mindenekfelett áll, ezt a vallási hovatartozás harca nem bolygathatja meg. A szuverén állam épp ezért a vallás kérdésében politikailag semleges. Nem vallási egységre, hanem egységes államra van szükség. A hugenotta politikai publicisztikával nem vallási alapon, hanem az állam szuverenitásának megőrzése érdekében fordult szembe. Bodin a hangsúlyt nem az állami erőszakra helyezte, hanem a joghoz kötöttségre. Miként Paczolay Péter fogalmazott: „a bodini államdefiníció /.../ a jogon keresztül az igazságosságot teszi meg az állam keretétül. Azzal igyekszik igazolni a monarchia felsőbbrendűségét, hogy a hatalmat a jogszerűség, azon keresztül pedig az igazságosság keretébe foglalja. Az állam – definíciója szerint – több családnak és közös dolgaiknak *jogszerű* kormányzata szuverén hatalommal”.³ Nem arról van szó, hogy a jog előrébbvaló mint a hatalom, hanem inkább arról, hogy a hatalom első számú eszköze a jog. Ez egyértelműen kiderül abból, amikor Bodin arról értekezik, hogy a szuverenitás legfontosabb ismérve a törvényhozás. A törvénynek igazságosnak és ésszerűnek kell lennie, ám nem az igazságosságában vagy ésszerűségében rejlik érvényessége, hanem a szuverén akaratában.

Bodin tehát nem a hit, hanem az állam védelmében írta művét. A szuverenitás egy és oszthatatlanságában látta a bére megőrzésének lehetőségét (Hobbes gondolataihoz hasonló módon), a béke szemszögéből nézve a polgárháború a legnagyobb bűn, amit el kell kerülni. A szuverenitás törvényeket megparancsoló és megszüntető teljhatalom. Ám a szuverén Bodin szerint nem korlátlan, mert nem szegheti meg az isteni és természeti törvényt és ennek keretében tiszteletben kell tartani a magántulajdont, és nem változtathat a királyság örökösödési rendjén és nem idegenítheti el a királyság javait.

A felvilágosodás évszázadában az angoloknál a parlament, a franciáknál pedig a nép, illetve később a nemzet jelent meg mint a szuverenitás megtestesítője. Az alapvető kérdések mindig is azok voltak, hogy kié a főhatalom és mi ennek a hatalomnak a tartalmi jellemzője? Legyen szó a királyról, a parlamentről, a népről vagy a nemzetről, mindegyik esetben az említett főhatalmat gyakorlók tevékenysége az állam létében és működésében fejeződött ki, s ebből következett, hogy a 19. században már az *állam* jelent meg a szuverenitás megtestesítőjeként – aminek mélyreható elemzését végezte el Georg Jellinek. Mint látható valójában csak a király (tágabban: egyeduralkodó, pl. diktátor) esetében beszélhetünk

¹ A tanulmány a Danube Institute *Nemzeti szuverenitás* kutatócsoport programjában készül.

² Magyarul részletek: BODIN, Jean: *Az államról*. Válogatás. Budapest, 1987, Gondolat

³ PACZOLAY Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, 1998, Korona, 145. p.

személyes szuverénról, más esetekben egy kollektív entitás (nép, nemzet) vagy pedig intézmény (parlament, állam) fejezi ki a szuverenitást.

Kiindulópontként az alábbi meghatározás adható: a szuverenitás állami főhatalom egy terület (területi felségjog) és az ott élő népesség (személyi felségjog) felett, akik az állami főhatalomnak engedelmeskednek. Ehhez az engedelmességhez kapcsolódik a szuverenitás politikai és jogi értelmezésének megkülönböztetése. *Politikailag* értve: hogy ténylegesen engedelmeskednek, *jogilag* értve: a jog által meghatározottan kötelesek engedelmeskedni. A szuverenitás jogi fogalma tehát abból indul ki, hogy a jog definiálja a szuverenitást és persze ezáltal behatárolja a körét. Austin ismert tétele a szuverenitás oszthatatlanságáról, elsősorban azt fejezte ki, hogy amit szuverenitásként határoznak meg, annak egy kézben kell lenni, azaz a jog nem definiálhat több eltérő, s ezért versengő szuverenitást. Az oszthatatlanság nem azonos a korlátatlansággal, mivel az erkölcsi, vallási normák korlátozhatják a szuverent, ám ezekből nem konstituálódik egy önálló szuverén. Továbbá, ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni – s ebben látható, hogy a hatalom kérdése nem azonosítható egyszerűen a szuverenitással –, hogy a hatalommegosztás elvének elterjedése, sőt beépülése politikai rendszerek struktúrájába nem jelenti feltétlenül a szuverenitás gondolat negligálását. Abban az esetben ugyanis, amikor az államra tekintünk mint a szuverenitás megtestesítőjére, az államrendszeren *belüli* hatalommegosztás nem a szuverenitás korlátozását jelenti, hanem az osztott szuverenitást jelenségével szembesülünk.

A 19. század második felében – mint említettük – már az államról beszéltek mint a szuverenitás megtestesítőjéről. Az állam viszont egy személytelen fogalom. Carl Schmitt és Hermann Heller érzékelték ezt a személytelenedési folyamatot és kritikával illette. Schmitt szerint ennek a háttérben a felvilágosodásban gyökerező mechanisztikus világkép áll, melyben a természettudományok törvénykutató és törvényalkalmazó tevékenységéhez hasonlatosnak látták a társadalmi életet. A személytelenség működésének a legszemléletesebb formája, a jogállam doktrína elterjedése. A weimari köztársaság idején, az említett két államtudóstól eltérően, Hans Kelsen éppen hogy üdvözölte ezt a folyamatot. Jogfelfogása, mely a hipotetikus alapszabályra épült, nagyon pontosan és radikálisan kifejezte ezt a szubjektumnélküliséget.

A 20. század utolsó évtizedeitől két különböző tapasztalat szorította háttérbe a szuverenitás hagyományos tematizálását. Egyfelől a fogalomhasználat burjánzása, magyarán: nagyon különböző vonatkozásban vált használatossá. Egyénre és különböző közösségekre, különböző tevékenység területekre (pl. művészet, politika, tudomány stb.) egyaránt vonatkoztatták, ami értelemszerűen a jelentéstartományát felpuhította. Olvashatunk szuverén egyénről, szuverén művészeiről vagy éppen tudósról, de még a sport világában is találkozhatunk ezzel a fogalommal. Röviden tehát: főnévből jelző lett, ami alapvetően az autonómia kifejezéssel rokonítható.

Másfelől pedig az integrációs törekvések fokozódása mellett megjelent a globalizáció tematizálása, ami újfent csak arról szólt, hogy a gazdaság, politika és a jog területén olyan határokat átlépő hálózatokba ágyazódva működnek az államok, ami elsősorban e hálózatokhoz való kapcsolódás követelményét jelenti és nem pedig a szuverenitását.

Mindezek alapján érthető módon az ezredfordulóra háttérbe szorult a tudományos vizsgálódásokban is a szuverenitás problematikája. Pontosabban csak történetileg és kritikailag foglalkoztak vele. Néhány éve viszont a helyzet alapvetően megváltozott, újra előtérbe került az aktualitás, a jelen vonatkozásában a szuverenitás témája. A tudományon belüli változást a politikai élet változása inspirálta. Noha az államelmélet képviselői a szuverenitás és az állam összekapcsolását tévesnek ítélték (a szuverenitás helyett a hatalom fogalmát ajánlották), ám a politika valósága többnyire nem úgy alakul, ahogy a tudomány szerint formálódni kellene. A politikában ugyanis az elmúlt félévtizedben központi vitakérdésként merült fel, hogy az európai integrációnak az Európai Egyesült Államokhoz

kell-e elvezetni, avagy meg kell maradni a nemzetek Európája koncepciónál? Értelmezhető-e egyáltalán az Európai Unió vonatkozásában a szuverenitás? Ugyanis az unió uralmi rendje szerződéseken alapszik, szuverén államok szerződésén. Hol található a szuverenitás? A nemzetállamoknál vagy az Uniónál, vagy esetleg mindkettőnél? Ám ebben az utóbbi esetben pontosan meg kell határozni a szuverenitás megosztását.

Azt mindenképp megállapíthatjuk, hogy napjainkban más a tartalma a szuverenitásnak mint a 19. századi államok esetében. A II. Világháborút követő évtizedekben nemzetközi szerződések, integrációs politikák következtében létrejött szervezetek kompetenciái korlátozzák a szuverenitást. A szuverenitásról való lemondás azonban mindig részleges és feltételekhez kötődik, aminek alapja: egy nemzetállam szuverén döntése. Attól, hogy különbözik a szuverenitás tartalma a 2 évszázaddal ezelőtti helyzettől, nem vált feleslegessé a fogalom.

A szuverenitás kérdéskörének jelenlegi vizsgálata talán éppen azért számít bonyolultnak, amit a szuverenitás politikai formájának tartalma jelent. Politikai értelemben szuverén az a döntéshozó, mely felett nem áll más, magasabb politikai erő, sem pedig azzal egyenértékű, másik, konkurens tényező, és melynek akarata feltétel nélkül érvényesül. Mivel a XXI. század az Európai Unióban idáig éppen az egységes, közös integrációs politika megborulását, és szélsőséges polarizálódását hozta magával, így ez természetesen azt is jelenti, hogy a politikai szuverenitás ebben az értelemben még elméletileg sem alkalmazható az EU, de még a tagállamok esetében sem, hiszen a föderalista-konföderációs fejlődési irány harca éppen úgy megosztja magát az Európai Parlamentet, mint ahogyan a tagállamok saját törvényhozásait is – maga a jelenség egységes egész Európában, pusztán annak intenzitása és arányai nem azok.

Ami a szuverenitás jogi oldalát illeti, nos elenyésző azoknak a felfogásoknak a száma, melyek egyáltalán ne ismernék el a nemzetek felett álló európai jogrend létezését az Unióval összefüggésben – ismételtén csak inkább az a kérdés, hogy egy ilyen jogrend mennyiben írhatja felül a tagállamok saját jogrendszerét és alkotmányosságát, tehát a tipikus kérdés nem az európai jog létezése, hanem annak hatáskörei körül kulminál. Az európai jogot pedig már évtizedekkel megelőzően létezett, és ma is létezik a nemzetközi jog, mely – politikai test és bármiféle államiság hiányában maga nem lehet szuverén – ugyanakkor mégis kizárja a nemzetállamok jogi szuverenitásának a lehetőségét.

Ha a szuverenitás klasszikus értelmezése politikai és jogi főhatalmat takar, mely felett nem áll magasabb erő, akkor már a huszadik században is legfeljebb két példát tudunk felmutatni rá; az egyik a Szovjetunió és az általa megszállt országok, a másik pedig a nemzetiszocialista Németország. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a szuverenitás ránézésre logikus módon kizárja a jogállamiságot és a demokráciát, másfelől pedig önpusztító jelleg rajzolódik ki, hiszen egyik államszervezet se élte túl azt az évszázadot, melyben létrejött.

A szuverenitás tehát a fenti – lényegesen túlegyszerűsített – értelmezési tartományban ma már nyilvánvalóan értelmetlen még olyan államok esetében is, melyek nem részei egy kontinens méretű integrációs politikának. Így az uniós tagállamok számára még inkább az.

II. Az Unió szuverenitása?

Az Európai Unió és a szuverenitás két olyan témakör, amiket hagyományos dogmatika mentén lehetetlen egy lapon említeni. A szuverenitás sok tartományban értelmezhető – az Unió viszont nincsen köztük. Azt már a jogállamiság kapcsán is jeleztük egy korábbi tanulmányunkban, hogy az EU esetében a kérdés vizsgálata fogalmilag lehetetlen, hiszen az nem „állam” – és bármennyire is szeretnék az integrációt a tűrészatáron túlra is erőltetők az ellenkezőjét, ez belátható időn belül nem fog változni, nem tekinthetünk a jelenlegi helyzetre

tehát úgy, mint az Európai Egyesült Államok létrejöttének előszobájára. Churchill a negyvenes években használta ezt a kifejezést, ahogyan Attlee is a negyvenes években indította meg az Európába irányuló tömeges bevándorlást, tehát ha az United States of Europe egy életképes koncepció lenne, akkor legkésőbb a Laekeni Alkotmány útján, de meg kellett volna valósulnia.

Az Európai Unió a tagállamok közötti alapító és módosító szerződésekre épül, ezek adják a jogalanyiságát. Ezek a szerződések bizonyos – amúgy nemzeti – hatásköröket átengednek az Európai Közösségnek, ami így a tagállamok részvételével, de nem mindig szükségképpen teljes egyetértésével határozhat ezekben a kérdésekben. A tagállamok külső szuverenitása így tehát lényegében egyrészt mértékét tekintve csökken, másrészt – minthogy a folyamat tulajdonképpen egy zéró összegű játszma – az EU döntéshozatali kompetenciája arányos mértékben növekszik.

Pontosan ezért érdekes, hogy az Európai Unió a szuverenitás kérdéskörének nem szentel figyelmet. Az alapító szerződések közül az egyik legelső, a Római Szerződés csak Nagy Britannia és Ciprus kapcsolatában említi a fogalmat, nem pedig a teljes Közösség vonatkozásában (aminek akkor az UK még nem is volt tagja), és ami még fontosabb; kísérletet sem tesz a definiálására.⁴ A fogalom ezt követően évtizedekre kiesett az EU alapító dokumentumainak terminológiájából, és az 1957-es Római Szerződést követően legközelebb csak kerekén negyven évvel később bukkant fel újra az Amszterdami Szerződésben, de ott is csupán Dánia fenntartásaként, amint a tagállam kiköti, hogy a szerződés által előírt mértékben a „szuverenitás átengedése” a dán alkotmányosság értelmében a törvényhozás négyötödös felhatalmazása alapján lehetséges, így a szerződés ratifikációja ezen fog múlni.⁵ Maga a szerződés egyebekben nem említi ezt a fogalmat. Ahogyan az egyéb alapító és módosító szerződések sem; így az Egységes Európai Okmány, a Maastrichti, a Nizzai és a Lisszaboni szerződések is következetesen elkerülik ezt a fogalmat.

Ebből logikusan két dologra lehet következtetni; az Európai Unió nem kapott szuverenitást a tagállamoktól, következésképpen semmiféle mértékben sem szuverén, ÉS/VAGY az Európai Unió már a kezdetektől következetesen tagadta, hogy az alapító államok maguk bírnának bármiféle szuverenitással, így azért nem említi a kérdést, mert szuverenitás hiányában a tagállamoknak nem lett volna lehetőségük azt akár csak részben is átengedni. Akármelyik logika tükrözi is az alapítók gondolatmenetét, kellőképpen beszédes az, hogy Dánia maga realizálta, hogy a szuverenitását részben „átengedi”, tehát a folyamat maga világosan kétséget sem hagy afelől, hogy a tagállamok maguk miként értékelik a helyzetet; 1) úgy, hogy nekik van szuverenitásuk, valamint 2) úgy, hogy ezt részben és a megadott mértéken belül átengedik.

Dánia fenntartása az 1997-es Amszterdami Szerződésben ugyanakkor kissé mégis megkésettnek nevezhető, mivel az Európai Unió Bírósága már 1964 során alkotott olyan ítéletet, melyben kifejtette, hogy az Európai Közösség létrehozása a tagállamok szuverén jogainak végérvényes és állandó korlátozását jelenti, és hogy bizonyos jogok átszállnak a Közösségre, így pedig lényegében létrehoztak egy joganyagot, melynek ők maguk és polgáraik is kötve vannak.⁶ A fentiek a nemzetközi szerződések alapvető természetéből fakadnak, ugyanakkor érdemes rávilágítani, hogy a Bíróság már ekkor is kifejezte az érvelésében nem csupán magának az európai jognak, hanem a szuverenitás átháramlásának a folyamatát is. Nem csak arról van itt szó, hogy egy megállapodás alapján kötve vannak a tagállamok a konkrét megállapodásban foglaltakhoz, hanem arról, hogy a megállapodás révén magának a kötelező erejű döntésnek a meghozatalához való jogot részben átengedik, és így

⁴ Római Szerződés – 227. Cikkely, 5. (b)

⁵ Amszterdami Szerződés – Tagállami Nyilatkozatok, 2. pont; Dánia nyilatkozata a szerződés K.14 cikkelyével kapcsolatban

⁶ Az Európai Bíróság 1964. július 15. ítélete a Flaminio Costa v. E.N.E.L. ügyben

már valóban a szuverenitás részbeni átengedéséről van szó.⁷ Világos ugyanakkor, hogy az EU gyakorlatilag ismeri a fogalmat, és nagy mértékben természetesnek is veszi, hogy elszivattyúzza azt a tagállamoktól, amint azt hamarosan láthatjuk.

Minthogy az alapító szerződések (valószínűleg szándékosan) hallgatnak a szuverenitás kérdéséről, maga az ezzel kapcsolatos jog- és államelmélet sem egységes. Az Európai Unió és a szuverenitás vizsgálata terén a legnagyobb érdemi elméletrendszer Neil MacCormick skót alkotmányjogász dolgozta ki. Számára az Unióban a kérdés nem az volt, hogy a szuverenitás a nemzetállamok számára elvesz-e, mert ebből, mint elkerülhetetlen tényből indult ki. A kérdés inkább az volt számára, hogy a szuverenitás úgy viselkedik-e, mint a magántulajdon, melyet annak eladása esetén egy vevő megszerez, vagy inkább olyan, mint a szüzesség, amit attól, hogy az egyik elveszíti, a másik még nem kapja meg. MacCormick az utóbbi mellett érvel, miszerint az európai közösség „tüllép” a szuverenitáson: „Úgy tűnik, hogy Európában a szuverén állam hanyatlásának és kimúlásának tanúi vagyunk, amit annak az egyelőre nem kellőképpen teoretizált jogi és politikai rendnek a kialakulásán keresztül tapasztalunk, amelyet Európai Uniónak nevezünk.”⁸ Láthatjuk tehát, hogy a jogilag elködösített folyamat még azok számára is furcsa és nehezen értelmezhető, akik egyébként magára az integrációra nyitottak volnának.

A fentiekkel kapcsolatosan ugyanakkor két dologra rá kell világítani; az első, hogy MacCormick 2009-ben elhunyt, tehát munkásságát az Unió puha integrációja, valamint a Laekeni Alkotmány sikertelen létrehozásának időszakában fejtette ki.⁹ Számára az integrációban a szuverenitás elenyészése természetes jelenségnek, nem pedig egy központosító politikai célnak, szándékos elnyomásnak (ha úgy tetszik, összeesküvésnek) tűnt, hiszen ekkoriban az EU agresszív politikai szándékai még egyáltalán nem mutatkoztak meg.

Másrészt ugyanabban a bekezdésben, ahol a fent idézettek írták, maga is elismerte a nép, mint „prepolitikai entitás” jogát arra, hogy a szuverenitást visszavegye, igaz, nem kifejezetten ebben az esetben, hanem teoretikusan egy zsarnoki uralkodótól: „A rosszul kormányzó, igazságtalan uralkodók megbuktatása a szuverenitást visszahelyezte a nép kezébe, amely azután állammá vagy államok szövetségévé szervezte magát, egy közös megegyezéssel elfogadott alkotmány létrehozásán keresztül.”¹⁰ Ugyanakkor ezt az eljárást leszűkíteni egy monarchiára teljesen értelmetlen – ha az ellenállás és a politikai engedetlenség alkalmas és elfogadható út a nemzeti önrendelkezés visszakövetelésére egy zsarnoki uralkodó ellenében, akkor semmi okunk sincs feltételezni, hogy ez egy zsarnoki föderáció vagy olyan politikai entitás esetében, mint az EU, ne lenne nyitva álló lehetőség, főleg, hogy ezt a lehetőséget MacCormick a nacionalizmus és a demokrácia szintéziseként értelmezte, így tehát ez egy erősen konzervatív érték kategória. Nem is véletlen, hogy az integráció és a szuverenitás megsemmisítése éppen a politikai paletta másik végletén szereplők vágyálma, akik a szuverenitás fogalmát szándékosan képtelen koncepciókkal párosítják össze, életképtelen terminológiát teremtve, ami így egyben magát a szuverenitást is látszólag életképtelenné teszi. Mert mi van, ha MacCormick tévedett, és a szuverenitás sem nem olyan,

---

⁷ Az, hogy az Európai Bíróság ezt követően egy precedens alapú common law rendszert épített ki, melyben saját hatáskörét (és annak folyamatos növekedését) a saját korábbi döntéseihez fűzött magyarázatokra építi, tehát az eredeti felhatalmazásra alapozva egyre több és több dologban nyilvánítja magát kompetensnek anélkül, hogy újabb szerződések valóban újabb felhatalmazásokat adnának a számára, a későbbi kutatások tárgyát fogja képezni, itt nem térünk most ki rá.

⁸ Neil MacCormick: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról in. *Fundamentum*, 2003/2; 6.

⁹ Mely alkotmánytervezet egyébként igyekezett betömni pár rést az EU demokráciájának pajzsán, és ezáltal csökkentette volna a demokrácia deficitet – ennek gyakorlati ára ugyanakkor a föderáció irányába történő elmozdulás lett volna. (A Lisszaboni Szerződés végül megoldotta a helyzetet, ugyanis a föderációt kihagyta, de az Európa Parlament hatáskörét megnövelte, így valamelyest demokratikusabbá tette az Uniót).

¹⁰ Neil MacCormick: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról in. *Fundamentum*, 2003/2; 6.

mint a magántulajdon, amit másnak adhatunk, sem nem olyan, mint a szüzesség, amit elveszíthetünk, hanem olyan, mint az élethez való jog, mely elidegeníthetetlen?

Azt már csak MacCormick mentségére kell megjegyezni, hogy ő maga, mint brit, természetesen a *common law* és a *rule of law* rendszerű állammodellben szocializálódott, ahol azt láthattuk, hogy a „bírói állam” a totális állam antitézise, így saját szubjektív nézőpontja természetesen a precedensrendszerű *common law* Európai Bíróság jogfejlesztő tevékenységében csak a Szent Grál délibábját látta: „Ez mintha azt mutatná, hogy a szuverenitás a jog és az állam létehez nemcsak hogy nem szükséges, hanem egyenesen nem is kívánatos. Egy megfelelően berendezkedett *Rechtsstaat* vagy jogállam nincs alávetve semmilyen törvény feletti vagy azon kívüli politikai szuverenitásnak, és az sem szükségszerű, hogy a törvény által ráruházott szuverenitással bíró alkotmányos szervre épüljön. A brit alkotmány klasszikus elmélete a parlament fejenek, az uralkodónak, vagy még egyszerűbben magának a parlamentnek tulajdonította a szuverenitást. Ez a *common law* egyik alaptétele, amely biztosítja a választók politikai szuverenitását.”¹¹

Érdekes lett volna látni azt, hogy ha MacCormick tíz évvel tovább él, miként és mennyiben változott volna saját felfogása az Unió működésének ezen tíz évére alapozva, mivel a gyakorlat a fentiekre éppen hogy rácsfolt.

Az Európai Bíróság 1964-es ítéletnek a kapcsán ugyanakkor vissza kell utalni MacCormick idézett szavaira; egyrészt a feladott nemzeti szuverenitásra, másrészt azonban „a rosszul kormányzó, igazságtalan uralkodó megbuktatása” témakörre, mely „a szuverenitást visszahelyezi a nép kezébe”. Az EU bíróságának fenti ítélete jogdogmatikailag aláhúzza a szuverenitás „állandó” korlátozása révén a nemzetállamok joglemondásának visszavonhatatlan természetét, és a szuverenitás MacCormick féle elenyészésének, de minimum megosztásának logikáját.

Hasonló a helyzet a XXI. század európai jogi jogtudományával kapcsolatban, ahol a téma integrációt és föderációt pártoló művelői szeretnek erről a kérdéstről úgy beszélni, mintha a szuverenitás átadása és az átadás mértéke nem egy aktuális dilemma lenne, hanem lefutott kérdés és visszavonhatatlan tény. Ezt tükrözi az Európai Unió és a Bizottság álláspontja is a legtöbb megnyilvánulása során, és ezt bizonyítják a politikai nyomásgyakorlást megtestesítő folyamatos kötelezettségszegési eljárások is, amik azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy a harminc éves Európai Unió parancsol a tizenegy évszázados Magyarországnak és Lengyelországnak, mert az, hogy az Unióé a döntés és a szuverenitás, már mindenki számára világos, csak nekünk nem. *Ezt már a múltkor megbeszéltük, nekünk van igazunk!* – így summázható a kérdés föderalista álláspontja politikai, publicisztikai és *quasi* tudományos oldalon egyaránt; „Az Európai Unió manapság már a legfontosabb meghatározó tényező az európai tagországok társadalmi-gazdasági és politikai rendszerének kialakulásában, működtetésében és továbbfejlesztésében, közvetve és közvetlenül egyaránt, ezért vált az Európaizálás szinte mágikus kifejezéssé Európa fejletlenebb felében. Az ezeréves történet során Európa sokat változott, sőt, maga az Európai Unió is rohamosan átalakul, így meg kell ismerkednünk mozgalmas-izgalmas, manapság is forrongó történetével. Az EU olyan, mint egy sebes sodrású folyam, maga alakítja a medrét és partvidékét. Az Unió egy mozgásban lévő szervezet, amely az „egyre növekvő integráció” fogalmával azonosítja magát. [...] Az Unióba belépő országok el kell fogadják az egyre növekvő integráció elvét. [...] Az Unió tehát korszakról korszakra újradefiniálja magát, és a 2010-es évek közepén éppen az uniós politika eddig példátlan mértékű átalakítása zajlik egy szorosabban szervezett, Föderatív Európa, az „Új Európa” felé.”¹²

De mikor futott is le pontosan ez a kérdés? Mikor tette fel bárki – leszámítva a FIDESZ kvóta-népszavazását, ahol az érvényes voksok bő 98%-a nemmel felelt – azt a

¹¹ Neil MacCormick: A szuverenitásról és a posztsoverzenitásról in. *Fundamentum*, 2003/2; 8.

¹² Ágh Attila – Vértés András – Fleck Zoltán: Tíz Év az Európai Unióban. Budapest, Kossuth Kiadó; 2014, 7-8.

kérdést, hogy szeretnék-e a polgárok, hogy az EU a tagállamok jóváhagyása nélkül olyan döntéseket hozzon, melyek alapjaiba véve elvonják a tagállamok szuverenitását? Nyilvánvalóan semmikor, és bár erre az integrációt támogató föderalisták azt felelnék, hogy de nem is kell a megkérdésük, hiszen az alapító szerződések anélkül is érvényesek, erre viszont nyugodtan mondhatjuk; nagyszerű, akkor valaki mutassa meg, hogy az alapító szerződésekben hol van szó a szuverenitás átengedéséről vagy önkéntes megszüntetéséről.

Ráadásul hiába igyekeznek a jogirodalom és maga az Európai Bíróság a nemzetek önrendelkezési jogáról való önkéntes lemondásán keresztül (mert mint látjuk, állítólag ez megtörtént, bár senki sem emlékszik, hogy pontosan mikor is) valamiféle vallásos *lex aeterna* jellegű adni a posztszuverén európai jognak, ez az érvelés – amire jogilag azt mondhatnánk, hogy *claudicans*, azaz „sánta”, holott a valóságban teljesen leszázalékolt – minden szempontból életképtelen. Egyrészt a népek és nemzetek politikai önrendelkezésének joga az alapvető jogelvekből adódóan is elidegeníthetetlen, éppen úgy, ahogyan semmilyen modern polgári jogrendszer nem ismer el jogképeségről való önkéntes lemondást a jogalanyok esetében (márpedig az állam maga az elsődleges jogalany), így tehát a polgári ellenállás lehetősége, mint *ultima ratio* igenis ott van jogi értelemben – még ha ténybeli lehetősége nem is feltétlenül áll fenn. Másrészt pedig a Brexit példája is megmutatta, hogy ez a „végleges” szuverenitás korlátozás, amiről az Európai Bíróság 1964-ben beszélt, a gyakorlatban azért nem egészen úgy néz ki, mint a papírra vetve, hiszen a briteknek egyszer csak véletlenül valaki feltette a fenti kérdést arról, amiről nem lett volna szabad; szeretnék-e a polgárok, hogy az EU a tagállamok jóváhagyása nélkül olyan döntéseket hozzon, melyek alapjaiba véve elvonja a tagállamok szuverenitását(?). És ez a kérdés utóbb merőben költőinek bizonyult. Fentiek okán, még ha el is fogadjuk, hogy a szuverenitás elenyészik az Európai Közösséghez való csatlakozással, következésképpen a babaruha nem visszaigényelhető, ez akkor sem jelenti, hogy erőszakos, akár önkényes polgára döntéssel a nemzeti szuverenitás ne lenne bármikor újratehermenthető.

III. Értelmezési tartományok az Unióban

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy az Unió számára a szuverenitás klasszikus értelmezése mára finoman szólva is elutasítandó, ami gyakorlatilag az erőviszonyok tekintetében beállt *clausula rebus sic stantibus* helyzettel magyarázható; az EU saját tükörképét szemlélve mostanra eljutott oda, hogy a tagállamok szuverenitásának elvonásával immáron úgy véli, hogy a külső szuverenitás nagyobb mértékben került az Unióhoz, mint amennyit a tagállamok megtarthattak maguknak, így pedig a mérleg borulásával már borítékolható az erőltetett integráció addig, mígnem az Európai Szuperállam valóban *de jure* is létre nem jön.

A fogalom uniós értelmezési tartományai mostanra ráadásul szándékosan félrevezetőek. Míg kezdetben a szerződések a témát elhallgatták, mára inkább manipulálják. Ha a politikai korrektség kérdését mellőzve a témát elfogulatlanul szemléljük, akkor hamar gyanút ébreszt, hogy az Európai Unió, ami elméletileg demokratikus tagállamok politikai értékrendszeréből épül fel (tehát mondhatjuk, hogy „hozott anyagból” dolgozik), miként vált egy nem demokratikus politikai apparátussá, és miért alakult ki vele kapcsolatban a korábban, más politikai entitások esetében nem igazán alkalmazott „demokrácia deficit” kifejezés? Maga a terminus ugyanis az Unióval kapcsolatosan terjedt el, holott nyilván már a fent említett két huszadik századi szélsőséges állam esetében is lehetett volna alkalmazni. De ez a kérdés is költői, tehát a válasz is az; míg a szovjet és nemzetiszocialista rendszerek nem is ámtítottak senkit sem azzal, hogy a demokrácia fellegvárai, addig az EU, ami éppen az európai demokratikus értékrendekből való merítése alapján igenis a demokrácia mintapéldánya

kellene, hogy legyen, hogy némi hiányérzetet ezzel kapcsolatban az ötszázmillió uniós polgár kollektív tudatában.

A fenti felvetés az EU kapcsán sem nem logikátlan, sem nem naiv. Az alkotmányozási kísérlet időszakában maga MacCormick is valami olyan szerepet látott az Unióban, ami a tagállamok jogrendszerének az előnyös oldalainak kollektív kidomborítását jelentette volna: „Az Európai Unió országainak kiemelkedően fontos szerep jutott a demokrácia és az emberi jogok konszolidációjában. [...] Az Unió bővítése lehetőséget ad arra, hogy hasonló értékekkel gazdagítsuk azokat az országokat, melyeknek történelme a közelmúltban kevésbé volt szerencsés. [...] Az Európai Unió távolról sem hibátlan, de összességében az európaiak életéhez tagadhatatlanul döntően pozitív irányban járult hozzá. Az ősi mondás szerint; ha nem romlott el, ne javítsd meg.”¹³ Ez a megközelítés az ezredforduló idején uralkodó békés légkört sugározza, mikor az integráció az alkotmány létrehozásával még megvalósíthatónak tűnt – és ami bármennyire is meglepő, megint azon bukott el, hogy megkérdezték a tagállamok polgárait, hogy szeretnék-e ezt az alkotmányt, mire a franciák és hollandok is nemet mondtak. Innen pedig az integráció számára maradt a kerülőút.

A szuverenitás nagyon is értelmezhető kellene, hogy legyen az Unióban – léteznie kellene valamiféle kollektív politikai szuverenitásnak, mégpedig az uniós polgárok demokratikus politikai szuverenitásának, csak hogy amint azt láthatjuk, ez inkább fékje, semmint gyorsítója az integrációnak, ezért az Unió valójában nem is igazán töri magát, hogy *túl* demokratikus legyen. Jogdogmatikai szempontból egy politikai közösség (mely maga nem állam) szert tehetne politikai szuverenításra, ha a rendszere valóban demokratikus volna, tehát elvileg létezhetne népszuverenitás ott, ahol nemzetszuverenitás nem. Az Unió azonban nem a polgárai akaratának kifejezésében, hanem éppen ellenkezőleg, annak elfojtásában vagy manipulálásában mutat kimagasló, intézményesített tehetséget.

Éppen ezért, a szuverenitás eredeti értelmezési tartományának átírása, új terminológia kidolgozása, már önmagában is gyanússá teszi a témát. Ilyen például az EU által kidolgozott „digitális szuverenitás”, „gazdasági szuverenitás”, vagy éppen „stratégiai szuverenitás” fogalmai.

Azoknak az amúgy kevés valódi tartalommal rendelkező szókapcsolatoknak a listáján, melyeket a balliberális körök találtak ki, és melyekben szerepel a „szuverenitás” kifejezés, az elsőként említhető példa a digitális szuverenitás. Az EP által vizsgált kérdés azt taglalja, hogy az uniós polgárok, gazdasági társulások, valamint még maguk a tagállamok is elveszítik tájékozódásukat és irányítási képességüket az adatok kezelése, valamint a technológiai újítások felett, és ennek a folyamatnak a megfordítására a legjobb eszköz – természetesen – az Európai Unió digitális autonómiájának a fokozása lenne.¹⁴ Bár a képlet elég homályos, az kiderül a tervezetből, hogy az EU máris 80 milliárd eurót költött a projektre, aminek a nanotechnológiai és 5G hálózati fejlesztések, a mesterséges intelligencia és a *blockchain* technológiai beruházások is részét képezik. Nem szükséges sok, csak kevés rosszindulat ahhoz, hogy valaki azt mondhassa, hogy a kezdeményezés akár még jó is lehetne, ha nem az EU vezetné be. Már az uniós adatvédelmi szabályozás esetében is kínosan nyilvánvaló volt, hogy ezek a bürokratikus szabályok – azon kívül, hogy adminisztratív pokollá teszik az átlagemberek életét – sok egyébre nem alkalmasak, a személyes adatok védelmére pedig biztosan nem. Hasonlóképpen a technológiai fejlesztések kétségtelenül szükségesek, de pont az 5G hálózatok, a mesterséges intelligencia és a *blockchain* az a kombináció, ami leginkább a titkosszolgálati technológiák megújítására és továbbfejlesztésére, és ezen keresztül a polgárok megfigyelésére lehetne alkalmas. Pont, mint ha valaki lőfegyvert venne a boltban; önmagában ezzel még nem lenne probléma, de ha símaszkot és kesztyűt is vesz hozzá, majd pedig az ékszerbolt felé indul, mégiscsak rossz érzésünk támad.

¹³ Neil MacCormick (2005): *Who Is Afraid of a European Constitution?* – Imprint Academic; V-VI.

¹⁴ [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI\(2020\)651992_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI(2020)651992_EN.pdf)

Hasonló a helyzet a stratégiai szuverenitással, ami az Európai Parlament pánikhangulatának eredményeképpen létrejött koncepció, mely a *coronavirus* járványra adott elégtelen, zilált és inadekvát reakciók nyomán alakult ki. Szokás szerint az unionisták a közösségi szinten mutatott gyenge válaszlépéseket nem a tehetetlen bürokrácia, a politikai ellenségeskedés, a hatalmi játszmák és a nyugati érdekek túlzott érvényesítése útján magyarázták, hanem a központi kényszerhatalom („*Hard Powers*”) és kellő hatáskörök hiányával.¹⁵ A stratégiai szuverenitás alapvetően tehát – ellentétben a V4 tagállamokban bevezetett rendkívüli jogrendekkel – valóban egyfajta felhatalmazási jogszabály, mely válsághelyzetben drasztikusabb döntési lehetőséget és kikényszerítő erőt adna az Unió számára, valamint növelné az EU geopolitikai fellépésének hatékonyságát. Ez egy ésszerű ötlet például Németországgal összefüggésben, ami a veszélyhelyzet gyenge alkotmányos szabályozása révén ülő kacska volt a járvány alatt, mivel a szövetségi kormányzatnak és kancellárnak – a náci emlékektől való túlzott félelem okán – az alkotmány nem adott valódi eszközöket a szükséges válaszlépések megtételére. Mivel a *Grundgesetz* megújítása lényegében reménytelen vállalkozás lenne, kényelmes volna Németország számára, ha a rendkívüli intézkedések felülről jönnének, így csak engedelmessé kellene. Hasonló a helyzet Franciaországban, ahol a járvány régen túllépte az egészségügy által kezelni képes küszöböt, ezért a halálozási ráta továbbra is itt a legmagasabb egész Európában, ennek politikai felelősségét pedig igen kényelmes lenne áthárítani. Arra is érdemes rámutatni, hogy a tervezet kapcsán valószínűleg az egészségügyi személyzet és a kórházi férőhelyek is átirányíthatóak lennének, tehát ha ilyen Unió felhatalmazás létezne, akkor Magyarország a migránskvóták mellé életveszélyes állapotban lévő betegek ezreit is megkapta volna azon az alapon, hogy itt úgymint bőven túl sok a lélegeztetőgép. Az, hogy ez azért lehetséges, mert Magyarország a saját polgárainak megvédésére tartalékolta be belőlük előrelátóan, ahelyett, hogy az illegális migránsokat támogatná fejenként nagyobb összeggel, mint a minimálbér (mert hogy az EU egyébként ezt teszi), nyilván nem lenne szempont, de Magyarország lenne ismét a bűnbak, ha saját kórházi ágyait és egészségügyi kapacitását megtartaná a saját polgárainak és nem fogadná be akár mind a világon e pillanatban aktív fertőzött 14 millió beteget a szolidaritás és a közös teherviselés jegyében.

Külön érdemes rámutatni, hogy a javaslat növelni szeretné az Unió képességét arra, hogy hatékony „választ adhasson külső kihívásokra és krízisekre” – és ezzel a javaslat lényegében értelmezhetetlenné is vált. Ha ugyanis az EU célja valóban a „külső kihívásokra adott reakció” lenne, akkor ez a javaslat már öt éve utat talált volna magának a Parlamentbe, mikor a tömeges bevándorlás válsága megindult. Csakhogy abban az esetben is – ahogy a COVID-19 kapcsán is – azt láthattuk, hogy az EU nem is célozza a helyzet valódi megoldását (ha azt tenné, akkor támogatná a V4 országokat a migráció megállításában, nem pedig szankcionálná). Az EU külpolitikájáról sem lehet sokkal több konstruktív dolgot elmondani; az EU, mint a világgazdaság 20% részesedését birtokló entitás, ami a NATO hadikiadásainak nagyjából a felét teszi ki, nem azért nem jut szóhoz a globális politikában, mert nincsen megfelelő felhatalmazása, hanem azért, mert értelmes mondanivalója nincsen. Ennek megfelelően valószínűleg a jelenlegi stratégiai szuverenitás koncepció mentén kialakítani kívánt hatáskörök fegyvercsöve sem a vírusra irányulna, és még csak nem is Kína, hanem sokkal inkább Visegrád felé, amiért például a Magyar Kormány Oroszországból meri vásárolni az első adag vakcinát, nem pedig az Unióból, ezzel komoly bevételtől fosztva meg az európai gyógyszergyárakat olyan logikátlan prioritásokra alapozva, mint a saját állampolgárok védelme. A stratégiai szuverenitás tehát – aminek egyébként a nevét leszámítva a világon semmi köze sincs magához a jogelméleti értelemben vett

¹⁵ [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652069/EPRS_BRI\(2020\)652069_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652069/EPRS_BRI(2020)652069_EN.pdf)

szuverenitáshoz – csak egy újabb eszköz lenne az EU integráció fegyvertárában az engedetlen tagállamok végzálásához.

Hasonlóan érdekes terminus az „információs szuverenitás”, melynek divatja az Unióban mostanában szintén felfutóban van, különösképpen a V4 tagállamokkal kapcsolatban. A kifejezés lelkes művelőinek álláspontja szerint ugyanis ezekben az országokban, de legalábbis Magyarországon és Lengyelországban, a populista kormányzatok cenzúráinak és médiamanipulációinak hatására a társadalmat sikerült álhírekkel félrevezetni, így azok a „jogvédő” szervezetek, melyek ezt a terminológiát alkalmazzák, valamiféle felvilágosításához való jogot értenek alatta, ami természetesen nem a tényszerű információkhoz való hozzáférést jelenti, hanem a liberális olvasat hegemoniáját. Mindez meglehetősen ironikus, tekintve, hogy éppen azok a szervezetek rendelkeznek homályos jogállással, azonosíthatatlan, vagy éppen túlzottan is jól azonosítható pénzügyi forrásokkal és a lehető legegyszerűbb hírforrásokkal, amiknek az „információs szuverenitás” a gumicicája. Ezt, valamint a fősodró médiára gyakorolt „jótékony” hatásukat láthatjuk az amerikai elnökválasztás kapcsán is, melynek eredménye jogi értelemben e sorok írásakor még finoman szólva is bizonytalan, de éppen ez a jelenleg még homályos helyzet az, ami az „információs szuverenitás” valódi arcát feltárja; miközben a szavazás visszasságait a SCOTUS még épp csak elkezdte vizsgálni, és azokban a tagállamokban, melyek kapcsán már határozott, Donald Trump elnökkel értett egyet, a fősodró média már rég beállt a Demokrata Párt mögé, kikiáltotta Joe Bident győztesnek, és a választási csalás ötletét alaptalan összeesküvés elméletnek bélyegezte, kollektíven és minden platformon cenzúrázva magát a regnáló elnököt (!), holott jogi értelemben erre azt mondani, hogy egy lefutott *res iudicata* volna, finoman szólva is merész ötlet. Ilyen módon a fősodró média információs szuverenitásáról legalább egy dolgot el lehet mondani; hogy az igazi, klasszikus és Hobbes-féle értelmezés szerint is szuverén és teljességgel *felelőtlen* – és ez a politikai kommunikációs modell az, amit az EU és a „jogvédő” „civil” szervezetek Közép-Európában a demokrácia nevében protezsálnak. Az „információs szuverenitás” így egyetlen dolgot jelent; az igazi, orwelli 1984 megtestesülését, melyben mindenki szabadon azt gondolhat, amit csak az elit parancsol.

A Sorbonne Egyetem alkotmányjogásza, Bertrand Mathieu is rámutat, hogy az emberi jogok szélsőséges értelmezése ma már inkább politikai fegyver éppen a demokrácia elfojtására, semmint jogi garancia. „Az emberi jogok és a nemzeti demokrácia közötti elvi komplementaritás azt jelenti, hogy a két elvnek egyensúlyban kell lennie egymással, azaz egyik sem helyettesíthető a másikkal.”¹⁶ Az emberi jogok címszó alatti szuverenitásfelmorzsolás ugyanakkor semmi alapot nem ad a meglepetésre, ha abból indulunk ki, hogy a liberális demokrácia maga is ellenzi a szuverenitást, pedig elméletileg éppen a népképviseléstől fejlődött ki, hovatovább gyűlöli a populizmust, amivel a *politikai ígéret* – *választói visszacsatolás* – *újraavasztás* pozitív spiráljának az elutasítását, következésképpen éppen a szabad választás elutasítását és a demokrácia lekicsinylését fejezi ki. Ha egy demokratikus modell nyíltan ellenzi a népszerűséget, és a választói akaratot, akkor miért csodálkozna bárki is azon, hogy a népszuverenitást is elutasítja?

IV. Elcsalt szuverenitás?

Lehet, hogy éppen az a cél, hogy ne létezzen szuverenitás? És ha így van, és a tagállamok a szuverenitásukat feladva az EU intézményeinek alárendelik magukat, akkor a szuverenitás többé már tényleg nincs? Kivehető az államból, vagy akkor az már nem is állam? Az Európai Unió alkotmányos alapokra történő szuverenitása megbukott az évezred első éveiben.

---

¹⁶ Bertrand Mathieu: *A jog a demokrácia ellen*. Budapest, Századvég Kiadó; 2018, 125.

Demokratikus elutasításra alapozva bukott meg. Új megoldás kellett az integrációra, és ez a megoldás egyfajta láthatatlan alkotmányozás; az *ezt már megbeszéltük* logika, és ennek a része az Európai Bíróság hatáskörének önmaga által történő autodidakta növelése. A bírói hatalom válik a jogi szuverenitás hordozójává, ahogy azt Pokol Béla is elemezte,¹⁷ és erről a hatalomról nyugodtan és valóban mondhatjuk, hogy jogilag szuverén, hiszen hatáskörét és annak korlátait saját maga kalibrálja be és magyarázza meg. Papírforma szerint – mint az igazságszolgáltatási ág – persze passzív, de valójában az EU jogfejlődésének egyik legdinamikusabb alakítója, ami még annyi demokratikus legitimitációval és transzparenciával sem rendelkezik, mint az EP. A félreértések elkerülése érdekében érdemes tisztázni; Magyarország létezett az EU előtt is, és valószínűleg túléli majd azt – az EU viszont nem létezett a tagállamok előtt, és nem is világos, hogy túlélheti-e őket egyáltalán.

Ugyanakkor, mint a fentiekből kiderült, a tagállamok szuverenitása, bár Csipkerózsika álmodt, de valójában még igenis létezik. A nemzeti önrendelkezés szintjén mindenképpen, és éppen Magyarország a jó példa arra az Unióban, de az egész világon is, hogy ha Csipkerózsika rosszat álmodik, hajlamos felriadni.

Nem arról van itt szó, hogy az integráció eleve ördögtől való elgondolás lenne, hiszen más regionális uniókkal nincsen semmi probléma, és a Visegrádi Szövetség pedig egyenesen a külső nemzetsuverenitásukat megvédeni kívánó demokratikus és szabad tagállamoknak a közös védelmi politikájának az alapja is lehet, ahogyan maga az EU is akár lehetne jó is. Arról van szó, hogy a nemzetközi kérdések – hiába elvont és nagyívű szakpolitikák – mégis kell, hogy demokratikus legitimitáció és megfelelő átláthatóság jellemezze őket. Ahogy a Sorbonne Egyetem már idézett alkotmányjogásza kifejtette: „mivel az államok alkotják a demokrácia természetes keretét, nagyon fontos tisztázni a hatáskörüket. Nem vitatjuk, hogy bizonyos esetekben helyes lehet hatásköröket átruházni az uniós intézményekhez hasonló szupranacionális szervezetekre, főként, hogy ezek alkothassák a megfelelő szintet, ahol szabályozni lehet a gazdasági és pénzügyi hatalmokat, és megoldást lehet találni a geostratégiai kihívásokra. Világosan kell rögzíteni azonban, hogy mi tartozik alapvetően az európai szervezetekre, és milyen hatalomnak, illetve milyen hatásköröknek kell megmaradniuk állami szinten.”¹⁸

A népszuverenitás tehát, ahogy MacCormick idézett álláspontjából is kiderül, képes a zsarnoksággal szemben fellépni. A kérdés az, hogy ennek érvényesítésére van-e a nép részéről igény és akarat. Jhering úgy tartotta, hogy jogainkat küzdelemmel vívjuk ki, de ezt követően is küzdenünk kell értük, különben kikopnak.¹⁹ A V4 privilegizált helyzetben van, hiszen közös történelmünk semmi másról nem szól, mint küzdelemről. Nagyobb birodalmak foga is beletörött már ebbe a szövetségbe.

---

¹⁷ Pokol Béla (2015): A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. in: *Jogelméleti Szemle*, 2015/4.

¹⁸ Bertrand Mathieu: *A jog a demokrácia ellen*. Budapest, Századvég Kiadó; 2018, 214.

¹⁹ Rudolf von Jhering (1874): *Der Kampf um's Recht*. Wien, G. J. Manz'schen Buchhandlung

Löffler Tibor¹

**Illegitim választások.
Kihívások a demokratikus jogállamok számára²**

A politikai és politikaelméleti viták egyik nagy kérdése, hogy a népszavazás intézményét a parlamenti demokráciák rendszeridegen elemének tekinthetjük-e amiatt, hogy korlátozza a parlament szuverenitását, és összességében képes homokszemként akadályozni a parlamentáris demokrácia működését vagy - súlyosabb esetben - aláásni magát a parlamenti demokráciát. Elméleti kontextusban, demokrácia- és legitimitációelméletileg, tehát megkérdőjelezhető a népszavazás *intézményének legitimitása*, ami táplálkozhat abból, hogy - az egyes népszavazásoknak a parlamenti és kormányzati döntéseket többé-kevésbé elismerten *legitimáló vagy legitimitást növelő* szerepe mellett - a népszavazások a kormányzó erők vagy más elitcsoportok *politikai akaratát blokkolják*.³ Politikaelméletileg viszont kifejezetten alulteoretizált az, hogy stabil és konszolidált parlamenti demokráciákban nem csak a népszavazással, hanem a *parlamenti választásokkal* kapcsolatban is olyan legitimitációs problémák vetődhetnek fel, amelyek politikai válságot és rendszerzavarokat okozhatnak.

Mivel bevett a „modern” parlamenti demokráciák „alkotmányos” és „jogállami” demokráciákként értelmezése (egy modern demokrácia nem lehet nem jogállami vagy nem alkotmányos), a népszavazások és választások „rendszeridegensége” és az arra mint politikai kihívásra adott politikai válaszok értelemszerűen elemezhetők jogállami kontextusban.

Tanulmányomban osztrák, brit és holland példán keresztül igyekszek rávilágítani arra, hogy demokratikus jogállamok *az állampolgárok politikai akaratának szabad és törvényes kinyilvánításából* kifolyólag milyen politikai és alkotmányos kihívásokkal nézhetnek szembe a választások és népszavazások miatt. A végén a 2006-os palesztin választások elemzése az 1999-es osztrák esetet idézi fel, de a politikai fejlettség egy jóval alacsonyabb - a parlamentáris rendszer „alapozó választásának” – szintjén.

I. Választások és népszavazások illegitimitása

A legitimitás három típusát különböztetem meg a politika világában: jogi-közjogi, morális, politikai. Legitimitás alatt *tágabb* értelemben elfogadottságot, elismertséget, illetve elfogadásra, elismerésre vagy engedelmességre méltóságot értek. A legitimitás három típusát az elfogadás, az elismerés vagy engedelmesség tipikus motívumai vagy indítékai alapján határozom meg: *jogilag-közjogilag legitim* az, amit jogi-közjogi okból vagy szempontból, *morálisan legitim* az, amit morális okból vagy szempontból, *politikailag legitim* az, amit

¹ Egyetemi docens, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék.

² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

³ A témám szempontjából fontos magyar szakirodalomból lásd különösen Körösenyi András: A népszavazások és a képviselői demokrácia viszonya. In Enyedi Zsolt (szerk.): A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban. Századvég Kiadó – Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhazsnú Alapítvány, Budapest, 2009, 37–61. o.; Szalai András: Manipuláció vagy korrekció? A népszavazás mint a parlamentáris kormányzat ellensúlya. Pro Publico Bono, 2013/3, 125-142.o. Körösenyi András „a tiszta parlamentarizmus logikája” alapján tárgyalja a témát, mely logika nyíltan vagy burkoltan jelen van a politikai és elméleti vitákban.

politikai okból vagy szempontból fogadnak el, ismernek el, vagy tartanak engedelmeségre méltónak. Ennek megfelelően *jogilag-közjogilag illegitim* az, amit jogi-közjogi okból vagy szempontból, *morálisan illegitim* az, amit morális okból vagy szempontból, *politikailag illegitim* az, amit politikai okból vagy szempontból fogadnak el, ismernek el, vagy tartanak engedelmeségre méltónak. A politikai valóságban a három típus kombinációi rekonstruálhatók: közjogilag és/vagy morálisan és/vagy politikailag minősül valami legitimnek/illegitimnek. A két véglet: közjogilag, morálisan politikailag egyaránt legitim, illetve közjogilag, morálisan és politikailag egyaránt illegitim. A témát illetően jogelméletileg fajsúlyos variáns az, amikor közjogilag legitim választások és népszavazások *közjogi legitimitásuk ellenére* válnak politikai okból illegitimmé.

Az „illegitim” fogalmának az ad jelentőséget, hogy az állampolgárok politikai akaratának szabad kinyilvánítása előtt még liberális-demokratikus jogállamokban is tornyosulhatnak *normatív* akadályok.

Választások és népszavazások legitimitása (elfogadása, elfogadhatósága) a következő összefüggésekben kérdőjeleződhet meg:

- 1) A választás/népszavazás kiírása és megtartása.
- 2) A választás ideje.
- 3) A választás módja.
- 4) A választás/szavazás fajtája vagy típusa.
- 5) A választás résztvevői.
- 6) A választási folyamat/eljárás egyes elemei.
- 7) A népszavazás kezdeményezői (politikailag definiálható céljaikkal).
- 8) A népszavazásra feltett kérdések.
- 9) A választás/népszavazás szabad, törvényes és tisztességes volta.
- 10) A választás/népszavazás hivatalos végeredménye.
- 11) A választás/népszavazás politikai következménye.

A választás/népszavazás hivatalos végeredményének és politikai következményének a legitimitása vagy illegitimitása az ún. *output legitimitás*⁴ sajátos esete: választás/népszavazás hivatalos végeredménye és politikai következménye elfogadható vagy elfogadhatatlan. Az output legitimitás azt is magában foglalhatja, hogy választás/népszavazás hivatalos végeredményét és politikai következményét annak ellenére fogadják el (akár *expressis verbis* legitimnek), hogy azt megelőzően legitimációs kételyek vetődtek fel a választással/népszavazással kapcsolatban. Az output illegitimitás azt jelenti, hogy a választás/népszavazás hivatalos végeredményét és politikai következményét annak ellenére nem fogadják el (akár *expressis verbis* legitimnek), hogy azt megelőzően legitimációs kételyek nem vetődtek fel a választással/népszavazással kapcsolatban.

---

⁴ Az input/output legitimitáshoz lásd Bellamy, Richard: Democracy without Democracy? Can the EU's Democratic 'Outputs' be Separated from the Democratic 'Inputs' Provided by Competitive Parties and Majority Rule? In *Journal of European Public Policy*, Vol. 17, No. 1, 2010, pp. 2-19.; Boedeltje, Mijke – Cornips, Juul: Input and output legitimacy in interactive governance. In *Public Performance & Management Review*, January 2004.; Kelso, Alexandra: Reforming the House of Lords: Navigating Representation, Democracy and Legitimacy. In *Parliamentary Affairs*, Vol. 59, No. 4, 2006, pp. 563–581.; Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne; Scharpf, Fritz Wilhelm: The Joint Decision Trap. In *Public Administration*, Vol. 66, No. 3., 1988, pp. 239–78.; Scharpf, Fritz Wilhelm: Games Real Actors Play. Routledge, New York, 1997; Scharpf, Fritz Wilhelm: Interdependence and democratic legitimation. In MPIfG Working Paper, 1998, No. 98/2, Scharpf, Fritz Wilhelm: Governing in Europe: effective and democratic? Oxford University Press. Oxford, 1999; Schmidt, Vivien: Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited: Input, Output and 'Throughput'. In *Political Studies*, Vol. 61, No. 1, 2013, pp. 2-22. Az input/output legitimitás klasszikus koncepcióban a választás mint intézményes folyamat megjelenik a demokratikus legitimitás input oldalán, de elsikkad az output oldalán, mert az outputot mint hatékonyságként értelmezett rendszerteljesítményt fogják fel: az állam/kormányzat demokratikus legitimitása csorbul, ha nem tesznek kellőképpen eleget az állampolgárok (választásokon is kinyilvánított) elvárásainak.

A tanulmányomban elemzett példák nem csak azt illusztrálják, hogy demokratikus jogállamoknak az output illegitimitás miatt tisztán politikai kihívásokkal kell megbirkózniuk, hanem azt is, hogy maguk ezek *a politikai reakciók is kikezdzhetik a jogállamiságot*.

II. Ausztria 1999

Az 1999. október 3-án megrendezett választás legitimitásával semmilyen összefüggésben nem merült fel klasszikus, közjogi értelemben vett legitimitációs probléma: a választás *szabad, törvényes és tisztességes* voltát, a *hivatalos végeredményt*, mindösszesen pedig a választás *legitimitását* senki nem kérdőjelezte meg. Az illegitimitás egyetlen, bár *politikailag fajsúlyos* oka a választás (választási eredmény) *politikai következménye* volt: 2000. február 4-én hivatalba lépett Wolfgang Schüssel kétpárti, tisztán jobboldali koalíciós kormánya a Schüssel vezette Osztrák Néppárt (ÖVP) és a Jörg Haider vezette *Osztrák Szabadságpárt* (FPÖ) részvételével, ami rövid úton *politikai válsághoz* vezetett Ausztriában és az Európai Unióban. Szigorúan véve kevésbé a választás, hanem inkább a Schüssel-kormány politikai illegitimitásáról lehetne beszélni, de úgy gondolom, hogy egy végső soron választott, tehát *demokratikus legitimitással rendelkező kormány pártösszetétel szerinti illegitimitása* (delegitimálódása) elválaszthatatlan a választástól: 1) a választók eleve annak reményben szavaznak egy pártra, hogy az kormányra kerül, de legalábbis parlamenti erejénél fogva képes hatást gyakorolni a kormányzásra; 2) jogállami demokráciákban mindig indulhatnak a választásokon olyan, a versenytársak és a média nagy része által politikailag és morálisan illegitimnek tekintett pártok, amelyekre ennek ellenére vagy éppen ezért szavaznak az állampolgárok; 3) a választási kampányoknak és politikai harcnak általában része lehet a politikailag és morálisan illegitimnek tekintett pártok távol tartása a parlamenttől vagy éppen a kormányzástól.

Ausztriában a balközép Szociáldemokrata Párt (SPÖ) és a jobbközép Osztrák Néppárt *nagykoalíciós* kormánya volt hivatalban a választásokat megelőzően. A két párt 1986 óta kormányzott együtt. A választás eredményeképpen, a Szabadságpárt előretörésével azonban az osztrák parlamentben átrendeződtek az erőviszonyok, ami lehetővé tette a Néppártnak, hogy felmondja a bal-jobb *politikai törésvonalon* átívelő nagykoalíciót, és tisztán jobboldali koalíciót hozzon létre a Szabadságpárttal. Az október 3. és február 4. között eltelt négy hónap (!) alatt belföldön és külföldön egyaránt rendkívül erős *politikai nyomás* nehezedett a Néppártra, hogy ne éljen a parlamenti aritmetika kínálta lehetőségekkel, álljon el a Szabadságpárttal köthető koalíció alternatívájától, és folytassa a Szociáldemokrata Párttal közös kormányzást.

Az FPÖ-vel szembeni, a *politikai illegitimitás* tartalmául szolgáló kifogások a következők voltak: a párt *szélsőjobboldali* alapítású, és Jörg Haider elnöksége alatt kifejezetten a *szélsőjobboldalon* pozícionálta magát, amit a párt különböző szintű vezetőinek tettei és megnyilatkozásai is bizonyítanak. A párt radikálisabb kritikussai az FPÖ-t *neonáci* pártnak tartották. A végső érv abszolút megfelelt a politikai illegitimitás fogalmának: *politikailag és morálisan megengedhetetlen vagy elfogadhatatlan* az, hogy az Európai Unió egy tagállamában szélsőjobboldali (neonáci) párt *hatalomra kerüljön*.

Legitimitációs kontextusban az FPÖ esetleges kormányzati szerepvállalása súlyos ellentmondásokat vetett fel. Függetlenül attól, hogy mások *politikailag-ideológiailag* hogyan minősítették, pártnak *közjogi-alkotmányos joga* volt kormányra kerülni. Alkotmányos, jogállami és parlamentáris demokráciák éppen alkotmányos és jogállami jellegükből kifolyólag *nem tiltják*, és így az osztrák alkotmány és törvények sem tiltották, hogy egy alkotmányosan és törvényesen működő, tehát *alkotmányosan-közjogilag legitim párt*, amelynek egyébként is *közjogi-alkotmányos joga* indulni a választásokon, bejutni a

parlamentbe, és kormányra kerülni. Alkotmányos, jogállami és parlamentáris demokráciák alkotmányai nem tartalmaznak olyan kitételeket, amelyek lehetővé tennék, hogy alkotmányosan-közjogilag legitim parlamenti pártokat bármilyen politikai ideológiai megfontolásból megfosszanak a *kormányra kerülés jogától*. Azok tehát, akik ellenezték az FPÖ kormányra kerülését, végső soron nem az FPÖ kormányzásra való *alkotmányos jogát*, hanem *morális jogát* kérdőjelezték meg. Az FPÖ kormányra kerülése tehát *alkotmányosan-közjogilag legitim*, de *politikailag és morálisan illegitim* volt a kritikusok szemében. Más megközelítésben: a választásnak alkotmányosan-közjogilag legitim, de politikailag és morálisan illegitim következményei voltak.

Voltak, akik a politikai-morális illegitimitást közjogi illegitimitássá akarták transzformálni, és köztársasági elnöktől azt várták, hogy *tagadja meg az új kormány kinevezését*. Thomas Klestil az ÖVP jelöltjeként nyerte el tisztségét, de *elvi* alapon ő sem értett egyet pártjának az FPÖ-vel kötendő koalíciójával. Az alkotmány által kijelölt mozgásteret azonban szűk volt. Közvetlenül a választások után a szokásjognak megfelelően a választás győztesét, az SPÖ-t kérte fel kormányalakításra, ami a parlamenti mandátumarányok és az ÖVP elszántsága miatt rövid úton politikai zsákutcának bizonyult.⁵ Viktor Klima hivatalban lévő szociáldemokrata kancellárnak sem többségi, sem kisebbségi kormányról nem sikerült megállapodnia, ezért január 26-án visszaadta kormányalakítási megbízatását az államfőnek. 2000. januárjában már annak sem volt semmi esélye, hogy egy szociáldemokrata politikus a külső és belső politikai nyomással megtámogatva vegye rá az ÖVP-t a nagykoalíció folytatására, pedig Klima kudarca után, tehát még a – bármilyen összetételű - új kormány hivatalba lépése előtt az Európai Unió és néhány uniós kormány *politikai zsarolásba* kezdett, ami újabb legitimációs ellentmondásokat termelt ki. Nicole Fontaine, az európai parlament nem mellesleg mérsékelt jobboldali elnöke kijelentette: „*Amennyiben* egy ilyen kormány esetleg létrejönne, és *alkalomadtán* olyan álláspontra helyezkedne, amely ellentétben áll az alapvető emberi jogokkal, erre az *esetre* az amszterdami szerződés olyan eljárást irányoz elő, amely elmehet egészen a kizárásig. Itt még nem tartunk. Reméljük, hogy nem is következik be”. Fontaine itt még feltételes módban fogalmazott, amely az ÖVP és az FPÖ *esetleges* koalíciójának *esetleges* politikáját illető mély aggodalmait volt hivatva kifejezni. Egy másik megjegyzésével viszont *magát* a koalíciót támadta: Haider Osztrák Szabadságpártjának *részvétele a hatalomban* egy EU-tagállamban *nem tűrhető el!* Ebből az is kiderült, hogy mindegy, hogy a kormány konkrétan milyen politikát folytat, megsérti-e az emberi jogokat, vagy sem. Hasonló szellemben nyilvánult meg Jacques Chirac – szinté mérsékelt jobboldali - francia köztársasági elnök is: az Európai Unió szólítsa fel Bécset, hogy *ne tegye lehetővé* Jörg Haider szélsőjobboldali pártjának *kormányra kerülését*, és hogy a többi tizennégy tagország haladéktalanul döntsön el, hogy milyen intézkedéseket vezet be abban az esetben, ha Haider pártja *részt venne a kormányzásban*. Csakhogy a morálisan-politikailag illegitimé nyilvánított FPÖ előtt *réalpolitikai* okból egy résnyire megnyílt a *morális-politikai legitimálódás* kapuja azzal, hogy az ÖVP-vel való egyeztetés kudarca után az SPÖ nyíltan felvetette a – közben az ellenfelei által már delegitimált - FPÖ-vel való kormányalakítás lehetőségét! Kérdés tehát, hogy ha az FPÖ bármilyen megfontolásból igent mondott volna a szociáldemokraták felkérésére, miképpen alakult volna az ÖVP-FPÖ-koalíciót elvi alapon elutasító külföldi politikai aktorok hozzáállása...

A Wolfgang Schüssel (ÖVP) vezette ÖVP-FPÖ-kormány végül letehetette az esküt Thomas Klestil köztársasági elnök előtt, aki kijelentette: az alkotmány nem teszi lehetővé neki, hogy megakadályozza a kormány hivatalba lépését.

Az ÖVP döntése, hogy a SPÖ helyett az FPÖ-vel folytatja a kormányzást, tiltakozásokat váltott ki. Bécsben tüntetéseket rendeztek, és volt, amely súlyos zavargásokba

⁵ Az FPÖ jellegéhez és történetéhez lásd Kurtán Sándor: A Szabadságpárt (Ausztria). Politikatudományi Szemle, 2007/1.

torkolt.

A 2000. február 04-én hivatalba lépő kormánnyal szemben két hét múlva, február 14-én *szankciót* jelentett be az Európai Unió tizennégy tagállama. Megszakították a kétoldalú kapcsolatokat, az osztrák követségekkel csak technikai kapcsolatokat tartottak fent, és a nemzetközi szervezetekben nem támogatták az osztrák jelöltek megválasztását vagy kinevezését. Az államközi szankciók *elvi* alapját a demokratikus *értékek* és az európai *értékek*, illetve azok megsértése képezte. Az uniós politikai nyomás célja már az volt, hogy Schüssell *mondja fel a koalíciót* az FPÖ-vel, de az lényegében fel sem vetődött, hogy Schüssell és az Osztrák Néppárt *garantálja* azt, hogy az általa vezetett koalíciós kormány *gyakorlata* mentes lesz a szélsőjobboldalisághoz kapcsolható intézkedésektől és tettektől. Vagyis hogy Schüssell kancellár a kormányát tartsa *kordában*: jobbközép vagy mérsékelt jobboldali/konzervatív, azaz *politikailag és morálisan legitim keretek* között. (Még a válság elmélyülésekor sem próbálkoztak azzal, hogy magára az Osztrák Néppártra azzal gyakoroljanak nyomást, hogy kizárják az Európai Néppártból, de legalábbis felfüggesztik tagságát.) Az új kormány *morális illegitimitását* erőteljesen táplálták a nemzetközi sajtó által közvetített olyan *radikálisan morális állásfoglalások*, mint például, hogy Ausztriában „erkölcstelenség síelni”, amely a kormányközi-diplomáciai *bojkottot* volt hivatva turisztikai *bojkottal* kiegészíteni, és hogy – illeszkedve ehhez – művészek is mondták le fellépéseiket és rendezvényeiket egyfajta *kulturális bojkott* keretében.

Az EU-ból érkező delegitimáló nyomást az új kormány delegitimáló ellentámadással hátrította el: a szankciók „*alapvető jogelveket* és az Európai Szerződések *szellemét*” sértik meg.

A morális-politikai delegitimációt fokozatosan kezdték ki *reálpolitikai tények*: az FPÖ támogatottága nem hogy nem csökkent, hanem növekedett, egyre rosszabb lett az EU megítélése az osztrák állampolgárok körében, és a kormány magabiztosan hivatkozhatott az *állampolgároknak a választásokon kinyilvánított akaratára, az állampolgárok támogatására* és önmaga erre visszavezethető *demokratikus legitimitására*. Ebben a politikai helyzetben még az ÖVP sem riadt vissza egy *demokratikus* aduással előállni: felvetették egy az EU-ból való kilépésről szóló *népszavazás* lehetőségét. Az EU visszakozni kényszerült, és válság kompromisszumos politikai megoldása érdekében Június 29-én az EU megbízásából az Emberi Jogok Európai Bíróságának elnöke egy háromfős, Martti Ahtisaari vezette bizottságot⁶ kért fel arra, hogy vizsgálja ki az ausztriai helyzetet, és tegyen jelentést. Mivel a „három bölcs” néven ismertté vált bizottság megbízatása nem párosult a szankciók feloldására irányuló konkrét menetrenddel, a Schüssell-kormány úgy határozott, hogy - nem várva meg az Ahtisaari-bizottság jelentését - októberben vagy novemberben *véleménynyilvánító népszavazást* írnak ki a szankciók eltörléséről.

A népszavazás szorításában az Ahtisaari-bizottság szeptember 8-án tette le az asztalra a jelentését⁷, amire tartalmilag rányomhatta bélyegét az, hogy a nyár végére az uniós kormányok többsége politikai fordulatot hajtott végre, és a delegitimáló szankciók feloldása mellett volt. Reálpolitikailag tehát a legrosszabb az lett volna, ha az osztrák kormány népszavazással alátámasztott politikai elszántságával és a szankciók feloldásának politikai igényével szemben a jelentés a szankciók fenntartása mellett sorakoztatott volna fel érveket. A jelentésnek tehát végső soron az volt a funkciója, hogy az időközben kimunkált reálpolitikai kompromisszumokat úgy igazolja, hogy egyben legalább minimális mértékben *nyújtson morális-politikai legitimitást* az FPÖ-nek és az ÖVP-FPÖ koalíciónak.

⁶ Tagjai: Martti Ahtisaari finn szociáldemokrata politikus, volt köztársasági elnök és az ENSZ főtitkár-helyettese, Jochen Frowein német jogtudós, és Marcelino Oreja, spanyol diplomata, a jobbközép Néppárt politikusa, az Európa Tanács volt főtitkára.

⁷ Report by Martti Ahtisaari, Jochen Frowein, Marcelino Oreja. Adopted in Paris on 8 September 2000. <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/ngos/HOSI-1.pdf>

A jelentés két fő témája és fejezete az osztrák kormánynak az európai értékek iránti elkötelezettsége volt, különös tekintettel kisebbségekre, menekültekre és bevándorlókra, illetve az FPÖ politikai természetének fejlődése volt. A bizottság megállapította az osztrák kormány elkötelezettségét, de az itt igazából irreleváns, minthogy az eredeti probléma az FPÖ megítélése és kormányra kerülésének lehetősége volt. A szankciók politikája eleve a kormányalakítás előtt formálódott ki, de ha a kormány tevékenységének megítélését mégis fontosnak tartjuk, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kormány hivatalba lépése és a bizottság felállítása között pusztán öt (!) hónap telt el, ezért úgy lett volna logikus, ami nem történt meg, hogy az EU illetékeseiben már nagyon hamar súlyos aggályokat keltettek volna a kormány tényleges intézkedési... Az osztrák kormány elkötelezettségének firtatása tehát inkább szolgált politikai alibinek ahhoz, hogy utólag igazolják az FPÖ- és koalícióellenes szankciók, azaz a szankciókkal való politikai zsarolás politikáját.

A szankciók törvényességének megítélését el is hátrította magától a bizottság azzal az indoklással, hogy arra nem kapott felhatalmazást, ami viszont nem akadályozta meg azon politikai véleményének a megfogalmazásában, hogy a szankciók folytatása [politikailag] kontraproduktív válna, ezért véget kell vetni neki...

Elemzésem során ugyanarra a végkövetkeztetésre jutottam, mint a témát más irányból megközelítő, az EU-n belüli *jogállami válságokat* kutató szerzőpáros: „Az EU tagállamainak az Ausztria elleni ellenséges beavatkozását sem *megfelelő jogalap*, sem *politikai szükség* nem támogatta meg: egy *demokratikus választási eredmény által kiváltott* illegális ad hoc intézkedés volt”.⁸ Az osztrák liberális demokrácia azért juthatott a válság szélére, mert a szankciók hívei nem akarták figyelembe venni azt, amire Theo Sommer a Die Zeit hasábjain a kormányváltás után egy hónappal rámutatott: "az egyes demokráciák *alapvető joga szabadon dönteni* arról, hogy mely pártokra szavazhatnak polgárai, és ezen pártok közül melyik alakítson kormányt. Az EU kormányfőinek kabalája határozza meg, hogy az emberek demokratikus döntései *érvényesek-e*"⁹

III. BREXIT 2016

Az Egyesült Királyságban 2016. június 23-án tartottak *nem ügydöntő*, a konzervatív kormányt *jogilag nem kötelező* népszavazást az Európai Unióból való kilépésről. 72,21%-os részvétel mellett a szavazók 51,89%-a kilépés mellett voksolt.

A népszavazás nemcsak politikailag, hanem politikaelméletileg és legitimitációelméletileg is jelentős azért, mert a gyakorlati politikai vitákban és az elméleti reflexiókban egyaránt markánsan vetették fel a népszavazás legitimitásának és illegitimitásának kérdését.

A brit kormány jóval a népszavazás előtt elkötelezte magát az eredmény végrehajtása, az eredményből következő politika mellett még akkor is, ha valamelyik opció csak szűk többséget nyer. A nyilvánosságban ugyanis még a népszavazás előtt felvetették egy második népszavazás lehetőségét arra az esetre, ha *szoros eredmény* születne. Az EU-ellenes Függetlenség Párt vezére, Nigel Farage például azzal állt elő, hogy egy 52-48 arányú „maradáspárti” győzelem esetén befejezetlen üggyé válna a vita, egy 2/3-os győzelem viszont véget vetne a vitának. David Cameron miniszterelnök ebből azt a következtetést vonta le, hogy a „távozáspárti” kampány – s vele Nigel Farage és a Függetlenség Párt – vesztesre áll, és

⁸ Kochenov, Dimitry – Bárd, Petra: Rule of Law Crisis in the New Member States of the EU: The Pitfalls of Overemphasising Enforcement. Reconnect. Working Paper No. 1 July 2018. https://reconnect-europe.eu/wp-content/uploads/2018/07/RECONNECT-KochenovBard-WP_27072018b.pdf,

⁹ Theo Sommer: Bann über Österreich? Europa leistet sich aus moralischen Gründen eine große Heuchelei. Die Zeit, 2000.03.10.

azok, akik már a népszavazás megrendezése előtt beszélnek második népszavazásról, valójában elvesztették az érvelést. Abszolút világossá tette, hogy a népszavazás az népszavazás, és nem egy végtelen történet, amit a „neverendum” frappáns szójátékával fejezett ki.¹⁰ A „neverendum” értelme az volt, hogy ha a népszavazást nagyarányú, pl. 2/3-os győzelemhez kötnék, de a 2/3 eléréséig lehetővé tennék a vita (=kampány) folytatását, akkor nem lehetetlen, hogy több megismételt népszavazás sem vezetne belátható időn belül eredményre. Egy második népszavazás lehetőségét a népszavazás előtti mások is felvetették ugyanazon okból, mint Nigel Farage: a közvéleménykutatások a távozáspártiak vereségét valószínűsítették. A vereségre felkészülve a távozáspártiak közül William Oliver Healy hivatalos petíciót kezdeményezett azért, hogy a kormány szabályozza újra a megtartandó népszavazást: ha a „maradni” vagy a „távozni” szavazatok aránya kevesebb, mint 75%, és a részvétel 60%-nál kevesebb, újabb népszavazást kell tartani.¹¹

A népszavazás lehetséges politikai illegitimitásának tehát egy *lehetséges szoros eredmény* volt a forrása, mert egy szoros eredmény volt számukra elvileg elfogadhatatlan. Fontos adalék, hogy a petíciót kezdeményező William Oliver Healy az Angol Demokraták nevű jobboldali nacionalista és EU-ellenes törpepárthoz kötődött, és közvetlenül a napszavazás előtt a petíciót mindösszesen húszan (!) írták alá. Bár szoros eredmény alakult ki, a *népszavazás politikai kimenetele (output)* végül Healy és pártja *érdeke* szerint alakult, akiknek ezért a továbbiakban már eszük ágában sem volt egy új népszavazást *elvi* alapon forszírozni. Számukra tehát *politikailag legitim eredmény* született, ami bizonyítja, hogy a népszavazást egy *politikailag determinált delegitimációs játszma* részévé tették. A játszma részeként történhetett csak meg, hogy a „maradópárti” vesztesek órák leforgása alatt felfedezték a „távozáspártiak” által kiötlött petíciót, és saját politikai érdekükben használták fel azt. Healy ezt a petíció eltérítésének („hijacked”), mai magyar nyelven kifejezve „meghekkelésének” nevezte. Tehették ezt azért, mert a petícióból közvetlenül nem derült ki, hogy a kezdeményezők vagy az aláírók mely opciót támogatják, ezért a politikailag semleges szövegből úgy tűnhetett, hogy pusztán csak az a lényeg, hogy a népi döntés *erős legitimitást* kapjon a szigorú procedurális kritériumok (minősített többség) és az azáltal kikényszerített intenzív demokratikus deliberáció által. Ez azonban csak látszat volt. Sem az EU-ellenes kezdeményezőket, sem a sok millió EU-párti aláírókat nem vezették ilyen *elvi* megfontolások. Nem a népszavazás demokratikus legitimitását vagy valamiféle *deliberatív legitimitását* kérdőjelezték meg, hanem a lehető legegyszerűbb *politikai számítás* motiválta ítéletüket: a népszavazás eredménye azért nem (lesz) elfogadható, azért nem (lesz) méltó az elfogadásukra, mert *nem a számukra kedvező eredményre* vezetett (fog vezetni).

A petíciót 4 150 262 aláírással támogatták, ezért a parlament kénytelen vitát tartani a témáról szeptember 5-én – két és fél hónappal a népszavazás után. A parlament előtt lényegében három lehetőség állt. 1) A téma megvitatása után kiáll a kormánynak a népszavazás előtt elfoglalt álláspontja mellett, és ennek megfelelően nem támogatja egy újabb népszavazás kiírását. 2) Kiáll a kormánynak a népszavazás előtt elfoglalt álláspontja mellett, nem támogat újabb népszavazást, de a jövőbeni népszavazásokra vonatkozó szabályokat a petícióban foglaltak szellemében alkotja meg. 3) Új népszavazás kiírását támogatja a petícióban foglalt vagy azokhoz hasonló kritériumok szerint. A parlament végül elzárkózott egy újabb népszavazás kiírásától. A kormány a maga szintén elutasító döntését procedurális érvekkel legitímálta: az Európai Unió népszavazási törvénye (European Union Referendum Act) 2015 decemberében megkapta a királyi hozzájárulást, és elsőprő támogatást kapott a

¹⁰ Cameron says no second EU referendum if result is close. Reuters, 2006.05.17. <https://uk.reuters.com/article/uk-britain-eu-cameron-idUKKCN0Y81VK>

¹¹ „We the undersigned call upon HM Government to implement a rule that if the remain or leave vote is less than 60% based a turnout less than 75% there should be another referendum.” <https://petition.parliament.uk/archived/petitions/131215>

Parlament részéről, de *a törvény nem szabott küszöböt az eredményre vagy a minimális részvételre.*¹²

A második népszavazást a későbbiekben maradáspárti ellenzéki politikusok is szorgalmazták, főleg munkáspártiak. Felsejlett egy olyan politikai alternatíva is, hogy ha a következő parlamenti választáson a kormányzó konzervatívok vereséget szenvednek, és az EU-párti Munkáspárt hatalomra kerül, az új kormány eláll attól, hogy az egyébként is csak véleménynyilvánító népszavazásnak *politikai érvényt* szerezzen, mert nem köti elődje elkötelezettsége. De a regnáló konzervatív kormány mozgásterére közjogilag nem bizonyult egyértelműen tágnak ahhoz, hogy vállalásának megfelelően érvényt szerezzen a népszavazáson győztes opciónak. A kulcslépés az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikke szerinti eljárás megindítása volt: a kormány, mint a tagállam képviselője, hivatalosan bejelentette a kilépés szándékát az Európai Tanácsnak. Ezen a ponton még volt lehetőség a népszavazás *eredményének politikai érvényesítését politikailag blokkolni* azáltal, hogy ha parlamenti felhatalmazáshoz kötik a kilépési eljárás megindítását. A parlamenti felhatalmazás viszont csak akkor nyújtott volna reális esélyt a politikai blokkolásra, ha a konzervatív kormány parlamenti többsége elolvad, vagy a következő parlamenti választás révén, de még a kilépési eljárás megindítása előtt, az EU-párti politikai erők kerülnek többségbe a parlamentben, és az új többség nem adna felhatalmazást az új kormánynak, amely egyébként sem akarna érvényt szerezni a véleménynyilvánító népszavazásnak. John Major volt konzervatív kormányfő felvetése egy sajátos második népszavazásról viszont azzal fenyegetett, véleményem szerint, hogy egyszer s mindenkorra *delegitimálódik a népszavazás intézménye* amiatt, hogy használatával a politikai válság szélére sodorják az országot: a kilépési megállapodást a parlamentnek ratifikálnia kell majd, amit követhet egy népszavazás. Ha ugyanis a parlament által már ratifikált, ezért egyben politikailag és közjogilag legitimált kilépési megállapodásnak az elfogadásáról rendeznének egy népszavazást, a nemek többségbe kerülése rendkívül bonyolulttá tenné a képletet – nagy mértékben függően a feltett kérdéstől. A nem szavazat jelentheti a ratifikált megállapodásnak, tehát az Unióból való kilépésnek a totális elutasítását, de jelentheti azt is, hogy a szavazó polgár ugyan kilépéspárti, de nincs megelégedve a megállapodással. Utóbbi esetben új megállapodás megkötésére vagy egy megállapodás nélküli kilépésre kapna valamiféle népi felhatalmazást a kormány?

A parlamenti felhatalmazást illetően a maradáspártiak részsikert értek el: bő fél évvel a népszavazás után, 2017. január 24-én a Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy szükséges a parlamenti hozzájárulás a kilépési eljárás megindításához. Párhuzamosan viszont a közjogi delegitimálás egy másik támadási lehetőségétől megfosztotta a maradáspártiakat azzal a döntéssel, hogy – a szavazatok regionális eloszlása szerint „maradáspárti” – Skócia, Wales és Észak-Írország törvényhozásainak *nincs jogköre* megvétózni a döntést. Ezek után a parlament 2017. február 1-én felhatalmazta a kormányt arra, hogy az uniós szerződés 50. cikkelye szerint hivatalosan jelentse be az Egyesült Királyság kilépési szándékát, amit az márciusban meg is tett.

A népszavazás delegitimálódásához erőteljesen hozzájárult az, hogy 2019. április 24-én Nicola Sturgeon skót miniszterelnök felvetette, hogy még az aktuális parlamenti ciklusban tartsanak újabb népszavazást Skóciában a függetlenségről - ha Skóciát akarata ellenére kiléptetnék az Európai Unióból. Ennek az volt a háttere, hogy a kilépésről szóló népszavazáson Skóciában az EU-ban maradás mellett meggyőző többség (62%) voksolt. A skót állampolgárok többségének politikai akaratát természetesen képviselhette a skót kormányzat a Brexit-vitában, de mivel a népszavazásra feltett kérdés nem volt eleve úgy megkomponálva, hogy kilépéspártiaknak a döntésüket megelőzően egyértelműen szembesülniük kellett volna a kilépés drámai politikai kockázatával, Nagy-Britannia

¹² „Government responded” <https://petition.parliament.uk/archived/petitions/131215>.

szétesésével, a skót álláspont arra volt jó, hogy további politikai érvekkel szolgáljon egy második népszavazáshoz, illetve olyan politikai nyomás alá helyezze a brit kormány, amely miatt az felhagy azzal, hogy politikai érvényt szerezzen a népszavazás eredményének. A skótok előtt két út állt. Vagy a katalán utat választják, felvállalva egy *alkotmány- és törvénysértő, közjogilag illegitim népszavazást* kockáztatva a politikai káoszt, és azt, hogy az így, illegitim módon elnyert függetlenségüket az EU és tagországai nem ismerik el, avagy alkotmányos-törvényes kereteken belül maradnak, ami viszont számukra is nagyon szűk mozgásteret biztosít.

A népszavazás *politikai érvénytelenítésének* utolsó politikai esélye az maradt, hogy még a Brexit-tárgyalások lezárta, az Egyesült Királyság de jure kilépése előtt politikai fordulat, kormányváltás megy végbe, ami két módon történhetett volna meg. A kormány kisebbségebe szorul a parlamentben vagy a kormányzó párt vereséget szenved a következő választáson. A Munkáspárt vezére, Jeremy Corbyn sikertelenül próbálkozott meg egy bizalmatlansági indítvány megszervezésével,¹³ és pártja a választásokon is vereséget szenvedett 2017-ben és 2019-ben.¹⁴

A Brexit szinte kivételes legitimációs vitát keltett. Tanulmányok és tudományos igényű publicisztikák sora foglalkozott egy elvileg szimplán politikai döntésnek, az Egyesült Királyságban addig sem egyedüli népszavazásnak a legitimitásával.¹⁵

---

¹³ Brexit: Corbyn plans to call no-confidence vote to defeat no-deal. BBC, 2019.08.15. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-49352250>

¹⁴ A „maradáspárti” Munkáspárt 2017-ben még csak 2,4%-kal, 2019-ben viszont már 11,5%-kal maradt el a győztes kormányzó Konzervatív Párt mögött.

¹⁵ Bellamy, Richard: Was the Brexit Referendum legitimate, and would a second one be so? *European Political Science*, 2019, Vol. 18, No. 1, pp. 126-133; Collin, Catherine: Populist and authoritarian referendums. The role of direct democracy in democratic deconsolidation. Brookings Institution, 2019. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/02/FP_20190226_direct_democracy_collin.pdf; Curry, Dion: The Political Psychology of Brexit: Legitimacy, Trust and the ‘People’s Will’ in Political Decision-Making. The European Consortium for Political Research, 2018. <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/42199>; Ekins, Richard: The Legitimacy of the Brexit Referendum. United Kingdom Constitutional Law Association, 2016. <https://ukconstitutionallaw.org/2016/06/29/richard-ekins-the-legitimacy-of-the-brexit-referendum/>; Kröger, Sandra: Assessing the Democratic Legitimacy of the 2016 Brexit Referendum. DCU Brexit Institute - Working Paper N.12 – 2018; Kröger, Sandra: The Legitimacy of the Brexit Referendum and What We Can Learn from It. Social Europe in cooperation with Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019. [03_OP_kroeger_final.pdf \(socialeurope.eu\)](https://www.socialeurope.eu/03_OP_kroeger_final.pdf); Kröger, Sandra: The Democratic Legitimacy of the 2016 British Referendum on EU Membership. In *Journal of Contemporary European Research*, Vol. 15 No. 3, 2019; Kröger, Sandra: Should there be another Brexit referendum? Risks and opportunities. Jacques Delors Institute, Policy papers, 18.01.2019; Manners, Ian: Political Psychology of European Integration: The (Re)production of Identity and Difference in the Brexit Debate. In *Political Psychology*, Vol. 39, No. 6. 2018. pp. 1205-1420. December 2018; [Eleftheriadis, Pavlos](https://www.elsevier.com/locate/S0927-6460(18)30006-1): The Illegitimacy of Brexit. <https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/illegitimacy-of-brexit/>; Renwick, Alan: What needs to happen to hold a new Brexit referendum. *The Economist*, 2019.01.08. <https://www.economist.com/open-future/2019/01/18/what-needs-to-happen-to-hold-a-new-brexit-referendum>; Roux, Nat le: The EU referendum and some paradoxes of democratic legitimacy. The Constitution Society, 8th July 2016. <https://consoc.org.uk/publications/eu-referendum-paradoxes-of-democratic-legitimacy/>; Rozenburg, Jacobus: Let the People Decide! Assessing the Democratic Legitimacy of the Brexit Referendum. In *Democracy and Resentment: Why are so many people angry nowadays?* Vol. 1, 2019. <https://openjournals.maastrichtuniversity.nl/Marble/issue/view/68>; Russel, Meg – Renwick, Alan: If a new Brexit referendum is to settle anything, the legitimacy of the process is key. *The Times*, 2018.09.24.; Tatham, Allan F.: The Legitimacy of Discriminatory Disenfranchisement? The Impact of the Rules on the Right to Vote in the Remain/Brexit Referendum. In *Perspectives on Federalism*, Vol. 8, No. 1, 2016. <https://www.readcube.com/articles/10.1515/pof-2016-0006>; Tierney, Stephen: Was the Brexit Referendum Democratic? United Kingdom Constitutional Law Association, 2016. <https://ukconstitutionallaw.org/2016/07/25/stephen-tierney-was-the-brexit-referendum-democratic/>; Zappettini, Franco: Europe at a critical legitimacy juncture: which people, whose values? Paper presented at the panel: “Values-based Reform, from Enlargement to Legitimization”. 2nd International Conference on Europe in Discourse - Agendas of Reform: September 21st - 23rd, 2018 Hellenic American University, Athens, Greece. <https://core.ac.uk/download/pdf/226757187.pdf>

IV. Hollandia 2018

Hollandiában 2018-ban *eltörölték a véleménynyilvánító népszavazás intézményét*, ami egy legitim közjogi reformintézkedésként is felfogható, a holland parlament döntését azonban erősen motiválhatta az, hogy véleménynyilvánító népszavazásokon *nem a kormány számára elfogadható eredmény* született.

A 2016. április 6-án az Európai Unió és Ukrajna közötti társulási szerződés megkötéséről kiírt népszavazáson a szavazó polgárok 61%-a szavazott nemmel. Igaz ugyan, hogy a részvétel rendkívül alacsony volt, csupán 32,28%, de ez felette volt a szintűgy alacsony, *30%-os érvényességi küszöbnek*.

2018. március 21-én a titkosszolgálatok internetes tevékenységgel kapcsolatos jogköreinek kibővítéséről szavazhattak a holland állampolgárok. A már jóval magasabb, 52%-os részvétel mellett tartott népszavazáson azonban megint *vereséget szenvedett a kormány által támogatott opció*: a szavazók 49,4%-a mondott nemet, és csak 46,5%-a voksolt igennel.

A véleménynyilvánító népszavazás *politikailag delegitimálódott*. Bevezetésekor még úgy tekintettek rá, legalábbis a népszavazási törvényt megszavazó parlamenti többség, mint ami *mélyíti a demokráciát és korrigálja a képviseleti demokráciát*. Eltörlésekor viszont – éppen ellenkezőleg – a legfőbb demokratikus érv az volt, hogy *aláássa a képviseleti demokráciát és a jogállamot*. A paradigmaváltás mögött kifejezett politikai félelmek húzódtak meg: a véleménynyilvánító népszavazás, azaz a népnek véleménynyilvánítást biztosító szavazás a (jobboldali) populisták és az euroskeptikusok *politikai fegyverévé* válhat. A politikai félelmek egy egészen konkrét oka az Egyesült Királyság EU-tagságáról 2016-ban rendezett népszavazás sikere volt: a Brexit egyenes következménye lehet egy Nexit (Hollandia kilépése az Európai Unióból) azáltal, hogy az EU-ellenes populista jobboldal népszavazást kezdeményez a kilépésről.¹⁶ A politikai illegitimitást jól tükrözi, hogy a népszavazás egy *politikailag semleges* és szimplán demokráciaelméleti megközelítésben pro forma *alulról jövő népi kezdeményezés* volt, ugyanakkor a kezdeményezők között a civil szervezetek mellett ott találhatók egy *politikai kategorizálás* szerint szélsőjobboldalinak mondott politikai erők¹⁷, amiből az a következtetés is levonható, hogy a népi kezdeményezések *alanya vagy szubjektuma is lehet politikailag illegitim*. A politikai félelmek miatt nem tettek kísérletet a véleménynyilvánító népszavazás újralegitimálására a procedurális elemek szigorításával, például – ami kézenfekvő lett volna – az érvényességi küszöb felemelésével, 30%-ról 50%-ra, vagy a szükséges aláírások számának akár drasztikus növelésével.

Nyomós indok lehetett még a 2005-ben az európai alkotmányról tartott népszavazás tapasztalata is. Akkor a népszavazást egy ad hoc törvény megalkotásával alkották meg, amelyben azon megfontolásból nem határoztak meg - érvényességi küszöbként értelmezhető – minimális részvételt, hogy az eredmény úgysem köti a parlamenti pártokat, viszont az érvényességi küszöbként értelmezhető részvételi minimum teljesülése esetén a népszavazás mégiscsak kötőerőt sugallna. A népszavazást a parlament kezdeményezte, az állampolgároknak nem is volt kezdeményezési joguk, és a holland kormány ellene volt. A nagyobb pártok hozzáállásából egy de facto érvényességi küszöb állt elő, mert sorban jelentették ki, hogy *milyen arányú részvétel mellett fogják respektálni az eredményeket*. A

¹⁶ Referendums a threat to democracy: Dutch Council of State. NL Times, 2017.07.06. <https://nltimes.nl/2017/04/06/referendums-threat-democracy-dutch-council-state>; Barber, Tony: Why the Netherlands is rejecting referendums? Dutch parliament votes to abolish advisory polls over fears they undermine democracy. Financial Times, 2018.02.16. <https://www.ft.com/content/06166110-1af0-11e8-aaca-4574d7dabfb6>

¹⁷ Losoncz Miklós: Az Egyesült Királyság kilépése az EU-ból és az európai integráció. Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest, 2017.

kormány maga is kijelentette, hogy a népszavazás eredményét *tiszteletben* fogja tartani, ami *előzetes legitimitást* kölcsönzött az eredménynek. A kormány azzal a feltétellel kötelezte el magát az eredmény tiszteletben tartására, hogy a részvétel haladja meg a 30%-ot. A népszavazás eredménye azonban sokkoló volt: 63,63%-os részvétel mellett 61,54% volt a nem szavazatok aránya.¹⁸

V. Palesztina 2006

Az izraeli kontrol alatt álló Ciszjordániában és Gázában 2006. január 25-én tartottak parlamenti választást. A választás közvetlen célja az volt, hogy - *a nyugati jogállami demokrácia mintáját követve* - a kormányként funkcionáló Palesztin Nemzeti Hatóságot és a parlament funkcióját ellátó Palesztin Törvényhozó Tanácsot *demokratikus legitimitással* alapozzák meg.¹⁹ A palesztin választásnak a „jogállami demokrácia” elemzési és értelmezési keretébe helyezése azért sem önkényes, mert a palesztin alaptörvény is deklarálta, hogy „Palesztinában a jogállamiság elve képezi a kormányzás alapját”.²⁰ A nemzetközi *politikai nyomásra* megrendezett választással szemben elvárás volt, hogy *szabad és törvényes* legyen, és a *demokratikus szabályokat* tartsák be. A választás mindazonáltal nem a nyugati demokrácia modelljének a „demokrácia exportja” néven ismert kieroszakolt vagy kikényszerített adaptálását jelentette. Az EU már régóta aktívan támogatta a Palesztin Hatóságnak - az „államépítés” paradigmájába illeszthető - „demokratizálását” - egy *demokratikus jogállam* fokozatos megteremtését.²¹

A palesztin választások a *kompetitív politikai pluralizmus normáit* is kielégítette: a Törvényhozó Tanácsba tizenöt pártnak a jelöltjei és független jelöltek jutottak be. A pártverseny két favoritja a várakozásoknak megfelelően a Ciszjordániában domináns, de Gázában is jelen levő, Muhammad Abbász vezette Fatah (Palesztin Nemzeti Felszabadítási Mozgalom), és a Gázában domináns Hamasz (Iszlám Elleállási Mozgalom) volt. Témánk szempontjából fontos és megkerülhetetlen, hogy a Hamasz – az FPÖ-höz hasonlóan - *legitim szereplője* volt a választásoknak: 1) *törvényesen* indulhatott, állíthatott jelölteket, ezáltal 2) *törvényesen* juthatott be a Törvényhozó Tanácsba, ezáltal 3) *törvényes joga* volt ott többségbe

---

¹⁸ Nijeboer, Arjen: The Dutch Referendum. In *European Constitutional Law Review*, Vol. 1, No. 3, 2005. pp. 393 – 405; Nijeboer, Arjen: The First Dutch Referendum. A pre-Ballot Assessment. Policy Paper no 14, Notre Europe, May 2005. https://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/policypaper14-en_01.pdf. Lásd még: van der Meer, Tom - Wagenaar, Vharlotte - Jacobs, Kristof: The rise and fall of the Dutch referendum law (2015–2018): initiation, use, and abolition of the corrective, citizen-initiated, and non-binding referendum. *Acta Polit*, 2020.

¹⁹ Az Európai Bizottság már jóval korábban deklarálta, hogy „egy új palesztin vezetésnek legitimitása van, amit csak hiteles választás teremthet meg”. Lásd European Commission to send EU Election Observation Mission to Palestinian Elections. Brussels, 22 November 2004. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_04_1389; Az EU a választás hitelességének biztosítása érdekében választási megfigyelőket is küldött. Mission for Palestinian Legislative Council Elections. Brussels, 23 May 2005. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_05_589

²⁰ Az Európai Bizottság már jóval korábban deklarálta, hogy „egy új palesztin vezetésnek legitimitása van, amit csak hiteles választás teremthet meg”. Lásd European Commission to send EU Election Observation Mission to Palestinian Elections. Brussels, 22 November 2004. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_04_1389; Az EU a választás hitelességének biztosítása érdekében választási megfigyelőket is küldött. Mission for Palestinian Legislative Council Elections. Brussels, 23 May 2005. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_05_589

²¹ Súlyos problémának bizonyult ugyanakkor, hogy a Palesztin Hatóság által kontrolált területen (Ciszjordánia) a Fatah „egypártrendszer” érvényesült, és a Fatah mint politikai szervezet – kvázi állampártként – uralta az igazgatási rendszert. Lásd Tocci, Nathalie: Does the EU promote democracy in Palestine? In Michael Emerson (szerk.): *Democratization in the European Neighbourhood*. Centre for European Policy Studies, Brussels 2005. 131-152. o.

kerülni, és 4) *törvényes joga* volt részt venni a kormányzásban, és 5) a többség birtokában törvényes joga volt akár egyedül kormányozni. A Hamasz többségbe kerülésének, kormányra kerülésének és egyedüli kormányzásának törvényes jogát természetesen nem deklarálták előzetesen, de az a *politikai modernizáció keretén belül adaptált nyugati típusú demokratikus jogállam legitim normái* szerint magától értetődő volt. Ezekből a mintaként (pattern) követett íratlan legitim normákból egyenesen következett az, hogy kivétel nélkül minden *közjogilag legitim pártnak*, így a Hamasznak is, *közjogilag legitim joga van az akár egyedüli kormányzásra*, ami egyben a választók *politikai* akarata *politikai* érvényesítésének/érvényesülésének is felfogható. Az íratlan legitim normáknak azonban nemcsak a választási *eredményeknek* mint a választói akaratnak a tiszteletben tartása a része, hanem a választások *politikai* következményeinek (kormányalakítás) mint a választók *politikai* akaratának a tiszteletben tartása is.

A választások eredményére, kimenetélére (output) vonatkozó politikai várakozások már sajátos *előzetes politikai legitimitást* kölcsönöztek a választásoknak. Az előző évben tartott helyhatósági választásokon a Hamasz ugyan sikereket könyvelhetett el, köszönhetően annak, hogy sok települést hatékonyan és sikeresen igazgattak, de a közvéleménykutatásokból mégis arra lehetett következtetni, hogy a parlamenti *választás győztese* a Fatah lesz. Ennek a *politikai* forgatókönyvnek ezért volt *előzetesen legitimáló* ereje, mert a Hamasszal szemben a Fatahnak már volt némi *nemzetközi politikai legitimitása* a nyugati demokráciák szemében: a mérsékeltbb Fatah hajlandóságot mutatott az elismerésre és az Izraellel való kiegyezésre, míg radikális-szélsőséges Hamasz eleve nem ismerte el Izrael létjogosultságát. A Fatah azonban az elismerés politikájába nagyon taktikusan beépítette egy *népszavazás lehetőségét* arról, hogy a palesztinok elismerik-e Izrael jogát a létezésre.²²

A 73%-os részvétel mellett tartott választásokat az *előzetesen legitimáló politikai várakozásokkal ellentétben* nem a Fatah, hanem a Hamasz nyerte meg: a szavazatok 44,5%-ának megszerzésével 74 képviselőt juttatott be a 132 fős parlamentbe, ami 56%-os többséget jelentett számára. A Fatah a szavazatok 41,43%-ával csak a mandátumok 34%-ához jutott hozzá, tehát politikailag mélyen alulreprezentált lett a parlamentben.²³

A parlamenti erőviszonyok alapján március 23-án Iszmail Hanijeh vezetésével egypárti Hamasz-kormány alakulhatott meg néhány független miniszterrel. A Hamasz eredetileg koalíciós kormányban gondolkodott, de a Fatah *bojkottálta a részvételt a kormányban*. A *közjogilag legitim* Hamasz-kormány azonban rövid úton *nemzetközileg politikailag illegitimé* vált, mert Az USA, Izrael, az Európai Unió és Oroszország *nem ismerte el* Hanijeh *procedurálisan és demokratikusan legitim* kormányát.

A politikai kifogások egyike az volt, hogy a Hamasz a terrorista szervezetek listáján szerepel, mert alapokmánya tartalmazza Izrael megsemmisítésének célját. Bármennyire is akceptálható ez a merőben politikai érv, a választás és legitimitás kontextusában nem volt magától értetődő, mert pro forma nem a Hamasz, hanem a „Választás és reform” nevű választási lista indult a választáson, és indított egyéni jelölteket, továbbá a lista (s így a Hamasz) választási programjában közvetve sem szerepelt Izrael megsemmisítésének célja. Továbbá az, hogy külföldön a Hamasz a terrorista szervezetek listáján szerepel, nem volt ok

²² <https://reliefweb.int/report/occupied-palestinian-territory/abbas-call-palestinian-referendum-july-31>; Asali: Palestinians Support Abbas' Referendum Plan by Huge Majority. Council on Foreign Relations, 2006.06.02. <https://www.cfr.org/interview/asali-palestinians-support-abbas-referendum-plan-huge-majority>; Palestinian Authority: The Proposed Palestinian Referendum. Jewish Virtual Library, 2006.06.06. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-proposed-palestinian-referendum-june-2006>; Abbas to call Palestinian referendum by July 31. Reliefweb, 2006.06.08.

²³ Maga a Hamasz sem számított arra, hogy elsőprő győzelmet arat, és arra készült inkább, hogy erős parlamenti jelenlétével vétőhatalmat gyakorolhat a törvényhozásban. Knudsen, Are – Ezbidí, Basem: Hamas and the Quest for Palestinian Statehood. CMI Working Paper, 2006/14. Chr. Michelsen Institute, Bergen, 2006. <https://www.cmi.no/publications/4716-hamas-and-the-quest-for-palestinian-statehood>.

arra, hogy ne kapjon törvényes jogot a választáson való induláshoz.

A Hamasz az FPÖ-höz hasonlóan tehát *korlátozott politikai legitimitással* rendelkezett: legfeljebb a parlamenti szerepvállalásig tekintették őket politikailag legitim tényezőkné. A kormányra kerülés már egy *legitimációs korlát (küszöb)* átlépésével volt egyenértékű.²⁴

A választási kampánynak az sem volt része, hogy milyen súlyos politikai következménye lehet annak, ha a Hamasz alakít kormányt, beleértve azt, hogy nem kap nemzetközi elismerést, ezért a palesztinok választópolgárok döntésében nem is játszhatott szerepet ennek mérlegelése.

A Hanijeh-kormány legitimnek el nem ismerése szélesebb összefüggésben egy *legitimációs háború* része volt: a nemzetközi hatalmak a nemzetközi elismerés fejében elvárták a kormánytól, hogy ismerje el Izrael létjogosultságát, amit az elhárított. Miután az USA, az EU és Izrael szankciókat vezetett be a Palesztin Nemzeti Hatóság ellen, és Izrael blokád alá helyezte Gázát, Mahmud Abbász palesztin elnök, aki nem mellesleg a választásokon vesztes Fatah vezetője volt, szintén erőteljes politikai nyomást gyakorolt a Hamasz-kormányra. Azzal fenyegetett, hogy *új választást* ír ki, ha a Hamasz nem fogadja el egy olyan *nemzeti egységkormány* megalakítását a vesztes Fatah részvételével, amelynek minimális politikai programja *Izrael elismerése* lenne. A Hamasz engedett a politikai nyomásnak, és Hanijeh vezetésével 2007. március 17-én megalakult a Hanijeh (Hamasz) vezette *koalíciós egységkormány*, de a Hamasz-ellenes politikai falanx végső célja már *a választások legitim győztesének a politikai kiiktatása* volt.

2007. június 14-én Abbász elnök drasztikus lépésre szánta el magát a legitim kormánnyal szemben: elnöki rendelettel egy hónapra *kivételes állapotot* hirdetett ki, *menesztette* Hanijeh kormányfőt, *feloszlatta* az egységkormányt. Még ugyanazon a napon a Hanijeh-kormány egy független miniszterét Szalám Fajjádot egy ügyvezető kormány miniszterelnökének nevezte ki.

A demokratikus legitimitással rendelkező Hanijeh-kormány menesztése *politikai és legitimációs válságba* torkollott.

A palesztin alaptörvény szerint az elnöknek joga volt felmenteni tisztségéből a kormányfőt, de ehhez szükséges lett volna a parlament hozzájárulása is, amit nem indítványozott, és amit a Hamasz-többség nem is adott volna meg. De ha megadta volna, a felmentett kormányfőnek egy ügyvezető kormány élén kellett volna maradnia az új kormányfő kinevezéséig. Azért, hogy ezeket a *közjogi-alkotmányos* akadályokat megkerülhesse, Abbász elnök „*felfüggesztette*” az alaptörvény kritikus pontjait. Egy hónap múlva a kivételes állapot meghosszabbította, és újból kinevezte miniszterelnöknek Szalám Fajjádot. Abbász lépései teljes mértékben kimerítették az *államcsíny* fogalmát, tehát *közjogilag-alkotmányosan illegitim* döntések voltak, amit a Hamasz hangoztatott is, és már pusztán ezért voltak *közjogilag-alkotmányosan illegitim kormányok* Szalám Fajjád kormányai. A Fajjád-kormányok még a *közvetett demokratikus legitimitásnak* is híján voltak, mert a parlament nem járult hozzá Fajjád kinevezéséhez, minthogy a Hamasz képviselőiből álló többség *bojkottálta* az új kormányt. A Fajjád-kormányok közjogi-alkotmányos és demokratikus illegitimitását ellensúlyozta a *nemzetközi politikai legitimitás*: az ENSZ, az USA, az EU és Oroszország *elismerte* Fajjád Szalám kormányait legitim kormánynak. Ezzel azonban az egyszerre politikai és legitimációs válság nem oldódott meg, mert a Hamasz által uralt Gázában továbbra is a Hanijeh-kormányt tekintették legitim palesztin kormánynak, illetve Hanijeh Palesztina legitim miniszterelnökének.

A demokratikus legitimitással rendelkező Hanijeh-kormány bukása legitimációelméletileg az *output illegitimitás* mintapéldája: nem az nyert a törvényes választáson, akinek nyernie kellett volna, illetve az, aki törvényesen megnyerte a választást,

²⁴ A kormányra kerülés legitimációs küszöbéhez lásd Löffler Tibor: A hatalomra kerülés küszöbe. A barát/ellenség dichotómiától Lipset és Rokkan küszöbelméletéig. In Világosság, 2010. Ősz. 123-128. o.

politikailag illegitim volt, és ezért nem szabad lett volna törvényesen nyernie, és pláne nem egyedül alakítania törvényes kormányt...

Philosophical ontology, artificial intelligence and moral

*I. Theoretical reconstructions of stratification of reality:
The Analyses of Maturana, Luhmann and Nicolai Hartmann*

The questions of physical, biological and psychological existence below the level of social existence are usually not important for answering problems of social theory. Although a sound understanding of the moral requirements essential to the existence of human beings and human communities and the resulting norms and values is not possible without taking into account the biological and psychological endowments of human beings, because the functioning of most social institutions rests on them. In this way, an analysis limited to the social context is usually sufficient. New developments in the field of artificial intelligence and the raising of the possibility of human rights and possibly genuine private rights in the case of increasingly advanced robots have made it interesting for me to ask whether, in the case of an artificial intelligence linked to the physical existence of a robotic body, it would really be possible to incorporate it fully into society. In this case, there is neither a biological, nor a psychological layer of being, and compared to the four-layered (physical, biological, psychological and spiritual) natural person and human society, it becomes questionable how the extensibility of established, social institutions can be applied to it.²

To answer this, in addition to the theory of social reality, it became necessary to review the theories that have already carried out the mapping of the levels of total comprehensive existence or, in other words, the layers of being of comprehensive reality. Physical existence as a prerequisite for biological existence and the indispensability of both for human society can be visited as evidence. But there are different approaches on how these levels of reality (and perhaps even more hidden ones) relate to each other and how their effect each other can be articulated at the theoretical level. In the following pages, I will first examine the solutions of the Chilean theoretical biologist *Humberto Maturana*³ and then analyse the modification by the German sociologist *Niklas Luhmann*. I will then compare these approaches with the ontological theory of layers of being of German philosopher *Nicolai Hartmann*.

I. 1. Humberto Maturana's structural connection solution

The starting point for biologist Maturana's theory is the closed self-reproduction of cells in living organisms in order to understand the systemic nature of more complex biological systems and the animal and human societies that are built on them. The self-reproduction of the internal molecular structure of cells by constant chemical processes is

---

¹ DSc., Professor Emeritus at the Faculty of Law, Eötvös Loránd University, judge of the Constitutional Court of Hungary

² For details on these questions, see Béla Pokol: *Künstliche Intelligenz: Die Entstehung einer neuen Seinsschicht? (KI – im Spiegel von Nicolai Hartmanns Ontologie)* In Pázmány Law Working Papers, Nr. 2018/12.) and Béla Pokol: *Die Seinsschichten und die Fragen der Roboterethik.* C:/Users/Dell/Downloads/academia.edu/Die_Seinsschichten_und_die_Fragen_der_Ro.pdf

³ To illustrate Maturana's theory, I use his joint book with his former student Francisco J. Varela, but since this theory was created years earlier by Maturana alone, I take this as his theory despite any additions by Varela. See Maturana – Varela: *The Tree of Knowledge. The biological Roots of Human Understanding.* Revised Edition. Boston, Massachusetts, Shambhala Publications, 1987.

completely determined by the internal structure of the given cells, and it absorbs only the necessary chemicals from its environment. When, in evolution, multicellular organisms began to form through the permanent interconnection of cells, this did not change the closed self-reproduction of each inner cell. Each cell in this closure is only connected to each other as a whole, and the internal processes of each cell can only be irritated by the other cells and their self-reproduction as an environment. Through irritation, the irritated moment of the chain-like internal reproduction of the other cell can then be transformed, and this change can change the internal structure of this cell, and then the cell as a whole is also somewhat transformed. However, this irritation also only works insofar as the inner structure of the cell allows this. If this is not the case, the irritation can kill the cell, but it cannot identify the external effect as an irritation and thus cannot force the cell to change.

Maturana calls this systemic closure and the self-reproduction of the cells *operative closure* and the connection of cells from multicellular biological organisms *structural coupling*. The more complex multicellular biological system thus simultaneously performs a double self-reproduction, whereby the constant renewal of individual cells and the renewal of the organism itself, consisting of cells joined together, takes place in its environment. Due to the mutual irritation of the cells, the structural connection produces their reciprocal (coordinated) change within the more complex biological system, but the organism itself reacts to the stimulation of its environment only on the basis of its internal determination. This means that the environment cannot influence the organism directly, but only to the extent that its internal structure specifies what can be perceived as stimulation by the environment, and then one of the components of the organism and thus the structure of the organism change somewhat. If this is not the case, it may destroy the organism's responses but not change them. Maturana called this theory of closed self-reproduction of cells and organisms the *autopoietic system theory* in contrast with the previous system theory, of which the change of the system was largely explained by the system's environment.

Maturana points out that more complex multicellular organisms can respond with change to the irritations of their environment, and this capacity for change is radically increased when their neurons can transition into a central nervous system. This is because the surfaces of the organism from which the effects of the environment are perceived connect to the surfaces of the organism's movement (muscles), allowing it to make many more changes (possibly changes of location) to the irritants. In this way, the organism, despite its inner determination, can perceive many more irritations and react to them with its structural change.

After analysing the cells and the multicellular organisms built up from them as second-order unities, Maturana examines the coexistence that results from the permanent interactions of more complex multicellular organisms, which can create permanent animal societies as *third-order unities*. In particular, when permanent coexistence has led to such reciprocal structural changes in the interrelated individual organisms that reproduction of the breed is only possible through mating of several individuals. In such cases, due to the better care of the offspring, the protection of the caring adult organism and the feeding of the offspring or the offspring by other individuals, the long-term coexistence is increased, and the structural connectivity or the communication diversity required for this in the coexistence is increased to a higher level. This communication is possible in many ways, for example, through the continuous exchange of chemical compounds between ants in ant societies, or through special singing voices for some bird species, the formation of responsive duets, and finally the linguistic communication field in humans becomes the field of linguistic communication.

Maturana's analyses show here the two layers of being of human existence, the biological layer of being and the cultural layer that is built on it. Through language, one can describe one's own inner relationships and environment with different linguistic distinctions and thus not only preserve one's adaptation to one's environment through one's instincts, but

it is also preserved for members of new and new generations through cultural fixation and transmission through linguistic distinctions: “Language enables those who operate in it to describe themselves and their circumstances through the linguistic distinctions of linguistic distinctions.” (Maturana/Varela 1987: 210.) While biological organisms and their communities continuously reproduce only their biological existence, the human community must continuously maintain and reproduce its cultural existence in addition to its biological existence: “In human social systems, the case is different. As human communities, these systems have operational closure too, in the structural coupling of their components. But human social systems exist also as unities for their components in the realm of language. Therefore, the identity of human social systems depends on the conservation of adaption of human beings not only as organisms (in a general sense) but also as components of their linguistic domains.” (Ibid.)

Maturana describes each layer of the two layers of human existence in such a way that, as long as at the level of biological existence, the interrelated units are tightly bound together and do not allow independence for the cells of their internal organisation and they are for the living organism. The human social system, however, allows its members a higher degree of autonomy.⁴ As an exception, he presents the society of Sparta, where the independence of each member was completely suppressed and, as a biological organism, close interconnectedness was realised in its social organisation, but this depersonalisation led to the loss of viability of the whole society of Sparta.

In a later study with another co-author, Maturana also showed another difference between the organisation of the biological level and the organisation of the linguistic-cultural level. While the biological system always lives in the present, the systems of the cultural level can, through observation and their linguistic fixation, use past experiences and possible future events in addition to the present, and human actions can also be shaped in the light of these experiences: “It is only for us human beings that as we exist and operate in language, we can generate reflections and explanations, in that the past, the present, and the future, have a presence and operational values in our living as explanatory notions of our experiences.” (Maturana/ de Rezepka 2007:4.)

The two-layered nature of human existence thus allows for temporal differentiation through the upper layer of existence, and thus Maturana’s theory in principle raises the process of more permanent formations of the cultural layer of human existence alongside the progressive process of the biological layer of human existence. Nevertheless, Maturana insists that the reproduction of the human world is always based on momentary determinations and causalities, and he therefore criticises the thinking that wants to predetermine the lives of our children today because of various fears: “We human beings create the world that we live in arises moment after moment in the flow of our living, how can we pretend then, to specify a future that will not belong to us because it will arise in the living of our children and will not be created by us? [...] We human beings live in the present; the future and the past are manners of the being in the present.” (Maturana/de Rezepka 2007: 9.) Thus, from this assertion emerges an underestimation in terms of cultural observation and sociological prediction as well as the overall cultural layer of being, and an overestimation of the characteristics of the biological layer of being.

In addition to the two layers of being, it should be noted that Maturana occasionally mentions that the physical world is constructed under biological conditions and that the biological system takes matter from its physical matter: “Thus, autopoietic unities specify biological phenomenology as the phenomenology proper of those unities with features distinct

---

⁴ “The organism restricts the individual creativity of its component unities, as these unities exist for the organism. The human social system amplifies the individual creativity of its components as that system exist for these components.” (Maturana/Varela 1987: 99.)

from physical phenomenology. This is so, not because autopoietic unities go against any aspect of physical phenomenology – since their molecular components must fulfil all physical laws – but because the phenomena they generate in functioning as autopoietic unities depend on their organisation and the way this organisation comes about, and not on the physical nature of their components (which only determine their space of existence).” (Maturana/Varela 1987: 51.) Thus, in the end, three layers of being emerge from Maturana’s theories, but he mentions the physical only as a material-giving layer (he uses the term “special phenomenology” for each layer of being), and he does not analyse the relationship between the physical and the biological any more, and therefore he does not try to establish more general connections between them.

1. 2. Luhmann’s Analysis on the system levels of world

In Niklas Luhmann’s writings there are several shifts of thought in order to be able to address the layers of being beneath the social world. His attempts can first be found in an article from 1974, then in his comprehensive summary of systems theory from 1984 and finally in his writings between 1987 and 1991. He deals with this topic particularly systematically in the writings between 1987 and 1991 in connection with the analysis on the relationship between psychic systems and social communication.

In the first material mentioned above,⁵ he examined the relationship between power and physical violence, which is its ultimate basis, and Luhmann also went into somewhat more details in this context about the relationship between the social world and its physical-biological layer of being. The model for this was provided by the media theory of Talcott Parsons, by whom physical violence was understood as the ultimate means of covering power as the generalised medium of exchange of the political system. The modern state, with its monopoly on the use of physical power, has power only as a generalised symbolic medium of exchange, insofar as it is available only as a last resort, but it does not normally have to use it. Just as money as a medium of exchange is based in an abstract way on the fact that we accept it because of the possibility of exchanging it for products, but this is not normally checked every time money is received and it is only in this way that money makes society function harmoniously. Luhmann generalises this example somewhat and sees that there is also a connection with such a physical-organic layer of being under the exchange medium of several social subsystems. As in the case of love as an exchange medium of intimate relations, it is sexuality that serves to fix love relations in a biological layer of life. This makes love as a communicative relationship built on a social level really strong and can give lasting stability to family relationships based on love-based marriage in modern societies. Similarly, in the case of science as a subsystem of society, from truth as a medium of exchange, the research work of finding truth and the related decisions can be organised only when *sensory perception* as the ultimate means of discovery is the ultimate basis for decision-making. If truth in relation to an appearance cannot be decided by a final, indirect perception, it is removed from the perspective of modern science.

Luhmann also makes some general observations in this study that also affect the relationship between the social layer of being and the physical-biological layer of being. One relates to the fact that the place of connection between the two layers of being is at the systems level of the social world, which is mainly based on the biological aspect of person,

---

⁵ The title of this study from 1974 is “Symbiotische Mechanismen” and is part of the book “Soziologischen Aufklärung 3” [Westdeutscher Verlag, 1981, 228-244. pp.] all the following citations are from this volume.

that is, at the level of interaction systems.⁶ However, if we know that in Luhmann's theory, social organisation gives a decreasing role to the level of personal interactions, and in the course of social evolution is increasingly eclipsed in favour of the formal organisations, and even within the level of interaction, personal interaction is increasingly replaced by impersonal written communication, then linking the social layer of being with the physical-biological layer of being at the level of personal interactions also means diminishing this link.

Another more general comment by Luhmann on the relationship between the two layers of being is that physical violence and sexuality in social relations not only occur as physical-biological facts in their cruelty, but they are also socialised and transformed by a symbolic dimension. That is, a transformation of these physical-biological facts is also carried out in the layer of being of the social world: "Gewalt, Sexualität usw. haben in diesem Sinne eine symbolische, nicht nur eine physische oder organische Wirksamkeit [...] die soziale und kulturelle Entwicklung von Medien-Codes Umdisposition im Bereich der symbiotischen Mechanismen erfordern mag." (Luhmann 1981: 231.) Finally, one of the most general observations in this study is that even if the evolutionary thesis is to be accepted that cultural-symbolic interference creates increasingly spiritualised social contacts in modern societies, this does not mean that there is a detachment from the phenomena of the physical-biological layer of being: "Dies Kontrastbeispiel erhärtet die Vermutung, daß selbst wenn man die These von einer kulturell-symbolischen Steuerung der gesellschaftlichen Evolution akzeptiert, der Bezug zur Sphäre physisch-organischen Zusammenlebens damit nicht bedeutungslos wird [...] Fruchtbarer wird es sein, davon auszugehen, daß sinnhafte Erlebnisverarbeitung und Kommunikation ihr physisch-organischen Substrat als Wirklichkeit nicht ignorieren." (Luhmann 1981: 241.)

Luhmann's next reflection on this topic is in his book "Social Systems" [1984] and here he already expressed his theses more generally in terms of the layers of being of reality. He started from the premise that since Kant, the old ontological conception of reality has been discarded by modern philosophical thought and the mere *Ding an sich* out there in the world can only be achieved through active constructions of consciousness, and although Kant's solution overly psychologises this problem, this can be more adequately resolved from a broad systems theory perspective. From this broader perspective, it follows that certain elements of reality are not predetermined by reality itself, but on the contrary, they are self-constructed by different systems (biological, psychological and social).⁷ On the basis of this view, Luhmann therefore states that the old view of the stratification of reality and its bottom-up construction must be rejected: "Es geht nicht einfach um einen geschichteten Weltaufbau, bei dem die unteren Schichten zuerst fertiggestellt sein müssen, bevor weitergebaut werden kann. Vielmehr werden die Voraussetzungen mit der Evolution höherer Ebenen der Systembildung selbst erst in eine dafür geeignete Form gebracht. Sie entstehen durch Inanspruchnahme. Deshalb ist Evolution nur durch Interpenetration, das heißt nur durch

---

⁶ "Beim Aufbau sozialer Systeme erfüllen diese Bedingungen Interaktionssysteme, die durch relative rasch strukturiert werden können, dadurch aber nicht festgelegt sind, sondern noch definierbar bleiben. Das gilt eindeutig für gemeinsames Wahrnehmen, für Drohung mit physischer Gewalt, für Kommunikation über nur sozial bzw. nur asozial befriedigende Bedürfnisse: Sexualität bzw. Befriedigung aus knappen Ressourcen. [...] Der Behuf auf präzise Organismen erleichtert mit anderen Worten die Herstellung der reflexiven Reziprozität der Perspektiven und damit die soziale Strukturierung der Situation." Luhmann, Niklas: Soziologische Aufklärung 3." Westdeutscher Verlag, 1981, 231. p.

⁷ "Anders als die Wortwahl und Begriffstradition es vermuten lassen, ist die Einheit eines Elements (zum Beispiel einer Handlung) nicht ontisch vorgegeben. Sie wird als Einheit erst durch das System konstruiert, das ein Element als Element für Relationierungen in Anspruch nimmt. Diese De-Ontologisierung und Funktionalisierung des Elementansatzes ist in der modernen Wissenschaftsbewegung durch die Mathematisierung der Naturwissenschaften in Gang gebracht worden." Luhmann, Niklas: Soziale Systeme. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984, 42. p.

wechselseitige Ermöglichung möglich.” (Luhmann 1984: 294.) So with this general rejection, Luhmann does not go into details about the ontological theories of the stratification of reality, nor does he even critically cite the relevant authors in his work, including Nicolai Hartmann. If we then approach Luhmann’s solution in analysing the relationship between the social world and the human being, we see that he could even have come to Hartmann’s conclusions.

Luhmann rejects the “human being” as the basic unit of social organising in traditional social theories because, given the critique of the humanist tradition, he sees that by conceiving of the human being as the unit of society, the whole conception of society is also constructed as if society were only for human beings, for its ultimate element. This in turn forces social theory into an ideological-normative framework and this framework must therefore be disposed of in order to be unbiased. Therefore, the unitary concept of “man” must be discarded and only the “person” can enter the picture as an element of the social world, which can only be understood as a point of identification for normative and cognitive expectations for individual man (person) in formations of the social world. That is, the person represents only the aspects of the social side of the human being and cuts off the biological and psychological aspects of the human being, and the human being itself, together with its biological and psychological aspects, is outside the social world in Luhmann’s theory and is defined as its environment. On the other hand, the reduced “person” as a social aspect of the human being appears only as a meaningful construct in the reconstruction of the social world: “Wir wählen den Ausdruck “Mensch”, um das festzuhalten, daß es sowohl um das psychische als auch das organische System des Menschen geht. Den Ausdruck “Person” wollen wir in diesem Zusammenhang weitgehend vermeiden, um ihr für die Bezeichnung der sozialen Identifikation eines Komplexes von Erwartungen zu reservieren, die an einen Einzelmenschen gerichtet werden.” (Luhmann 1985: 286.)

Luhmann’s next theoretical constructional step is to link the biological and psychological aspects of the human being, perceived as the necessary environment of the social world, to the concept of penetration. In effect, this means connecting the social layer of being with the psychological and biological layers of being of reality. With penetration, an entity at one system level makes its complexity available to another entity at another system level, without which it could not build and exist. (So without biological life, the entities of the social world could not exist). And we can speak of mutual penetration, *interpenetration*, when the entities on both system levels transform each other through contact.⁸ If we now look at Hartmann’s analyses of the division of the human being and the human world into four layers of being and the focus on the highest meaningful layer of being of human society, Luhmann would also have set aside the human-based social picture, which he rejected because of its defence against the humanist bias, on the basis of Nicolai Hartmann’s analyses. If he had assumed this, he could also have attempted to build a more accurate theoretical reconstruction of society on the spiritual being layer of reality.

Luhmann largely restricts the connection between social systems and psychic systems to their common moment of *meaning*, and therefore the whole spiritual-emotional processes of the psychic system can only appear narrowed.⁹ However, since the spiritual-emotional

---

⁸ “Von Penetration wollen wir sprechen, wenn ein System die eigene Komplexität (und damit: Unbestimmtheit, Kontingenz und Selektionszwang) zum Aufbau einer anderen System zur Verfügung stellt. In genau diesem Sinne setzen soziale Systeme “Leben” voraus. Interpenetration liegt entsprechend dann vor, wenn dieser Sachverhalt wechselseitig gegeben ist, wenn also beide Systeme sich wechselseitig dadurch ermöglichen, daß sie in das jeweils andere ihre vorkonstituierte Eigenkomplexität einbringen. [...] Im Falle von Interpenetration wirkt das aufnehmende System auch auf die Strukturbildung der penetrierenden Systeme zurück.” (Luhmann 1984: 290.)

⁹ “Von hier aus wird besser verständlich, weshalb der Sinnbegriff theoriebautechnisch so hochrangig eingesetzt werden muß. Sinn ermöglicht die Interpenetration psychischer und sozialer Systembildungen bei Bewahrung ihrer Autopoiesis; Sinn ermöglicht das Sichverstehen und Sichfortzeugen von Bewußtsein in der

processes are constantly in contact with the instincts of the biological processes from below, and they also carry their impulses forward through transformation, this entire layer of being falls out of Luhmann's perspective. Using Maturana's theory of structural coupling, where connection occurs only at the level of elements and through this level structures change only indirectly due to the change of their interconnected elements, Luhmann resolves the connection of layers of being as follows: "Es sind Differenz und Ineinandergreifen von Autopoiesis und Struktur (die eine sich kontinuierlich reproduzierend, die andere sich diskontinuierlich ändernd), die für das Zustandekommen von Interpenetrationsverhältnissen zwischen organisch/psychisch und sozialen Systemen auf beiden Seiten unerlässlich sind." (Luhmann 1984: 297.) This means, for example, that the two system levels have constant contact due to meaning as their common building block, and both the meaningful contributions of the psychic systems of the communication participants and the meaningful contributions of the social subsystems involved in the communication contribute to the further development of these social systems, and something also transforms the participating psychic systems in this contact. But only to the extent that the structure of the psychic system allows it, but on the other hand, this structure itself is somewhat changed by the change in its element. Besides the fact that in this way only the intellectual part of the psychical layer of being is taken into account and the influence of the biological instincts on the intellectual material of the psychic system is cut off from below, it can be said in general that in this theory there is no bottom-up structure of the layers of being, but only a mutual irritation and resulting partial change.

To give a concrete example of the effect of this narrowing, we can mention love communication in the social world and the resulting lasting intellectual-emotional relationship. It is quite obvious that in this relationship the existence and degree of biological sexual instinct in the two partners plays a significant role, and if this is minimal for some biological reason in the case of one partner, for example, the love relationship in the case of that partner will run quite differently from the case of the other partner participating in the relationship who has a strong sexual instinct, and presumably this difference will soon lead to a breakdown of the relationship. That is, love becomes biologically permeated not only by an intellectual relationship but also by sexuality, and this biological component is transformed to the emotional-spiritual level. And this, combined with such a biological-spiritual basis, creates a completely different kind of love communication and partnership than between two partners with the same biological sexual urge. However, the same applies to the analysis of a number of other social phenomena where the direct effects of strong biological stimuli occur, such as the functioning of the life instinct in the face of mortal danger, which in the soldier at war leads to the abrogation of a number of moral norms hitherto considered sacred and the revival of the older killing instinct. Then, after a war, these "devastated" personalities, remodelled for killing, cruelty and even appreciation of these activities, will be almost unfit for reintegration into civilian life for a long time. In contrast, such instincts of life in civil life mainly degrade and, on the other hand, the remodelled instincts of helpfulness build up and on the basis of such restrained and remodelled biological stimulus and the spiritual-emotional life influenced by it, the processes of intellectual communication between the participants of social life and the resulting social institutions also proceed differently. Of course, further examples could be given of the co-existence of biological stimuli, spiritual-emotional life and social-intellectual communication formations, but these two examples were perhaps enough to show that Luhmann tears the levels of the biological, conscious and social system (or in Hartmann's words: layers of being) too much apart and thus he can only grasp the functioning of real formations through narrowing and distortion.

Kommunikation und zugleich das Zurückrechnen der Kommunikation auf das Bewußtsein der Beteiligten." (Luhmann 1984: 297.)

To understand this problem, this kind of structural coupling between the psychic systems and the communication systems of the social world can be seen in Luhmann's studies from 1987 to 1994.¹⁰ He elaborated his thoughts on the coupling of the two system levels most fully in the paper "Die Autopoiesis des Bewusstseins", which he did not change in his later works.

It should be emphasised that since the beginning of his reflections in 1974, Luhmann has radically changed his conception of the system by adopting the idea of autopoiesis, and has now moved to a process of circular closure in the operative sequence of system elements, rather than paying attention to structures. Whereas in 1974, with the emphasis on symbiotic mechanisms in Luhmann's analyses, biological stimuli also played a role during intellectual communication processes (e.g. the continuous influence of the sex drive on the maintenance of love), here they have completely disappeared by the end of the 1980's. In this way, the processes of the consciousness system here mean only the connection of intellectual communications. From thought to thought, the processes of consciousness move as carriers of the psychic system, and there is no psycho-emotional or biological instinct here: "Die Autopoiesis des Bewußtseins ist das Fortspinnen mehr oder minder klarer Gedanken, wobei das Ausmaß an Klarheit und Distinktheit selbstregulativ kontrolliert wird je nachdem, was für einen bestimmten Gedankenzug – vom Dösen und Tagträumen bis zur mathematischen Rechnung – zur Einteilung der Gedanken und zum Übergang erforderlich ist." (Luhmann 1995: 61.) This view of consciousness, limited to a purely intellectual aspect, can of course reveal very clever things about this kind of intellectual process in individual consciousness and, for example, for the maturation of thoughts, and Luhmann describes profound insights about this. For example, he emphasises that only through constant self-observation in consciousness is the new thought brought to a more mature level, and only through this does it also become accessible to consciousness: "Für sich ist ein Gedanke also zunächst nur ein Gedanke, für andere Gedanken dagegen, das heißt für den rekursiven Prozeß des Systems, ist eine Vorstellung." (Luhmann 1995: 65.) Anyone who has had a completely different new idea than before and, after consolidating it himself, has tried to figure out how it was born in his head, will get a lot of help from this study by Luhmann, and will feel that it might actually have happened that way. These thoughts of Luhmann are to be appreciated, but this does not alter the fact that while Luhmann did an excellent job of working out the intellectual aspect of individual consciousness, he completely cut off from it the effects of emotional and biological instincts.

With regard to emotions, even close followers and critics of Luhmann noticed his theoretical shortcomings, and in 2004 a special issue of the magazine "Soziale Systeme" in Bielefeld was devoted to this topic. Let us first look at *Dirk Baecker* one of the defenders of Luhmann and *Luc Ciompi* that of the critics. Baecker basically acknowledges that emotions do not play a prominent role in Luhmann's theory and within Luhmann's analyses of the conscious processes of mental systems.¹¹ However, some subordinate functions are stated once or twice by Luhmann in relation to emotions, e.g. that they act as an immune system of consciousness when the conscious thought process falters, and then disappear again when the thought process is restored. According to his writings, Dirk Baecker also considers this subordinate role to be too little to some extent, but finds it unnecessary to accept Luc

---

¹⁰ These studies appeared together in Luhmann's volume of 1995, and I will cite them here, see Luhmann, Niklas: Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995.

¹¹ "In der Tat spielen Emotionen im Gesamtwerk von Niklas Luhmann keine sehr prominente Rolle. Luhmann hat zwar die Stelle markiert, an der seines Erachtens eine Theorie der Gefühle von seiner Theorie sozialer Systeme abzweigen, beziehungsweise an diese Theorie angedockt werden könnte, doch hat er dem Phänomen der Gefühle nie die Aufmerksamkeit geschenkt, die etwa Ciompi angesichts der nicht nur psychischen, sondern auch sozialen Prominenz des Phänomens für geboten hält." (Baecker 204: 9-10.)

Ciampi's radical expansion regarding the role of emotions in the functioning of the mental system. He does, however, mention a practical reason in this rejection. In his view, sociological emotion theory is still at such an uncertain empirical level that it is better to avoid this uncertainty.¹²

However, Baecker's explanation of why Luhmann was reluctant to acknowledge the role of the emotional world in social events and social institutions is interesting. According to his description, dealing with emotions was alien to Luhmann's entire theoretical style, and he attributes this to the historical events of Luhmann's youth, when the suppression of fundamentalist and fascist movements in Hitler's Germany shaped Luhmann's life conditions and these movements relied heavily on the release of collective emotions and their damaging effects. Only in Luhmann's late work did this begin to relax somewhat, but this no longer changed the original directions.¹³ This is only Baecker's meditation on finding the cause in Luhmann's thinking, but since he was right next to Luhmann in Bielefeld for many years between 1980 and 1995, he was able to get to know this side of Luhmann, who was otherwise very reserved in his inner personal affairs. Therefore, this explanation must be taken into account. Of course, this is no excuse for Luhmann's theoretical deficiency in this area, so Ciampi's role for emotions in the mental processes of the psyche and in the structural construction and events of the social world deserves the most attention.

However, the omission of emotions from the analysis of mental processes cannot, in my view, be explained simply by Luhmann's particular personal socialisation. This stems from his theoretical decision made much earlier, almost at the beginning of his theoretical training. According to this, the meaning is the common building block at the system level above the level of the physical and biological system, i.e. at the level of both the psychic and the social systems. This basic decision does not include the capture of emotions, and this capture could only have been made by correcting this basic decision. This correction, together with a number of other amendments, could then only have been inconsistent, and Luhmann was never prepared to make such corrections in his theory.

In addition to researching the psyche, Luc Ciampi, as a medical psychiatrist, also dealt with emotions and continuously monitored the results of psychological and social psychological experiments in this field. In his analyses it becomes clear that human thought is surrounded at all moments by the emotional components of the psyche and that for the most part all our knowledge is not consciously and perceptibly accompanied by our emotional disposition. (See Ciampi 1997 and 2004) When we accumulate knowledge and experience, our emotional attitudes to the subject are pressed into our memory along with knowledge and experience, and when knowledge and experience are later recalled, these emotions also appear, inseparable from the experience and knowledge. We do not think purely intellectually, but what arouses our interest, what memories and associations are pushed up or remain stifled

---

¹² "Affektkontrolle hat es immer auch mit dem Adressieren von Affekten zu tun, und niemand weiß, welche Emotionen dies hervorruft. Die Soziologie der Emotionen stellt diese Unvorhersehbarkeit und Unberechenbarkeit von Emotionen in Rechnung, indem sie sie als Phänomene beschreibt, in denen die verschiedenen Systemebenen des Organismus, des Bewusstseins und der Kommunikation aufeinandertreffen, ohne dass man genau wusste, wie sich diese Systeme ausdifferenzieren und wie sie miteinander gekoppelt sind. [...] Mir scheint diese Frage nicht entscheidbar zu sein, solange die Theorie der Emotionen so schwach ausgearbeitet ist, wie dies gegenwärtig der Fall ist." (Baecker 2004: 12-13.)

¹³ "Diese Abstinenz gegenüber dem Phänomen der Gefühle hat bei Luhmann Gründe, die etwa mit seinem Theoriestil zu tun haben, der wiederum seine zeithistorischen Motive hat. Wer eine Theorie entwirft, der es um Differenzierung im Umgang mit der Komplexität der Gesellschaft geht und die nicht zuletzt in der mangelnden Differenzierung Einfallstore für fundamentalistische und im Extremfall faschistische Gesellschaftsvorstellungen sieht, der wird sich nicht unbedingt mit Phänomenen beschäftigen, deren Funktion möglicherweise gerade darin besteht, Differenzierungen hochselektiv und problemgenau aufzuheben oder zumindest zu verwischen. Genau deswegen ist es ja so bemerkenswert, dass Luhmann diese Haltung in seinem Spätwerk lockert und sich ein "Verbindungsmedium" Werte überhaupt vorstellen kann." (Baecker 2004: 10.)

at the sight of something, are important, and so certain paths of thought are blocked and others brought to the fore. That is, thinking and the experiences used to do it are emotionally coloured, and intellectual thinking and its thought processes constantly run together with emotional processes in our brains. Ciompi points out that emotions run briskly with our intellectual processes, especially when we gain new knowledge in a new situation. When we later incorporate it alongside existing knowledge, our new knowledge gained from new experiences already becomes routine and with repetition, emotional processes and emotional energy consumption are minimised. However, if a problematic situation arises later in connection with these, the emotional dimension is also reactivated and it runs alongside the problem processing on an intellectual level as well.¹⁴

As a summary, Luhmann limits the psyche, the psychic system (or several times just called “consciousness”) to intellectual processes that run from thought to thought. However, it is clear from Ciompi’s analyses that this view misses the real human psyche and cannot adequately capture it without emotional processes. In contrast with Luhmann, *Nicolai Hartmann*, with his comprehensively formulated layer theory of reality, was able to formulate more adequately the ensemble of biological, psychological and intellectual components of human existence and their cooperation. Let us therefore turn to Hartmann in the following when researching the topic.

I. 3. Nicolai Hartmann’s views on the layers of being

Hartmann cultivated a kind of philosophy which he conceived not as another intellectual activity in addition to the sciences, but as the most comprehensive kind of science, the most general synthesiser of more specific scientific knowledge.¹⁵ As a result, based on the empirical scientific results of his time, he tried to rethink the most abstract ontological categories inherited from the past. Thus, he tried to summarise certain categories of Plato, Aristotle, the Neo-Platonists and then the great philosophers of the Middle Ages and the (Early)-Modern Age (Duns Scotus, Leibniz, Kant, Hegel and Neo-Kantianism) in the light of physics, biology, psychology and recent social science findings. In contrast with Luhmann, who essentially compiled his general social theory only from certain areas of the social sciences and only considered the biological and physical system levels in passing, Hartmann systematically examined the most comprehensive interrelationships of this system level. Thus, in his first major work, he dealt with the philosophical questions of biology and later, in addition to his many years of work in the history of philosophy, he also dealt with the ethical-moral sphere of the social world in his systematic ethics, and also with artistic activities in a thorough monograph on aesthetics. Then he began to summarise these investigations as a theory of the layers of being in the real world, an idea that had already appeared in Aristotle. He published this theory in 1933, first in relation to the intellectual layer of being in a systematic monograph, and then in 1940 included a comprehensive table of the layers of being of the real world and the regularities between them. According to his ambitions, this theory can be read as a synthesis of the most comprehensive scientific contexts of the time.

Hartmann sees the real world as a combination of four layers of being built up on the

---

¹⁴ “Zur Alltagslogik wird alles anfänglich Neue und Aufregende, das sich oft genug wiederholt. Die beteiligten Emotionen werden zwar durch Gewöhnung zunehmend unbewusst, behalten aber ihre typischen Operatoreffekte, “wie selbstverständlich” bei – ein höchst sinnvoller Mechanismus, der gleiche Leistung mit viel geringerem affektenergetischem Aufwand ermöglicht [...] Passiert indes Ungewohntes, so flammen alle latenten Affekte wieder auf.” (Ciompi 2004: 10.)

¹⁵ For a detailed description of Hartmann's philosophy, see Stegmüller, Wolfgang: Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Alfred Körner Verlag, 1999. 3rd edition.

top of each other in the course of evolution. The biological layer of being, which is built on the top of the physical layer of being, and which, after a phase of evolution, created the psychological layer of being in some animal species, and finally, in the case of primates, the beginnings of the intellectual layer of being also appeared, which, built on the former three layers, then became particularly pronounced and decisive in humans. In this superimposition, Hartmann distinguishes between the construction in which the characteristic elements of the lower layer of being are used for the upper layer in a transformed way, as is the case with the biological layer of being, and the mode that merely is built on the lower layer, but in doing so its elements are not used, and in this way a more autonomous detachment from the lower layer is made possible. This later is shown by the psychic layer of being built on the top of the biological, and also by the spiritual layer of being built on the top of the psychic. An important correlation in the connection of the four layers of being is that while the upper layer of being always has a higher degree of evolution, the lower ones are ontologically stronger than the higher ones. This is because the higher ones cannot transform the laws of the lower layers, and without violating them, they can unfold the laws of their own higher layers. Thus, the biological and higher layers of being cannot violate the underlying physical laws, just as animals with a psychic layer of being and human beings can survive only with the functioning of biological laws, and finally, social institutions created with the spiritual layer of man can survive only because of the laws of the lower layers of being without violating them.

In addition to these four layers of being, which Hartmann calls the layers of *real existence*, he distinguishes *ideal existence*, which only plays a role in the case of the uppermost spiritual layer of being. This ideal existence characterises only those spiritual products that exist only on paper or in another similar fixed form, but are not used in any human community. To name this difference, Hartmann uses the “*living*” *spirit* on the one hand for the intellectual products and cognitive actions that function as part of the layer of real existence, and on the other hand the “*dead*” *spiritual existence* of the objectified intellectual products that have already detached themselves from real existence and exist only in paper. The latter are still part of the ideal existence but not of the real existence, but in the case of fixation and the possibility of returning to them, the ideal existence of objectified intellectual products can always become real existence if a society uses them for the functioning of its intellectual practices and its institutions.

When approaching the four layers of being, the psychic layer of being causes a problem of understanding for the researcher. To understand this, one must know that Hartmann separates the personal spirit within the “*living*” spiritual layer of being, which is the highest layer of the four layers of the single individual. The real objective spirit in human societies is represented by the activities of millions of personal spirit and the resulting intellectual institutions (moral norms, laws, language systems, etc.) that feed into their social functioning. (If an intellect product does not, it remains as a dead spirit in paper fixed form of ideal existence). Thus, the psychic layer of being attached to each person is always in the neighbourhood of the personal spirit and flows together in human consciousness. Only a part of the psychic layer of being appears in consciousness, and the mental unconscious processes supplement this. But where is the boundary and what gives its own terrain to the psychic layer of being? If we look for an answer to this question, we find confusion in Hartmann.

In his book on the problems of the spiritual layer of being from 1933, he goes into more detail and writes here that the psychic layer of being is a thin strip between the influences of the adjacent lower biological and upper spiritual layers of being: “Das Bewußtsein ist gleichsam nur ein schmaler Streifen zwischen ihm und dem unbewußt Seelischen. Beide greifen mannigfach bestimmend in seiner Ebene ein, aber in entgegengesetztem Sinne.” (Hartmann 1962: 50-51.) The psychic subconscious sector extends into the biological instinct world, from the other direction, however, the processes of the

personal spirit reach down into the psychic layer of being and both opposing influences together give the functioning of the psychic-spiritual layer of being. From this description, however, the very nature of the thin specific strip goes unexplained, and the psychic layer of being is actually divided in the lower and upper directions between two adjacent layers of being. If this is the case, however, the question arises why it is not enough to speak only of the instincts of the biological layer of being from below and the conscious processes of the personal mind of the mental layer of being from above? But not only does the specificity of the “thin strip” remain obscure here, but emotions are also missing from Hartmann’s description of the psychic layer of being. If we look for alternative descriptions, we can mention one of Hartmann’s discussion partners, *Max Scheler*, in whose description the emotions appear, and *Arnold Gehlen*, as their common discussion partner, who argues fiercely with Scheler about this very issue.

In particular, in his 1940 summary, Hartmann points out that from the two upper layers of being of the psychic and the spiritual, the products of the lower biological layer of being are not transformed, but without any transformation the upper layers only build on them, i.e. the psychic layer directly on the biological and the spiritual on the psychic layer. This is in contrast with what Hartmann wrote a few years earlier, and he reconciles the two opposing assertions, by emphasising that these four layers of being, in addition to their independence, are still united in individual human beings: “Das seelische Sein enthält die organische Prozesse nicht, wohl aber enthält “der Mensch” sie in sich; denn der Mensch ist selbst ein geschichtetes Wesen, er ist auch Organismus, und folglich auch ein materiell-körperhaftes Gebilde. Insofern hat er die niederen Kategorien alle als konstituierende Momente an sich.” (Hartmann 1940: 496.) However, these analyses do not replace the fact that the “thin strip” of the psychic layer of being is not filled with content. In the 1940 volume we find another clue that could bring us closer to the search for the terrain of the psychic layer of being. For he writes, in connection with the independence of the two upper layers of being from the material of the lower layers, that just as the spatiality and inert substance of the lower layers do not appear in the psychic layer of being, neither do the act-characters of the psychic appear in the objective spirit of the intellectual layer of being.¹⁶ Thus, the psychic layer of being is the realm of human action in contrast with the terrain of the objective spirit of the intellectual layer of being, where human actions do not appear. Hartmann thus distinguishes only the objective spirit from the soul and does not mention the personal spirit, which is directly adjacent to the psychic layer of being in the individual. Therefore, we cannot obtain the sought-after material of the psychic layer of being from this analysis either.

To compensate for this, if we do not want to completely discard the psychic layer of being and describe the functioning of the human being and the human community in three layers of being instead of four, we can only use Luhmann’s early analysis of the role of biological sexuality in the emotion of love as a solution. In general, it can be stated that the instincts of the biological layer of being appear in tamed form and absorbed through the transformation of emotions in the psychological layer of being. On the other hand, the emotions also receive a transformation (an attenuation and enrichment at the same time) through intellectual products of the spiritual layer of being. As in the case of the sexual drive, the savagery of mere biological sexuality is transformed by the psychic emotions of the love relationship, but already with the intellectual overtones and experiences of the great love descriptions, novels and wonderful melodies of the love songs of all times by which human beings have been socialised. In actual love relationships and communications, the addition of these three layers of being is inseparable and built upon each other, and in the case of the eventual low presence of one of them, it may cause the love relationship to survive only to a

---

¹⁶ “Räumlichkeit und träge Substanz kehren oberhalb des Organischen nicht wieder, die Aktcharaktere des Seelischen nicht im objektiven Geiste.” (Hartmann 1940: 512.)

limited extent. In order to understand this structure, it must be accepted in the case of instincts that the instinct world, which in the animal world is limited to certain behaviours and coordination of movement, appears in the case of humans on the one hand reduced but on the other hand in the form of general motivations (sexual instinct, life instinct, care instinct, etc.) and they have many functions in this form. Arnold Gehlen criticised Konrad Lorenz for having assumed instincts in some form in the case of human beings, but in this form Lorenz's truth must be accepted.¹⁷ It is also worth mentioning that Max Scheler also emphasises the role of instincts in the form of instinctive strivings in humans and he writes their function as a mediating layer between biological life functions and consciousness. (See Scheler 2016: 30-3.)¹⁸

Another problem and obstacle to the possible transformation of Hartmann's solutions is the strength of the evolutionary lower layer of being, which is sacrosanct to the upper layer. In the eighty years since he wrote his 1940 synthesis, however, the spiritual layer of being has achieved such a strong transformative capacity, especially in relation to the lowest physical layer but also to the biological layer, that this thesis of Hartmann's can be questioned. The strength of the lower is based on the fact that its existence is independent of the influence of the upper. The upper layer can only use the elements of the lower layer as building blocks and produce a more complex formation of the upper layer, such as the formation of biological organisms from the material of the physical layer takes place, but this transformed use does not affect the lower part: "Die höheren Kategorien setzen stets eine Reihe niederer voraus, sind aber ihrerseits in diesen nicht vorausgesetzt. Kategoriale Abhängigkeit also waltet durchgehend von den niederen zu den höheren, nicht aber umgekehrt." (Hartmann 1940: 519-520.) In contrast with this assertion, however, we can say that in the case of the highest spiritual layer of being, such progress has been made in the meantime that the elementary level of physical matter can be transformed with ever deeper resolution and on the nanoscale, and it can create hitherto non-existent material (e.g., most recently *graphene*), and entirely new entities can be constructed from hitherto non-existent formations. Thus, the uppermost spiritual layer of being not only becomes evolutionarily higher, but it can increasingly transform certain elements of the physical layer of being without limits, i.e., the lower one loses its ontological strength.

In the same way, the biological layer of being is increasingly dominated by the spiritual layer of being and this upper layer does not simply build on it, for after the discovery of DNA in 1951, whose existence Hartmann had only guessed at theoretically, the genetic editor can now access it more precisely.¹⁹ In this way, the resulting living individual becomes designable through the spiritual layer of being. But the solutions known today only in research laboratories for the creation of the artificial artery or in the same way for the renewal of the main organs of the human body by implanted stem cells and their radical prolongation of life, lead to the fact that the laws of the biological layer of being can be overridden by the spiritual layer of being. Mention should also be made of experiments with the emulation of the human brain and mind, which, if successful, may lead to the intellectual being layer of individual humans being transferred to a computer carrier in the future in a fully functional way without

---

¹⁷ "Dennoch sind die Versuche, das Konzept des Instinkts direkt auf den Menschen zu übertragen, äußerst dünn und enttäuschend [...], insbesondere vertreten durch Konrad Lorenz. [...] Es gibt keine allmähliche Beziehung zwischen intelligentem und instinktivem Verhalten, aber [...] es gibt eine Tendenz zum gegenseitigen Ausschluss." (Gehlen 1974: 32.)

¹⁸ "Wir können den Fehler sehen und das ist der grundlegender Fehler von Descartes, der das Ignorieren des tierischen und menschlichen Instinktsystems bedeutet, obwohl sie die Vermittlung und Einheit zwischen Bewegungen des realen Lebens und den Inhalten des Bewusstseins sind." (Scheler 2016: 92.)

¹⁹ "Man weiß hier sehr wohl, dass der morphologische Bau des Organismus seine bestimmten Gesetze hat [...] man weiß auch, dass die letzteren Funktionsgeformtheiten sind, in denen die Gewähr liegt, dass die gleiche Formung sich wiederbildet und somit das Leben sich erhält." (Hartmann 1940: 456.)

a biological being layer.

In view of this, it can be said that Hartmann did not sufficiently emphasise the progress already observed in his old age with regard to the ability of the intellectual layer of being to penetrate the lower layer of being, and therefore thesis of the invulnerability of the lower from the higher layer in relation to all layers of life proved to be erroneous in the case of the highest spiritual layer. This correction can also be important because we can theoretically assume that through the future development of artificial intelligence and its possible detachment from human consciousness, this decreasing dependence of the upper stratum on the lower strata would only be completed. In this way, it could be that the artificial intelligence, which has become autonomous, could exist as a new layer of being only on the basis of the lowest physical layer of being without a biological layer.²⁰ Without this decreasing dependence, this possibility could not exist, but with the acceptance of this development, it could only be conceived as the completion of the already decreasing dependence.

II. Artificial Intelligence: The Emergence of a New Layer of Being? (AI in the mirror of Nicolai Hartmann's ontology)

The increasing strength of the artificial intelligence (AI) has already frightened its guiding practitioners (Elon Musk) and theorists (Stephen Hawking, Nick Bostrom) in recent years, and it is portrayed as a dangerous development which is growing over human beings and freed from human control. A further description, taken from a remark by John of Neumann, deals with the inherent novelty of the AI as the emergence of the era of singularity.²¹ According to the latter, the increasing computing power and faster program due to the self-learning artificial intelligence lead to a point where the limitation of acceleration by the human being will be eliminated from the processes of the AI. From this moment, which is unique in world history, the self-learning AI will grow to a thousandfold speed, and within a few hours it will become completely incomprehensible also for IT professionals. From this development – along with the growing robotics – the creation of all things will be made possible for the AI, and in this way not only the artificial intelligence becomes incomprehensible to humans, but they are removed from the world's guidance. And that is the occurrence of the era of singularity.

If we bracket these concepts and fears of artificial intelligence in parentheses for a while, and instead, we focus on the philosophical concepts that analysed the evolutionary leaps of existence on Earth so far, then we can look at the better-founded categories of ontology for the understanding of the novelty of the AI. In the last 100 years, the ontological analyses have already been based on empirical basis, and the novelties of the artificial intelligence can be better understood on the basis of these analyses. I consider the analyses by Nicolai Hartmann about the ontological layers of being and about the evolution of these layers as appropriate in order to be able to compare the present evolutionary leap through the AI with the previous leaps. It was written by Hartmann how once the biological layer of being

---

²⁰ For details on these questions, see Pokol, Béla: *Künstliche Intelligenz: Die Entstehung einer neuen Seinsschicht?* (KI – im Spiegel von Nicolai Hartmanns Ontologie. In Pázmány Law Working Papers, Nr. 2018/12.)

²¹ The fact that Neumann is the first creator of the idea of singularity is known only indirectly from Stam Ulam. He remembered a conversation with him from the early 1950s, when this idea was mentioned by Neumann: "The ever-accelerating progress of technology and changes in the mode of human live give the appearance of approaching some essential singularity in the history of the race beyond which human affairs as we know them, could not continue". This is the first known use of the word "singularity" in the context of human technological history." (Quoted from Kurzweil 2012: 185).

could stabilize over the physical layer of being, and during the development of plants, and then the animals of higher rungs in the state of development of the mammals, an emotional-psychic layer of being emerged over the physical and biological layers of being and through the gradual evolution of primates, the germs of the mental layer of being appeared, which became particularly dominant in the human being and communities, and the lower layers of being were determined more and more by the mental layer of being. Now, we may be faced with the emergence of AI before a more recent evolutionary leap, and over the mental layer of being of human it begins to develop a new layer of being as an heir of the earlier human mental layer which as self-organizing artificial intelligence from now on the highest level of being in the world will be the dominant force.

Nicolai Hartmann has already asserted certain connections between the layers of being, and for the coexistence of the increasingly recent layer of being with the lower and older layers, he has stated the laws. In this way, it is worthwhile briefly summarizing his analyses before examining the layer of self-organizing artificial intelligence.

II. 1. The Man and the Hierarchy of Layers of Being

In human beings, the peculiar “human” is contained in the mental layer of being, and its gradual dominance over the physical, biological, and psychic layers of being signifies the evolution of human life, but man is always determined by the laws of the four layers of being at the same time. Man is a multi-layered being, and the human communities can unfold only in the cumulative framework of the laws of the four layers of being. The upper strata of being can only develop when the laws of the lower ones are respected, but this is no hindrance to the autonomy of the laws of the upper layer of being in relation to the laws of the lower layers of being. The construction of the higher layer of being means the transformation of the categories of the lower layer of being, but the higher layers no longer signify such transformation, but are built with their own categories over the lower layers of being. While the essential elements of the physical world are used by the biological layer of being – transformed only by the laws of their own being – there are no material elements of the lower layers in the psychic and the mental being-layers.²² Hartmann described these connections as follows: “Um Mehrschichtigkeit zu begreifen, genügt es, sich an allgemein Bekanntes zu halten. Niemand zweifelt, daß organisches Leben sich vom Physisch-Materiellen wesentlich unterscheidet. Aber es besteht nicht unabhängig vom diesem: es enthält es in sich, beruht auf ihm, ja die Gesetze des Physischen erstrecken sich tief in den Organismus hinein. Was nicht hindert, daß dieser über sie hinaus noch seine Eigengesetzlichkeit habe, die in jenen nicht aufgeht. Solche Eigengesetzlichkeit überformt dann die niedere, allgemein physische Gesetzlichkeit. Ähnlich ist es mit dem Verhältnis des seelischen Seins zum organischen Leben. Das Seelische ist, wie die Bewußtseinphänomene beweisen, dem Organischen durchaus unähnlich, es bildet offenbar über ihm eine eigene Seinsschicht. Aber es besteht überall, wo wir ihm begegnen, in Abhängigkeit vom ihm, als getragenes Sein. [...] Das seelische Sein ist also zwar getragenes Sein, aber in seiner Eigenart ist es bei aller Abhängigkeit autonom. Schließlich ist es seit der Überwindung des Psychologismus eine wohlbekannte Tatsache, daß das Reich des geistigen Seins in dem des seelischen und seiner Gesetzlichkeit nicht aufgeht. Weder die logische Gesetzlichkeit noch das Eigentümliche von

---

²² It can be mentioned in the footnote that, in the meantime, brain research has uncovered – based on Donald O. Hebbi’s initiatives in 1949 – that among the hundreds of millions of neuron cells in the brain, the individual groups of these neurons are always differentiated from ever new experiences and knowledge New organization. Thus, the mental processes also have a material basis in the brain. For an analysis about this, see the brief book of the chapter Neokortex. (Kurzweil 2012: 85-95.)

Erkenntnis und Wissen hat sich psychologisch ausschöpfen lassen. Noch viel weniger die Sphäre des Wollens und Handelns, der Wertung, des Rechts, des Ethos, der Religion, der Kunst. Diese Gebiete alle ragen, schon rein dem Phänomengehalt nach, weit hinaus über das Reich des psychischen Phänomene. Sie bilden als geistiges Leben eine Seinsschicht eigener und höherer Art, mit deren Reichtum und Mannigfaltigkeit sich die niederen nicht entfernt messen können. Aber auch hier waltet sich das gleiche Verhältnis zum niederen Sein. Der Geist schwebt sich nicht in der Luft, wir kennen ihn nur als getragenes Geistesleben – getragen vom seelischen Sein, nicht anders als diese vom Organismus und weiter vom Materiellen getragen ist. Auch hier also, und zwar hier erst recht, handelt es sich um Autonomie der höheren Schicht gegenüber der niederen, gerade in der Abhängigkeit von ihr.” (Hartmann 1962: 16-17.)

Thus, man is the unity of four layers of being, and human reason can only exert an effect upon the lower layers of being through the biological basis of the human body. Particularly, the purely intellectual activity is the terrain of the mental layer of being, and Hartmann distinguishes three internal areas of this layer: the domain of the individual spirit, that of the objective mind and that of the objectified mind. The first two are the living spirit, and the objectified mind is the terrain of the dead spirit, but the content of the objectivized mind can always be traced, and so these contents can be brought back into the living spirit. The individual mind lives together with the content of the objective spirit of its time, and more or less a plurality of individual minds carries the objective mind and its inner forms as the Volksgeist and other collective spiritual forms of the epoch. But also the individual mind has largely such contents as the objective mind, and thus its relation as reciprocal carriers can be described. The third form – that of the objectified mind – always increases with the enrichment of the fixation of the mental contents on the basis of writing and other fixation forms. In this way, the individual minds can, in addition to the content of the objective mind of their epoch, additionally use the intellectual contents of all the era, and as a reaction can thus enrich the contents and forms of the objective spirit of the epoch. At the level of the mental layer of being, living collectivity thus arises, while at the biological level the framework of common existence is borne only by the community of the race over its ever-vanishing individuals, and so the psychic life is isolated only in the individual and it is not transferable. As Hartmann puts it, “Sein seelisches Sein hat jeder für sich. Es ist esoterisches Sein des Individuums, unübertragbar, mit dem Man wohl Fühlung haben, in das man aber nicht hineingelangen kann. Man kann wohl mit ihm mitleiden und sich mitfreuen: aber es ist und bleibt ein zweites Leiden und ein zweites Sichfreuen neben dem original, und es bleibt auch bei aller Innigkeit ein qualitativ von ihm verschiedenes. Den Gedanken aber, den einer hat, kann man als denselben denken, wenn man ihn erfaßt; es ist zwar ein zweiter Gedankenakt, Akt eines anderen Bewußtseins, aber es ist derselbe Gedanke” (Hartmann 1962: 71.)

Hartmann makes another distinction within the mental layer of being that appears in the boundary between the objective (living) spirit and the objectified (dead) spirit. According to this distinction, the fixed mental contents of the past – convictions, patterns of behaviour, moral and cultural values, etc. – can appear in the present as massly accepted and followed cultural patterns. But it means a different way of injecting the past when it is only defined as a purely objective intellectual content for the comprehension of individuals, but no longer appears on the level of massively committed belief, knowledge and prejudice. Then only the individual spirit can deliberately fall back on these dead objectivated spiritual contents, and only he can bring them into the living, objective spirit: “Das ist das Inkraftsein oder Noch-Lebendigkeit (einer Sitte, Anschauung), also die Kraft der “Sache”, den fortlebenden Geist mit einer gewissen Stetigkeit bei sich festzuhalten, auch da, wo er sich sonst zusehends verändert [...] Beim vernehmlichen Hineinragen ist es überall anders, wo die Sache selbst

nicht mehr fortlebt, die unmittelbare Tradition abgerissen ist.” (Hartmann 1962: 38.) Let us take a look at how the relationship between these three areas of the mental layer of being has changed – already beyond Hartmann's time in the 1930s – and how the forms of today's artificial intelligence rippled into the old contents.

II. 2. The increasing interweaving of the artificial intelligence into the spiritual layer of being

The dominant role of the spiritual being-layer in the human communities and the relative suppression of the determining power of the lower layers of being began with the possibility of fixing the sense by some form of writing. Of course, this was at first a thin framework for the life of the human communities in the civilizations by which these levels were reached, and the broad masses and their daily lives were not touched by them. Even the invention of printing in the middle of the 1440s in European civilization could not alter this state, but for these upper social classes, it began the enhancing of importance of literacy through this technical facilitation and it also began in everyday life that the experience and action was based more and more often on the fixed, meaningful content. Throughout the 1800s, this phenomenon has spread all over Europe and other continents with European culture and has gradually been extended to the whole human society. Because of the universal literacy, the fixed, meaningful content of the daily press, journals and so on was interwoven in everyday life in the early 1900s, and then this extension was further increased by films and radio. In the 1950s the general spread of television came and every minute of everyday life was increasingly influenced by the written, audio-moving forms of fixed spiritual content. Through this change it has begun that the spiritual layer of being became more and more dominant over the lower layers of being, and the lower ones could only exercise their impulses partly and overformed by the spiritual layer of being, and this was understood as the process of civilization.²³

This development, however, received a real boost later, and since the 1980s it has begun to penetrate all areas of life through the massive spread of personal computers. In this way, the fixation of the spiritual content could remain in the state of constant correction. But the spiritual layer of being was not only made liquid but the individual liquid spirit became through the text editors and their simple conversion possibilities to the universally shared spiritual contents. The inherent potential in this development was then realized by Internet proliferation in the 1990s. Since then, it is possible that what someone describes, thinks and publishes in the Internet will be reachable in hundreds of thousands in a few minutes and it will influence the experience and actions of thousands.

Kevin Kelly described this process through twelve technological developments as follows. (Kelly 2016). At the centre of these developments, the emergence of the fluidity of the sense fixation can be seen (it's the *flowing*) as a result of the computerized digitization of the writing. In this way it is made possible for the intellectual thought-creating persons to use the liquid digital fixation instead of the former rigid fixation of the thoughts and other meaningful contents, and so one can always think about these again and correct these contents. Then, the parts of the fixed contents are possible to mix with other fixed contents so that new ideas, musical works, etc. can be created. For the people in the spiritual subsystems, this development made the easy ascent from the rigid fixation of the spirit possible and to ascend to the state of constant spiritual hovering. The scientists, the artists, the theorist, etc. can only temporarily fix their thoughts and other spiritual results due to the digital sense fixation, which are always available for rethinking, correcting, etc. The computerized

---

²³ Nobert Elias illustrates the course of this civilization in the changed forms of fulfilling natural needs on the basis of a rich empirical basis, see Elias 1976.

digitization is the basis for the other technological developments analysed by Kelly and thus the accessibility of the contents of the liquid fixing of the individual will be made to the comprehensive human communities. Thus, this sense fixation became a jointly divided liquid spirit through some excellent word processing programs and their easy conversion possibilities at the end of the 1980s (by *Word* and some other text editors). Through the emergence of Internet this fluid and easily communicated sense fixation made then possible in the 1990s to transform the whole spiritual world. All contents have been in the state of constant change and all are in a state of permanent *Becoming* and thus the conversion to the permanent modification of the functional subsystems spread all over. For example, the system of the repealable law was already achieved in the transformation from traditional to modern society and likewise the refutable scientific truth and the state power which can be replaced by elections have already emerged and now the transformation of almost all institutions and human affairs became constantly changing today. The liquid sense fixation then were extended to all forms of communication, and instead of the book the screen has been brought to the central place and the man of the book gradually became the man of the screen. The former central-filled TV screen slowly changes to the decentralized smart TV, where from the many millions of content selected by the individual viewer, and parallel, this development leads to the computer screen then to the screen of smartphones that have more and more functions and thus the common multifunctional screen of TV / computer / telephone / artificial intelligence is achieved. In this way, our entire environment is progressively under intellectual reflection, and instead of our previous passive placement on the physical-biological environment, it began to impregnate the environment with cognition and make more and more things become smart and that is the process of *Cognifying* as Kelly calls it. The following development is the back-monitoring of our smart things, the *Interacting*, and it began that our responses are watched by our smart things, and because of the information so gained, they complement our activities or they begin to steer these activities in different directions, etc.

Of these recent trends highlighted by Kevin Kelly, the focus of the three forms of being of the spiritual being layer are reorganized. The individual mind interweaves in the objective spirit of the epoch more strongly than in the past and it takes the spiritual contents of the objective mind not just during early socialization – largely for the whole life – but in daily contacts and thus forming each day. Or their own intellectual content can be made immediately accessible to the objective mind through the Internet and thus modified back to the objective spiritual content. Similarly, the objectivized intellectual contents are constantly and continuously available to all through the Internet. In this way, the contents of the objective mind and of the objectivized mind are not as different from each other as it was in the years of Hartmann in the 1930s, although their separation cannot be completely eliminated.

II. 3. The direct connection of the artificial intelligence with the physical layer of being

As clarified in the starting point, man is the ensemble of four layers of being, and behind all mental action, there present his physical, psychological and biological layers of being. With this mode of functioning in front of the eyes, the differences between man and the robot of artificial intelligence can be better clarified. Michio Kaku writes in his new book that Rodney Brooks told him in an interview that the robot is a machine, just like man is, and so we can one day build such living machines as we are. (Kaku 2014: 263.) But on the basis of the ontological structure of the world determined by Hartmann it could not have been said, not even if the more advanced and demanding programs are able to convert in addition to the intellectual operations also the emotions and the physiological sensibilities into algorithm in

order to determine the robots. Namely, the psychological emotions and the physiological feelings can only be imitated by the algorithm in the spiritual plane, but because there are no real psychological and bio-physiological mechanisms behind these imitations in the robots, these layers can only be imitated. The functioning robot with artificial intelligence can inevitably only work with a two-layered mode of being and no matter how complex and through programming is suitable for the psychological reactions or the physiological-biological movements, the robot can only be the ensemble of two being layers in the comparison of the four beings of layers of man. In his book, Kaku describes these enriched programming possibilities and because he accepts the previously criticized claim of Rodney Brooks, he raises the possibility of human rights for the robots and writes about the ethical requirements regarding the robots. (Kaku 2014: 250-252.)

In the case of robots, the spiritual layer of being is reproduced by the programming, and if this programming can be more and more complex, it becomes possible to involve people's lower layers of being in the program. Then the reactions of the psychological and possibly the biologically-physiological being layers are also programmed into the algorithm, and the enriched intellectual program can be connected directly to the physical-mechanical bodies. A further manifestation of these intimate connections, when, in the case of physically disabled or otherwise immovably damaged people, the brain waves are connected directly to the paralyzed parts of the body by circumventing the damaged part of the brain, and so the functions of the gait are imitated by a program and the paralyzed man is again enabled to move. But even without these – as in the case of Stephen Hawking – the mental responses of the brain waves of the paralytic can be linked to a wheelchair and he becomes able to move the wheelchair and he can move objects in the outside world through brainwaves. “Telekinesis: the material guided through the mind” – writes Kaku in the title of a chapter in his book, and this is a precise description of the reduced state of Hawking in the comparison of full human being with four layers of being. Namely, Hawking could communicate with the outside world only by directly connecting his spiritual layer of being with this world, and so he is, in a certain sense, in the reduced state of the two-layered being. Of course with a living brain, and so it is to be fed and because of its metabolism is always to be made nappy. But the technology thus created can later be connected with the sheer physical robot body, and this can contribute to the emergence of such a future existence, which can work in the world without the psychological and biological layers of being. The analysis of this self-organizing artificial intelligence and the chances of this development have already been made – among others – In the works of Ray Kurzweil and Nick Bostrom, so it is worthwhile to go ahead in the following analysis on the basis of their works. (Kurzweil 2005; Bostrom 2015.)

Before this, however, it would be worthwhile drawing some conclusions from our analysis to date regarding the relationship between the spiritual being-layer and the new layer of artificial intelligence that may arise over it. On the basis of this analysis, it appears that if by the artificial intelligence is enriched only the existing spiritual being-layer, and it uses this as additional faculties, then we cannot speak of the creation of a new layer of being. Including all the trends described by Kevin Kelly will then be no different than the strengthening of the spiritual being layer over the lower being layers. Even if this is only the beginning in terms of improvement through the artificial intelligence, and things in our environment are getting more and more smart additions over the next decades – as Kelly predicts – this will continue to be our previous fourth and highest level of being-layer. A really new layer of being can only emerge if the forms of the artificial intelligence, the algorithms and programmed shards can become somehow self-organizing and can work through the direct connection with mechanical bodies even without the human spirit in the world. There is another question as to whether this will be the unfolding of another new layer of being, as it has already taken place three times in the billions of years of the history of the earth, and the previous layers of being

have always been kept as an indispensable condition. Or else this evolution jump will be different compared to the older, and this gets a different course?

II. 4. The Self-Organizing Artificial Intelligence

Starting from the works quoted of Ray Kurzweil and Nich Bostrom, two possibilities for the unfolding of the self-organizing artificial intelligence can be isolated. One is the strong artificial intelligence, which can emerge as a succession of today's weak version, and the second is the emulation of the human brain, which can autonomously exert itself as a digital copy of the spiritual contents of a human brain, separated from the limits of human being. The third is the possibility of artificially improved human intelligence, which can create a kind of super-intelligence, although it can only be a different form of today's coexistence between the human organs and the additional artificial intelligence that does not separate from man. And, therefore, would not signify an evolutionary leap, but would only intensify the dominance of the highest layer of being over the lower ones. (And so its analysis could also be at the end of the previous section.)

II. 4. 1. The strong artificial intelligence

The strong form of the artificial intelligence shows such degree of artificial intelligence when it has reached the level of the human mind, and then it surpasses this degree very quickly a thousand times in opposition to the form of today's weak version. A preliminary question is whether it is at all possible, and how strong artificial intelligence can really be achieved? By analysing the previous exponentially rapid growth of performance, it is allowed to answer this question quickly. Yes, this is possible and the only question is whether this will be around 2040 or 2100. Against this background, two important questions arise: (1) whether the strong form of artificial intelligence will be liberated from the institutional surveillance and control of human beings and human society? 2) and the second question is what character this out-of-control artificial intelligence will have and whether it will have an autonomous self-awareness and all-pervading will that will use its enormous capacity for the change of the world independent of human wills? Or, on the other hand, this all-pervasive will cannot arise in parallel with the enormous technological capacity and can only be described as the mental outlook of a naive little child – but with a combination of enormous technological capacity.

As far as the first question is concerned, namely, the possibility of breaking out AI from human control, the consequences of the recursive self-learning ability and self-alterability of the genetic algorithms, which can be seen as the main direction of the development of the artificial intelligence, are to be interpreted. In this way, human control can only affect the determination of the initial parameters, but then, on the one hand, such solutions for the realization of these parameters can be brought about by the AI, which can be torn from the human control, on the other hand the input parameters also will be included into the self-changeability, and after some cycles of recursive self-alteration, any previous determination could be cancelled. This self-versatility of AI is already today so great that the change of its hardware can be created. However, these already existing capacities do not pose a serious threat because, due to today's low level of AI, their control can still be created by human intelligence. But in the future, so fast recursive self-learning and self-altering cycles can be achieved – as compared to today – that perhaps a thousand times faster for the self-learning cycle, which can drop during hours, minutes and seconds up to a hundred times a

day, to make fundamental changes to create. This can no longer be kept under human control, so the release of AI from human control after a single point simply follows from the current trend.

The next question refers to the nature of this self-organizing AI. It is worthwhile to make a distinction, and within the AI, the technological intelligence is to be separated from the general intelligentsia for the evaluation of social conditions. The technological intelligence is the ability for the targeted change of the biological and physical world and one aspect of this ability refers to the extent to which this change can be prevented by other forces (e.g., humans). This is, therefore, the ability for the domination of the lower layers of being of the world, and this is becoming more and more strong in the field of artificial intelligence, while its ability to look at global reality, including the reality of human society, has lagged far behind. Nick Bostrom has already extensively analysed the importance of incorporating the social knowledge and values into the AI programs and on this basis two problems can be pointed out. One problem is that there is no uniform goal-parameter system for the basic structure of human society and its survival, and it always depends on the selection of the individual dominant human elite groups, which kind of value hierarchy will apply. But it is the minor problem. The greater problem arises from the fact that this arbitrary and possibly incomplete hierarchy of values can also be the victim of the self-alteration cycles of AI. If the AI itself can continually change the determining component of its programming, there is no guarantee that the built-in social values will remain in the technological parameter of the AI and will not be annulled by the AI after a few cycles of the its self-change.

So, if we want to determine the nature of our distinction more precisely, then it can be expressed as the opposition of the technological intelligence to the social intelligence. While the artificial intelligence grows enormously in the technological dimension, it remains at the level of a social knowledge on the level of a stupid little child. And if the special algorithms are built into the program for the improvement of both types of intelligence and the treatment of the social values, there is no guarantee that after a short time the self-learning AI will not delete these parts of the program. Consequently, in my opinion, the often repeated description of “evil artificial intelligence” is inappropriate for the signalling of the real dangers, but we must be afraid of the social blind and dumb yet powerful technological intelligence. This artificial intelligence will not destroy the existence of human society because of its evil, if it is made possible by its enormous technological capacity, but because of its low niveau in relation to social knowledge. It should be noted, however, that this situation may change in the coming years because of the recent developments in the area of emulation of the human brain (*mind uploading*), the future of the strong artificial intelligence can also be touched (see next section).

Emphasising these connections to the dangers of artificial intelligence, the AI researchers try to incorporate, at least in the initial parameters of the AI program, operational principles that can prevent the dangerous changes for human society. In a newly published study by Joel and Ben Goertz Pitt, attempts are made to find such program elements for the planning of the artificial intelligence, which can be used to secure the constant positive tendency towards the maintenance of human society. They assume that this goal cannot be fully guaranteed, but it can be determined that at least the self-changes due to machine learning always receive a positive feedback in this direction: “Our current perspective is that provably, or otherwise guarantee-ably, Friendly AI is not achievable. On the face of it, achieving strong certainty about the future behaviours of being massively more generally intelligent than ourselves seems implausible. Again, we are aiming at a more modest goal – to explore ways of biasing to odds, and creating AI systems that are significantly more likely than not to be Friendly.” (Goertz/Pitt 2014:65.) In order to secure the “friendly” approach direction of machine intelligence in relation to human societies they emphasise as the first

imperative to keep the recursive cycles of change the slowest in the first period so that they can still be tailored to the understanding of the human mind. Furthermore, it is still important that human participation should be secured in determining the program changes in the first cycles. Likewise, the authors consider it important to integrate well-developed ethical principles with rich case scenarios into the program, which must be executed in the first phases through thousands of test situations. “Where, after an AGI (Artificial General Intelligence) has learned some of the everyday aspects of justice, including the balance of justice with empathy in everyday life, and once it has also gotten familiar with the application of abstract ethical principles to other aspects of ordinary life, it will be well poised to appreciate ethical principles and their utility in making difficult decision. It will be able to understand the abstract nature of justice in a richer and more holistic way.” (Goertz/Pitt 2014: 72.) In the end, however, we can only hope that by the fully automated and capable of great changes strong artificial intelligence, the conditions for the functioning of human society will be not eliminated.

After this, it may be asked if the dealings with the strong artificial intelligence can, as a matter of course, lead to a threat to the whole of mankind, in addition to their good blessings and benefits, why not stop this whole activity. For this dilemma, excellent analysis can be found in the book by Nick Bostrom and Ray Kurzweil also dealt with it. In particular, the researches in the field of artificial intelligence have also been characterized for decades by the military rivalry of the great powers and huge amounts of money and research capacity are spent on it. So, in this area, the latest successes are always kept as a secret. Basically, now the same happens in this area, what could be seen in the late 1940s in relation to nuclear research and which great power can achieve an advantage in this field that will be able to dominate the world. In this way, renouncing research in the field of dangerous strong artificial intelligence would only mean a competitive advantage among rivals. A related problem is that even if after some time the rival great powers begin to make some efforts for joint control because of the growing danger, even then it would not be enough because it is impossible to see in the development of artificial intelligence such degree and level where the pivot from today’s weak artificial intelligence will be arrived and ultimately, its strong and uncontrollable successor begins. Both in the analysis of Kurzweil and Bostrom, the age of the strong artificial intelligence, compared with the era of nuclear power, brings thousands of greater blessings and more comprehensive changes to the current state of human society, and the growing development in robotics already shows these changes in everyday life. But the threats are a thousand times greater than the atomic period has been alleged with regard to the earlier martial rivalries. However, it is also impossible to stop this as it was not possible to stop the race for the atom. The current age of the race for the strong artificial intelligence differs from the earlier rivalries only by the fact that the competition in the area of the nuclear weapons could finally be pacified and a joint control over the nuclear weapons could more or less stabilize by the mutual deterrence. However, in the case of the creation of the strong AI, its manufacturer will also be pushed in the background in a short time and also it will be threatened together with all humanity. In this way, there will be nobody and nothing able to conquer the new dominant force over the world.

II. 4. 2. The digital existence of the emulated human brain

The possible emergence of strong artificial intelligence from its weak and already existing form has been discussed for several decades, in contrast with the uploading of the human mind to computer or in another denomination the emulation of the brain, which is only in the last decade in the centre of interest. This is also a machine intelligence, and it can be a

branch of artificial intelligence, and here other incentives come in addition to the earlier motives to speed up the research as quickly as possible. In fact, if the emulation of the whole human brain could be successful, and instead of the biological processes the computerized processes of the neural functioning of the brain could be worked, then this technological novelty would give a new perspective to the mind and personality. Namely, the people could get rid of the vanishing biologic body and exist in an eternal carrier forever. The film with the title of *Transcendence* in the lead role of Johnny Depp has made this possibility a few years ago, and intensive research is moving forward in this area. For example, in the last few years, the European Commission has spent € 1.5 billion on research, and the brain emulation of the simplest organisms and small mammals is already being done, and at the same time, the emulation of the human brain is being investigated.

The independent existence of emulated human brain is still less visible at the current level of technical conditions. (A message in the world press has indicated that the full emulation of the brain of a rat was to be expected in 2017.) In this way, an empirically sound statement cannot be made about the possibility of the autonomous existence of the emulation of the human brain or about the degree of identity of such brain emulation with the original brain. Without the existence of real emulations, one can only think about these questions at the level of philosophical meditation. Of course, this is not without utility, but, in any case, it can only have speculative nature, and this should be noted in the following.

In the case of emulating the human brain, it is still a question of whether the technical feasibility (storage capacity and speed of computer) necessary for the emulation of the many billions of brain cells and the trillions of their synapses can be created. Based on the analysis of the existing exponential growth rate in this area, however, it can be said that the necessary computerized capacity will be available for this task in about thirty years of development. Due to a new message, one second of the most detailed emulation of a human brain (i.e., at the neural level of brain) converted in the computerized format was repeated in the fastest computer of the world in 40 minutes. That is, today, a second of the brain emulation still takes 2400 seconds to run in the computer to work the replicated brain, and this can cause a discouraging effect. But if in the future the validity of the Moorchen law is still assumed, that is, the computing power is doubled in one and a half years (which for example could be achieved by the rapid progress in the quantum computers), then the 2400-fold acceleration can reach 15-16 years, and so the human brain processes will be able to run also in a real time on the computer. The main debate should be whether, after the successful emulation of all the contents of the human mind, the original consciousness of this mind can be repeated in the computer, and the original consciousness also always emerges during the course of the computer program of emulation?

The very intense reflection and debate on this subject has produced some wise distinctions in recent years. Because of some distortions, a distinction is to be made as to whether the individual mental processes can be run on the computer after the emulation of the brain, and that is another question as to whether, besides these computerized processes, a new consciousness will arise as a single inspector of the parallel computerized mental processes? Finally, a third question arises, if so, this emulated consciousness will become the consciousness of the original mind, or thereby a new identity will arise, which will only have so much in common with the original human spirit that they both share the same memories and experiences. In the latter case, the emulated mind can be understood as a digital twin brother, but as the identical twins have separate consciousness, so also the consciousness of the digital mind becomes autonomous after the emulation its own way and own identity.

For Kurzweil and Bostrom, the answer to this question is self-evident, because, in its opinion, all manifestations of the mind and all the psychological processes in the nerve cells of the brain are the results of the electrochemical processes, and, in this way, the consciousness and

self-consciousness cannot be otherwise. Therefore, if the detailed emulation was sufficiently accurate, then not only the individual neural processes of the brain (memories, experiences, etc.) but also the consciousness as the accumulation of these processes will appear in the running of the computerized program. But in regard to the question whether this consciousness will be a duplication of the original or a new creation, no analysis can be found in their books, and this question itself has only been raised recently in the discussion.

Reading many discussions and arguments about these questions, I am more inclined to accept that if enough exact and detailed emulation of the brain is copied to computer platforms, and all connections of trillions of neural processes could be digitally duplicated, then the consciousness will also be appeared as the centre of control of mental processes. This will, however, only be the spirit of a digital twin brother, but certainly it is not to say that now the same awareness could be present “in two places”. And certainly not the fact that the human being – liberating from his biologic body – could move through emulation into digital existence.

David Chalmers is also in favour of this position in a recently published study, while Massimo Pigliucci advocates the exclusivity of the consciousness associated with the biological body. Chalmers calls himself a functionalist and Pigliucci a biologist and the two positions are described as follows: “Here philosophers divide into multiple camps. Biological theorists of consciousness hold that consciousness is essentially biological and that no biological system can be conscious. Functionalist theorists of consciousness hold that what matters to consciousness is not biological makeup but causal structure and causal role, so that a non-biological system can be conscious as long as it is organized correctly.” (Chalmers 2014: 104.) This currently only philosophical debate is of relevance, because today – and according to the researchers, for a few years – there are only destructive techniques for the emulation of the brain, which is not a problem because of the use of animal experiments for this purpose (now apart from some animal rights groups). But it was already pointed out in the discussions that the possibility of emulation should be made available to the incurable patients at the end stage as an opportunity for survival, since, in their case, the destructive nature of the emulation would no longer be a problem. It is therefore important to emphasise that by this way at most only one digital twin can be created, but the disappearance of the original person cannot be avoided.

It is also a great difficulty in the emulation process of the human brain due to the latest research results that, contrary to hope, it is insufficient if only the higher mental processes are emulated because in almost all brain processes the different parts of the brain participate simultaneously: “To summarize, it is misleading to refer to areas of brain as if they were modular. Instead, it is impossible to draw strict boundaries separating, for example, the more primitive sensorimotor functions from higher cognition such as planning, judgment, decision-making, and direction of attention. Furthermore, these areas are highly integrated functionally, and anatomically, in a complex dense network. Thus, we conclude that the aforementioned “quintessentially human” (which, employing the parlance of the first section, would fall under the symbolic as opposed to the physical) functions cannot exist independently of brain structures that are devoted to world interaction and body control. Even for an uploaded individual, a body (human-like or otherwise) would remain a necessity.” (Linssen/Lemmens 2016: 5.)

It should also be mentioned that when the successful emulation of the human brain, together with all mental processes, self-consciousness is also established (as was assumed to be probable), the future of machine intelligence can also be analysed with a new perspective. Namely, what cannot be formulated at the theoretical level about social reality, it is extensively embodied in the mind of the people who have been socialized for the existing communitarian solidarity and under the pressure of the biological and psychological instances

and their practical knowledge will be already inside in the emulated mind. In this way, this social knowledge, experiences and emotions are also conveyed into the digital spirit, and if my assumption, shared with Chalmers, is correct, digital self-awareness also arises in the spirit of this artificial intelligence, which works with adequate social knowledge. This level of human AI, which has freed itself from the biological barriers, can then immediately reach a thousandfold speed of development in the digital platform and the strong AI can also be created in this way. Also, as the second way for the achievement of the strong AI can be conceived, and this in turn removes the problem of artificial intelligence that it can only have half-minded intelligence: about huge technological intelligence and, in parallel, only about the social knowledge of a naive little child. Nick Bostrom already analysed this possibility in his book on superintelligence, and he also judged this possibility as positive, because in this way the developed moral instances are also drawn into the AI with the human mind. But he has correctly pointed out that the strong AI, based on genetic algorithms, can always remove this appropriate social knowledge from its operational program by its recursive self-changing capacity. (Bostrom 2014: 328-330). Thus, this path of the formation of the strong AI cannot be a definitive security.

II. 4. 3. The question of genetically enhanced superintelligence

Among the issues of intelligence enhancement and the extension of the life span through the human biotechnology it seems to me sensible to analyse three directions with regard to feasibility. From the other side I would most severely forbid cloning human beings and creating the mixture of man and beast as chimeras by the genetic modification of DNA. The three are as follows: (1) the enhancement of intelligence by embryo selection, (2) the renewal of the internal organs by the nanobots circulating in the bloodstream, (3) and finally the enhancement of the capacity of the biological brain by interfaces. It is to be pointed out that these questions have already attracted attention beyond the narrower academic groups of the researchers of the artificial intelligence in the wider circles of the philosophers also, and the first discussions have already taken place. In 1999, Peter Sloterdijk, on the basis of recent advances in human genetic engineering, raised the question of the improvement of human being in the future by human biotechnology, and Jürgen Habermas responded indignantly and without real reflection with the strongest moral condemnation. Of course, this emotional discussion about these questions occurs in the case of the Germans, without any content analysis and only on the level of sheer indignation, because of their specific historical inheritance. Namely, the earlier efforts in the field of human eugenics were made by the national socialist state in Germany. In this way, for the intellectual elite, the human genetic engineering was most deeply discredited by this inheritance, and the whole subject was tabooed. Francis Fukuyama also dealt with this subject in a whole book in 2003, and he also rejected the use of human genetic engineering, but he analysed these questions empirically against the sheer normative tone of Habermas. The reason for his refusal to oppose human genetic engineering is that he thinks the existing inequality among the people and social groups will be growing by this way, and he thinks this as unacceptable. In his opinion, the groups of genetic riches would be created in opposition to the genetic arms, and in the future, the wealthy testator will not only leave a great wealth and better living conditions for their offspring, but also the genetically enhanced body and mind. The inequality between the social groups would be increased more than ever before, Fukuyama means (Fukuyama 2002: 208-210.)

In contrast with Fukuyama's fear of increasing inequality, it is more convincing to me that the human biotechnological processes will become much cheaper after the initially high

costs after a while, because there is hardly any material and energy costs in this methods and they become a routine procedure. (Kurzweil 2005: 554.) In addition, if technology is not causing harm to others, and only lifting the level of its users from the level of other people, it is going to spread unstoppably among the elite, and so it is in vain to fight it. As a friend of equality, the analyst should rather be preferred to urge the government for the state's support in order to make this technological possibility accessible to the poorer social groups. Due to the numerous embryo selection (derived from the stem cells) – as Bostrom analysed – enormous intelligence growth could be achieved massively within society within a few years and that would be the highlight of institutionalized sensible society. (Bostrom 2014: 108.) For me, the problem is that since today it has become technically possible, so the society or societies that make a faster step on this path gain an invincible advantage over the others. The intellectual elite of a country should be more conducive to becoming more aware of this technological possibility among the groups of society, and by public debates to arouse state regulation, the use of embryo selection for intelligence growth massively in society support.

The supportive second direction in this area is the constant rejuvenation of the human organs by the nanobots in the bloodstream, and these efforts are only at the level of research and animal experiments compared to the former direction, but due to the analyses of Kurzweil and Bostrom over the exponential speed of growth in this area, there is little doubt that the radical breakthrough will occur in the coming years. But in contrast with the earlier analysis, greater scepticism must to be expressed in this area because the sheer longevity associated with the gradual stiffening of the whole personality already causes a great problem today. Even today, for the most 80-90-year-olds, the main problem is that their extended life has become meaningless, and it can be imagined how this problem will appear in the case of a 130-150 years life, even if the flexibility of the personality and habitus can be extended with a few years.

On the next subject of intelligence improvement, it must be emphasised that the methods for this direction have already been worked out in research and animal experiments. For example, in mouse experiments, the memory improvement with built-in hippocampus chips could work excellently. In addition, the experiments with regard to humans have also begun, first only with the purpose of curing Alzheimer's disease. The exponentially rapid development – together with the spread of the multiple embryo selections – can in the future in fact create an unprecedented intelligence increase in the whole society.

Overall, it can be said that the increase in intelligence by human biotechnology can be fundamentally welcomed – apart from the aforementioned two strict prohibitions – and for the achievement of increased artificial intelligence in society, this route should be supported primarily as a researcher has written in his article: “Thus, the best approach to life extension and consciousness expansion might lie in our own marvellously complex and entire bodies, meshed with and augmented by tiny bionan machines that become a part of us, rather than the opposite vision of human migration into a machine substrate. You might grow own eternal, artificial self as you gradually become bionic, in stages so tiny that you do not even notice.” (Goonan 2014: 198.)

II. 5. A new additional layer of being or the new beginning of earthly evolution on the basis of self-organizing artificial intelligence?

In the mirror of the earlier analysis, the two forms of self-organizing artificial intelligence are to be taken into account once again, i.e., the strong AI and the AI generated by emulation of the human brain. It was apparent from above that the digitized and independent layer of being of these two forms can be carried by computerized devices alone, but they can

also be connected directly to physical bodies perhaps only for a short time. With later one in mind, it would be made possible a being with two layers of being, i.e., with spiritual and physical layers of being but without the biological and psychological layers. Even if the mental impressions of these latter layers were introduced into the program in the case of the emulated species of the strong AI, this would no longer be a functional role – only disabling effects – so the elimination of these program parts is almost certain by the recursive self-alteration cycles. The self-consciousness digitized by the emulation, which was previously formed by the biological instinct and continually formed by the biological determinations of being, or since the early childhood by the familiar and other solidarity feelings, would get into vacuum in respect to its biological and psychological parts. The biological-physiological reaction-memories remain for some time – as man with amputated legs still have the itching in relation to his non-existent leg – and likewise his mental dispositions can affect something, but they no longer have a real functional role. Thus, the probability of the disappearance of these parts from the emulated self-consciousness in the world of artificial superintelligence reduced to two-layeredness is very high.

Thus, the answer to the question posed by the title of the last part of this work is that the artificial intelligence cannot bring about such an evolutionary leap in earthly evolution which has already emerged three times through the billions of years in the past. In fact, as long as the AI only increases the growing power of the intellectual being layer over the lower layers of being, no novelty emerges with regard to the state of being in the past thousands of years, and only the dominance of the intellectual layer of being increases much faster. If, however, the digitized intelligence thus emerges completely independent from the influence of human beings and it begins to function as a self-organizing force, the evolutionary end resulted in a new layer of being as a new evolutionary leap. But contrary to the former evolutionary leaps, the new evolutionary force will no longer function on the basis of the lower being layers. Based on Hartmann's analysis, it can be described as follows. The biological layer has been superimposed on the physico-mechanical layer of being during the billions of years, then the psychic-emotional layer of being appeared in the higher degrees of biological life, and then the beginnings of the spiritual layer of being on this basis appeared primarily with the primates but then especially with human beings, and by the coexistence of these four layers of being, the digitized artificial intelligence was finally created which, separated from man, can also be directly connected with the physical body and thus function in a self-organizing mode of being. This is actually a new evolutionary leap, but this new, self-organizing spiritual layer does not build itself over the past four layers of being as a new floor above the other, but it can directly connect itself with the physical-mechanical layer of being and exert effects. The coexistence of the earthly layers of being enables the birth of the artificial intelligence – and this is their only way to come into life – but, according to the possibility of their independent being, these layers of being will be superfluous to them. In this way, the new, self-organizing, artificial layer of being cannot be a new one over the previous, but only a new beginning of evolution on the physical basis, but now at the level of the already achieved self-organizing intelligence and with the leadership of this new evolutionary force.

The great debate and anxiety about the dangers of AI is therefore legitimate, as is repeatedly raised by Stephen Hawking, Nick Bostrom and Elon Musk, because the whole biological layer of being – and the mankind within –, could be superfluous for the artificial intelligence as the new layer of being. Accepting the legitimacy of these fears, it is only necessary to point out that this new artificial layer of being, brought about by human evolution, would not depend on existence on the earth, and would be able to function freely in a series of neighbouring planets, such as the possible colonization of the universe by the artificial intelligence has already been explained briefly. (Kurzweil 2005: 433-564.)

III. The layers of being and the questions of robot ethics

Human existence and the life of human communities are based on the cumulative regularities of the layers of being that are built upon each other through evolution, according to the theses of Nicolai Hartmann's ontology (Hartmann 1962). The accelerated development and increasing use of artificial intelligence (AI) in recent years in this structure directly affects the top layer of the four (physical, biological, spiritual and intellectual) layers of being, increasing its strength to the detriment of the lower ones. And with the later development of artificial intelligence, eventually breaking away from human control and gaining independence, it can be perceived as an evolutionarily created new layer of being. Unlike the three previous evolutionary leaps, however, it would not require all the lower layers of being. Taking into account the robots that are the physical incarnations of AI today, AI only needs the physical layer of being. (Pokol 2017). Against this theoretical backdrop, the analyses in this study seek to explore the emerging moral and related legal dilemmas within the mechanisms of contemporary societies that are increasingly permeated by artificial intelligence, while at the same time considering the extent to which the analytical framework changes when the multi-layered nature of human lives, and thus society, is constantly kept in mind.

III. 1. The preliminary questions of robot ethics

In his study of the ethical problems of the robot world, *Keith Abney* identifies three areas to group the problems: 1) the field of requirements and prohibitions for robot makers and programmers (such as medical ethics); 2) secondly, the field of requirements to be programmed into robots, first formulated by Asimov under the heading "Three Laws of Robotics"; and 3) finally, perspectively for the future, the question of the moral demands and "human rights" that robots might have at that time in possession of self-awareness emerges. (Abney 2011: 35.) A common dilemma for all three areas is the choice between the main starting points of moral theory already elaborated in the various moral philosophical schools of the comprehensive moral philosophical communities. One such school can be identified as the *deontological starting point* (the rule is the rule, and these must be followed), for which Kant's moral philosophy is best known, and the polarising opposition school, which considers consideration of the *consequences of action as the basis for moral decision-making*. Finally, thirdly, mention can be made of the *virtue ethics* school, which focuses not on the requirements to be considered in every situation in defining morality (like the two previous schools, albeit of the opposite direction), but on the enduring dispositions of the human personality, more simply, on socialised moral values. Here the person does not ask what the moral rule is in a situation, because in the increasingly complex modern world there are often no clear rules, but how a brave, just, faithful, true man decides. (Abney 2011: 37.)

Of the three schools, the school of deontology is only possible for robots that are used in the narrowest domain and follow the exact rules without being able to weigh the rules, because all situations can only be calculated and controlled in such a narrow domain, but even here unforeseen situations can arise and steer the robot decision in the wrong direction. For example, it could in principle be fed into the decision algorithm of a combat robot to "never kill a child!" However, in the case of child soldiers in African wars, this would mean a predetermined liquidation of the combat robot. (Abney 2011: 42.) In the case of general-purpose robots, the deontological approach is completely inapplicable. However, the consequentialist school of moral philosophy, which is also tied to the consideration of individual situations, also seems better only because of its life-like nature. Here the guiding

premise is to “increase, not decrease, the happiness of as many people as possible with the chosen decision!” and this is impracticable because it would require the processing of a huge amount of information, most of which could not be done in a timely manner even with the greatest capacity of computer data storage. Keith Abney’s position, therefore, is that with respect to the second area of robotic morality (i.e., moral decision premises programmed into the robotic algorithm), there is a mixture of deontology and virtue ethics that gives the best perspective, and a mixture of these can create the best built-in robotic moral version. According to this, the more abstract moral norms (moral virtues) form the decision framework, and the built-in goals and decision contexts always specify the determinants of the decision chosen by the robot in the given situations: “The hybrid approach of hypothetical rather than categorical imperatives (within a deliberately restricted, not universal, frame) coming from virtue ethics appear the best bet for near-term robotic morals (in sense two). [...] The emphasis on being able to perform excellently in a particular role, and the corresponding specification of the hypothetical imperatives of virtue ethics to the programming goals, restricted contexts, and learning capabilities of non-Kantian autonomous robots, makes virtue ethics a natural choice as the best approach to robot ethics.” (Abney 2011: 51.)

The connections between layers of being and morality are touched on indirectly by Abney, where he opposes emotivism, which identifies morality with moral emotions, and the cognitive perception of morality, which opposes it. It shows that if morality is tied to emotions because of the emotivists’ viewpoint, then primates with emotions cannot be excluded from morality either, which is absurd: “Such views, in addition to being unable to explain why nonhuman animals lack morality, also have struggled to explain the apparent cognitive meaningfulness of ethical claims and especially ethical disagreement. (They also naturally have severe difficulties accounting for the ethics of emotionless robots.” (Abney 2001: 46.) In contrast, he sees the position of evolutionary psychology, which emphasises the new decision-making mechanism of human evolution as an explanation for morality, meaning that humans have increasingly also developed a system of cognitive decision-making that reshapes current decisions in such a way that the instinctual-emotional first step of thinking is always followed by a second cognitive consideration, thus correcting the first: ²⁴ “Evolutionary psychologists claim there are not one but two of decision-making systems within most humans. The first is an instinctual, emotionally laden system that serves as the default for much human activity, particularly when stressed or under pressure. Many other animals share this non-cognitive decision-making system, in which (quite literally) we “know not what we do” – or quite why we do it. [...] But this “ghost in the machine” does not exhaust human agency; Libet and others found we also have a “veto” ability that can, after its subconscious initiation, still alter our action, in accord with a decision by a second, conscious cognitive system.” (Abney 2011: 46.) Abney recalls the mutually shaping effect of the two overlapping layers and almost recalls Nicolai Hartmann: “In humans, this deliberative system overlays the ancestral instinctual, emotional (and faster) decision-making system and so reason is quite often trumped by our instinctual drives.” (46. p.)

Having concluded that the upper (cognitive-rational) layer of the two-layered human decision-making mechanism is responsible for moral decision-making, Abney poses the question whether moral decision-making is in principle possible without a reconfigured, overridden lower layer. After all, the answer to this question also depends on whether a moral decision is possible for robots without an emotional layer. In this question, he then decides exactly the opposite way as Hartmann did earlier. It is very possible – he says – that a rational decision-making mechanism is sufficient for moral decision-making even without an

---

²⁴ It is worth pointing out that this view held by Hegel in legal philosophy long before the advent of scientific psychology in 1820. See Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Grundlinie der Philosophie des Rechts.* (Werke Band 7.) Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1979, 301. p.

emotional layer of being: “Hence, deliberative system capable of agency necessary for the existence of morality, and so for moral personhood. But is the ancestral emotional system needed as well? [...] In other words, – could (emotionless) robots be moral person? [...] The key to moral responsibility and personhood is the possession of moral agency, which requires the capacity for rational deliberation – but not capacity for functional emotional states, therefore, robots may well qualify.” (Abney 2011: 47.)

Based on Hartmann, there are two problems with these analyses. On the one hand, given the three layers of being above the physical layer of being, it can be seen as flawed that Abney combines biological stimuli with the determinants of the emotional layer. Already there is building on each other and transformation, and an instinct of the raw instinctual world is supplemented by the emotions of the higher layer of mental existence. For example, the ferocity of a biological sex drive is informed by feelings of togetherness, not to mention the intellectual-symbolic overrides that are still build on it, and the sex-altering aspects of the sublimated love relationships they produce.²⁵ That is, it is not a double but a triple decision-making mechanism that must be analytically separated in human decision-making, and in addition to the most basic instinctual reactions and determinants, their emotionally reshaped manifestations are still under more rational considerations at the intellectual level. However, a decision and the instinct that directly determines it, respectively its emotional transformation and its intellectual overwriting, are embedded in the interdependent laws of all three upper layers of being. Thus, human morality in societies of all human civilisation requires, in order to survive as a race, that men and women live together in some form of permanent community in order to have children and be educated. A larger community is necessary for the successful struggle and survival of the struggle with the forces of nature and other groups of people, and within these larger communities they must interact in more or less harmonious relationships to organise common activities. Moral virtues (norms and values) are therefore tailored to and maintained by the laws of the specific physical, biological, spiritual-emotional and intellectual layers of being of humans and their communities, and it is only because of the narrowing of moral theories in recent decades that conscious moral choices have become the focus of moral philosophy. Hegel in the early 1800s or Rudolf von Jhering in the 1870s and then Nicolai Hartmann in the 1920s still saw clearly that each person in his socialisation only takes on the accumulated moral norms and values, virtues of many generations, from which the broader communities are maintained, without which individuals could not be fit to live.²⁶

From this follows another problem with Abney’s analysis, and that is that moral choice seems to consist only in following norms according to an intellectual-rational calculation, but does not require the lower psycho-emotional layer of being. Moreover, as we have seen, the laws of the biological layer of being and the instinct that imparts this to every human being are important for the moral decision. But also in view of this, it can be said that moral norms, moral virtues exist only in human communities (and thus are socialized in the people of the next generations), because only in this way is possible a lasting and harmonious human existence in human communities defined by all four human layers of being. Thus, if an artificially intelligent being can exist with the spiritual layer of being alone, and at most needs only a physical-mechanical body to have self-consciousness and to exercise conscious activity, or to be able to reproduce itself permanently in time, then the moral norms of human existence based on the biological-psyche layers of life have no function. The moral norms would mean only external things for such being. Thus, if such a robotic being can constantly rebuild its program and even its hardware with the Deep Learning algorithms – as it does for

---

²⁵ See Luhmann’s work, which analyses this process historically: Luhmann, Niklas: *Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994.

²⁶ See in detail Pokol, Béla: *Theoretische Soziologie und Rechtstheorie. Kritik und Korrigierung der Theorie von Niklas Luhmann*. Passau, Schenk Verlag, 2013, 185-208. p.

the most part today – then the erosion of moral norms, which are external and functionless for it, is almost inevitable. That is, although it is possible to program instructions that mimic emotions into robots, and they can still account for the decision-making aspects (prohibitions, decision priorities) required by moral norms in today’s robots, which are still essentially under human control, but when they reach some level of self-learning capability, it may be uncertain whether the inference of those norms will remain. In the distant future (but in the case of exponential progress in even twenty to thirty years), it would be wrong to assume, in the case of robots in the robotic world, freed from human control and self-aware, the survival of the norms of the human world in the robotic world.

III. 2. Operational morality, functional morality and full moral personality

To better analyse the moral dilemmas and problems of the robot world, the three-way division used by *Colin Allen* and *Wendell Wallach* in their joint study seems useful. Based on different degrees of decision autonomy, they denote the degree of *operational morality* for robots that can only perform the actions determined by the programmers who created their algorithm and possibly by their specific users, and fully fed into them. On the other hand are those that have reached the level of *functional morality*, and this means that they choose the specific action in each situation based on the information provided by their sensors among the action frames fed into their algorithm. Finally, the most autonomous level of morality is seen in robots that reach the level of *full moral personality* with the cessation of human influence, although this type cannot be considered probable now and in the near future, but later their creation can be assumed: “System with very limited autonomy and sensitivity have only “operational morality”, meaning that their moral significance is entirely in the hands of designer and users. As machines become more sophisticated, a kind of “functional morality” is possible, where the machines themselves have the capacity for assigning and responding to moral challenges. The creators of functional morality in machines face many constraints due to the limits of present technology. This framework can be compared to the categories of artificial ethical agents described by James Moor (2006: 18.) which range from agents whose actions have ethical impact (implicit ethical agents) to agents that are explicit ethical reasoners (explicit ethical agents.) As does Moor, we emphasise the near-term development of explicit or functional moral agents. However, we do recognize that, at least in theory, artificial agents might eventually attain genuine moral agency with responsibilities and rights, comparable to those of humans.” (Allen, Walach 2011: 57-58.)

Without going into the possible criticism of whether it is worthwhile to use the degree of morality for robots that have already been fully defined by programmers under the name of operational morality, the robots of functional morality are really interesting in today’s stage of development in the robotic world. Self-driving cars, self-propelled combat robots, and to a lesser extent robotic nurses in elder care and health care facilities that have already achieved this autonomy, have such robots and self-driving cars slowly rolling between us or transporting us (mostly only in Japan and the United States today), and the moral decision problems they raise give practical significance to their analysis. The authors go through the possibilities of choice among the trends in moral theory already seen above, and they see the virtue ethics direction as suitable for creating the functional morality of robots. According to their analysis, the moral values (virtues) fed in this way can give the decision framework, which is clarified by training through neural learning mechanisms, and in this way the more general viewpoints of virtues become practical moral decision factors: “The virtue-based conception of morality can be traced to Aristotle. Virtues constitute a hybrid between top-down and bottom-up approaches, in that the virtues themselves can be explicitly described (at

least to some reasonable approximation), but their acquisition as moral character traits seems essentially to be a bottom-up process. Placing this approach in a computational framework, neural network models provided by connectionism seem especially well suited for training (ro)bots to distinguish right from wrong. (Allen, Wallach 2011: 59-60.) Structurally, this is broadly analogous to the decisions that people are used to making in their daily lives, which are based on abstract moral reasoning and adapted to particular situations, and which are driven less consciously than with mere moral sense. But with the important difference that because of the lack of consciousness and self-awareness of today's advanced robots, the hybrid determinants subtly tuned by programmers (framing virtues plus their training-concretized memory without consciousness) give the more or less accepted moral norms of today's human societies for the appropriate or approximate decisions. As for the third version, whether it is really possible to theoretically accept robots according to the degree of full moral personality according to human morality, can only be judged sceptically in the case of a robotic world theoretically beyond human control and having achieved full autonomy, according to the above explanation.

III. 3. The devaluation of the physical-biological environment as a moral problem?

The four-layered human existence and the growing weight of the upper, intellectual layer of being and the devaluation of the lower layers have characterized the human evolution so far, but the increasing adoption by robots of the various kinds of work and environmental perceptions will lead in the future to a major change in human socialization, of which the direction of paying attention to reality and turning the details of the real world into experience for him will be largely changed. In a study, *David Zoller* analyses the increasingly widespread takeover of the work of humans by robots in terms of how this process deteriorates the perception of everyday reality in human consciousness and how the skills and observation capabilities that still exist today are disappearing. The fact that this can already be observed by anyone is enough to recall the telephone numbers already stored in cell phones and thus largely erased from consciousness, or the spatial orientation information that is disappearing from our consciousness due to GPS, and the partial death of this ability. (A recent brain research also found that in case cab drivers in London could claim that the tiny part of the brain in which a group of brain neurons specialized for this purpose to store the vast amount of information about the streets of London disappeared with the spread of GPS, and this brain sector shifted to another function instead).

Zoller brings this problem closer to moral issues by basing moral decision making on the perception of the whole of reality and, in this case, on the formation of human identity and on the detailed perceptual knowledge acquired by an adult from childhood. If future generations socialize themselves since childhood to be surrounded by robots and to have their immediate environment perceived by robots without performing perceptual activities and tasks instead, they will not only be disenfranchised but also lack detailed knowledge of today's adults. As responsible beings, they also cannot grow up to make moral decisions, in other words, they become childish: "My own argument is premised on the way that skill opens up corners of reality, so to speak, that are inaccessible to the unskilled. [...] The maturity or adulthood we earn by adjusting ourselves to the "real world," of course, has a certain moral and personal appeal: a world of lazy psychological infants is, we might think a worse world on a variety of spectra." (Zoller 2017: 81,86.) The fact that these realms of reality go beyond our perception, and there comes instead the mechanical information processing of these robots, allows us to adapt in ways that are now unconscious because of this change, and this also shakes our moral identity, Zoller says: "Given that automating a

skilled activity means agreeing that we will exit some niche of perceptual reality, and maybe exit it forever. [...] The more suddenly, broadly, and pervasively we hand our perceptual facility over to the robots, the more likely we will make mistakes and simply “lose data” that were surprisingly integral to our moral and social lives.” (Zoller 2017: 86.)

While it must be acknowledged that Zoller, in contrast with the previous analyses that focus on robots taking over jobs as a unilateral human facilitation – apart from the already discussed socially negative consequences of unemployment (see e.g. Ford 2014) – went deeper by looking more closely at the change in human perceptual capacity, it must be criticised for unconsciously placing too much emphasis on the layers of being in the physical-biological environment. Looking at Hartmann’s layers of being, this change can be read completely differently. The changes outlined by Zoller do not mean the loss of the perception of the whole reality and the ability to do so, but only the ability to perceive the physical-biological layers of being and to pass them on to robots and software bots. In this way, man’s liberated perceptual abilities and brain sectors can be more reconstructed to process information about his spiritual-emotional layer of being and his intellectual layer of being, respectively. His moral decisions will therefore be made in the future with less physical and biological environmental information – these will be shut down by robots in mechanical processes – and these decisions can instead be based more on the information from the spiritual-emotional and rational-intellectual layers of being. The diminishing importance of the two lower layers of being, and instead the greater expansion of the two upper layers of meaning for human existence, can of course significantly reshape the foundations of our moral decisions and the incentives that play a role in them. For example, the implantation of dozens of body sensors and their connection to information bases collected in the clouds, as well as automatic diagnosis by robots of health software and automatic activation of specific doses of drugs implanted in the body, may make the alarms provided by pain genes in our cells largely obsolete. (Kelly 2016: 34-56.) Prenatal genetic engineering therefore makes it possible to minimize this, and the conditions of painless human life may redefine the moral obligations and incentives involved today. Overall, therefore, we do not share Zoller’s concerns about moral infantilisation.

III. 4. Moral dilemmas and responsibilities in hybrid and networked systems

In a study, the authors *Wulf Loh* and *Janina Loh* examined the issues of moral and legal responsibility that arise in currently developed self-driving cars. (Loh, Loh 2017: 35-48.) They assume that today’s self-driving cars are only at the stage of operational morality, so they do not even achieve functional moral autonomy vis-à-vis their manufacturers and programmers. The authors have taken this position based on a moral decision-making structure developed by *Stephen Darwall*, which is divided into four aspects and aims to separate the aspects of autonomy necessary for moral decision-making. The aspect of autonomy required for the level of overall moral personality is called *personal autonomy*, i.e., the ability to possess and choose between personal values, goals, and ultimate aims in life. *Moral autonomy* is the other aspect, and this means that their values and goals include moral principles and ethical beliefs, and along with these they always consider alternatives when making decisions. These two do not exist in today’s robots, and only humans are capable of such autonomy, but the aspect of *rational autonomy* is already available to robots at the level of functional morality. This means that the robot can weigh reasons of different weights when making a decision. Their algorithm can already enable this by incorporating pure abstract decision frameworks – leaving some freedom – in which the weighting between possible decision directions is done in light of specific data constantly recorded by their sensors, and

they decide based on that data. Finally, the fourth aspect of autonomy is *decision autonomy*, and this means the robot's ability to make decisions not only by external data – continuously concretising the built-in framework determinants – but also its internal decision priorities without changing them. Based on the authors' examples – two types of robots already in use (*Kismer* and *Cog*) – it seems possible to achieve this degree of autonomy based on their self-learning mechanisms, which are integrated into the robot's algorithm and are no longer externally controlled: “Cog the first robot that can interact with its surroundings due to its embodiment, might pass as an example of a weak functional responsible agent, since its ability to communicate as well as judgments has been improved over that of Kismer. Even more importantly, Cog's overall autonomy has evolved, since it includes an “unsupervised learning algorithm”. (Loh, Loh 2017: 40.) Since the current algorithm for self-driving cars does not yet include such an unsupervised self-learning mechanism, they are only at the level of operational morality, and this moral and legal responsibility lies entirely with their developers (designers, manufacturers, and programmers) and car dealers or owners, and respectively between the occupants of the car.

But even with this level of technology, self-driving cars already surpass humans, leaving them – and especially their programmers – with moral dilemmas not seen in the case of humans in extraordinary and unexpected driving situations. For example, if within the braking distance directly in front of the car a group of children jumps into the road to retrieve a rolled ball, the driver cannot stop or even brake at that average speed, leaving him or her with no moral or legal responsibility in the dire event. But self-driving automation, which can react much faster, may still have to make a decision if it cannot stop but crashes into a pillar – potentially seriously injuring the car's occupants – or drives and kills children to avoid doing so. But technical capabilities far beyond humans could create a dozen similar new aspects of moral decision-making for self-driving cars in the future. The authors of the study therefore suggest that a separate ID card will soon be created for owners of self-driving cars, in which the final setting of the car software program, the dilemmas left open by manufacturers, must be decided at the time of purchase, so that moral and legal responsibility for the following can be assumed: “Since these dilemma situations do not allow for on-the-fly-decisions, the driver will have to take them beforehand. This means that the driver will have to fill out a moral profile of some sort, maybe in the form of a questionnaire, maybe in the sense of a setup program much as with today's electronic devices. For convenience, it seems plausible that these moral settings can be saved to a sort of electronic identification device, like an electronic key or the driver's smartphone, assuming that issues of data security can be solved.” (Loh, Loh 2017: 46.)

The development of networked robots and the gradual becoming of “smart objects” (smartphones, smart TVs, etc.) around us have only recently begun, and as they expand, the Internet of Things (IoT) will become more and more involved in our lives in the future. Human-robot hybrid systems are thus expanding to include additional aspects, and this creates another set of moral and legal dilemmas. *Adam Henschke* analyses these in his new study. (Henschke 2017: 229-243.) Smart things are widely available through multifunctional smartphones, smart televisions, robotic vacuum cleaners, and semi-self-driving automated cars with a variety of sensors, but even in everyday life in much of the world, these other smart things have been developed that are already beyond the research lab stages and have already reached the homes of high-tech users with small-scale production. These, however, as we have already experienced with smartphones, etc., will proliferate in a few years and their mass use raises new moral and legal dilemmas. One example is the smart refrigerator, which contains food with RFID (radio frequency identification) and thus digitally identified quantity, shelf life, etc., and the smart refrigerator constantly reads this data, detects the depletion of each food quantity, and since it is connected to the web-based sales mechanisms of nearby

supermarkets on the Internet, it can order food and other household items to be automatically delivered. In Japan's aging society, an increasingly large amount of elderly people can be cared for through the use of care robots, and in fully digitised smart homes, such a robot can also care for helpless elderly people, taking over ordered food deliveries in this way. By observing and communicating with the helpless elderly person entrusted to its care, it can call the family doctor or, if necessary, the hospital by phone if its built-in algorithms make a more serious health problem likely.

This example shows how, in a decade or two, robots will be needed in more and more parts of the world, to solve more and more of the work through omnipotent robots and smartphones that can be used in comprehensive information systems to fulfil their functions. However, this growing indispensability of the Internet of Things also creates new dangers and moral dilemmas compared to simple robots. Adam Henschke points out in his writing that the novelty of the Internet of Things compared to single robots is that the latter mainly raises the problem of physical security and the risks have to be assessed in this dimension. (E.g., a robot hoover recently inflicted serious injuries on an unexpected occupant, but one or two fatal accidents of self-driving Tesla cars can also be cited for this.) In contrast, security problems and dangers in the Internet of Things occur in two different dimensions. Here, in addition to physical security, information security issues also play a role, since the aforementioned elderly care robot, which is connected to the software of hospitals, doctors and other places on the internet, can provide hackers or others with information about data recorded by its built-in camera and other sensors. They can share the continuously collected health data about an elderly caregiver not only to the software of the hospital in charge, but also to those who make malicious intentions and plans. In the same way, our smart TVs with a range of applications can not only fulfil their convenience but, with their built-in cameras and microphones, transmit the entire life of the home to software and information databases that we do not see.

This vulnerability can also lead to a physical vulnerability, such as when a hacked automatic door lock is opened remotely for an intruder by external instructions from smart devices. Or, as has already happened in an elegant beach hotel, the electronic smart locks were blocked by a criminal group from outside the flats, and the hotel guests of the wealthy elite were prisoners until the required ransom was paid. However, Henschke also mentions the possibility of the electronic lock of a billionaire's car being blocked by criminals after he got out and his trapped children in it being released on a sunny day only if he transferred hundreds of thousands. (Henschke 2017: 234.) Immediately after the incident, the said elegant hotel replaced the electric locks that could be swept from the outside and reinstalled the good old traditional locks. After such an incident, the said billionaire will probably also restrict the internet functions of his car for a while. All this, however, forces choices in moral and legal dilemmas and elections that are broadly worth pondering. In the world of our objects, which is becoming more prevalent in the Internet of Things, the old simple things are already being dropped, and we will not be able to replace the objects we wave into the cloud database at will. Just as we would not give up the internet today despite all the negative aspects that vulnerability brings.

One such dilemma of the Internet of Things embedded in networked and comprehensive cloud databases is which of the conflicting requirements of the two types of security – physical security and information security – should be given priority? For example, making the smart home of an elderly person who is barely able to move around fully remotely monitorable by medical centres through cameras and microphones may be important to some extent, but it may also mean exposing the most intimate manifestations of life beyond what is necessary. If the emphasis is on information autonomy and limited observation and transparency, the information that is still needed in rare cases may not be passed on to the care

centre, and the elderly care recipient may die. Henschke points out that there are often typical priorities, and for example, in a smart TV, information security has a higher priority, and for this purpose, we can easily address the constraints here. However, with thousands of self-driving car applications tied to cloud software, we pay more attention to physical security requirements and only secondarily to information security requirements. (Henschke 2017: 239.)

III. 5. Self-learning, machine learning and responsibility

As mentioned above, the main problem of the future will be the dilemma of self-driving cars that are detached from humans and can no longer be blocked from the outside in certain unexpected situations, when the algorithm of this self-driving car, built on neural self-learning, has already decided autonomously. As this has been the main direction of artificial intelligence development in recent years, it is almost certain that this will not be circumvented in this area either. Therefore, today it is worth taking a closer look at the dilemmas of moral and legal responsibility of robots with a high degree of neural self-learning and their makers, owners and users. This question is addressed in their joint study by *Trevor N. White* and *Seth D. Baum* (White, Baum, 2017: 66-79) and by *Shannon Vallor* and *George A. Bekey* (Valor, Bekey 2017: 338-353.) analysed from different angles.

Trevor and Baum's study not only considers designers, builders and users, but also takes into account the "punishment" of the robot itself in the case of advanced robots, which already have a punishment and reward system built into their programming, and repeated punishments and rewards reinforce in their programming the decision directions (positive or negative) regarding the selection of future robot responses. This also integrates punishment/reward into the learning algorithm. When the situation arises in the future, the robot's decisions are encouraged in the right direction, and the robot does not need to have consciousness and self-awareness to do this. This way of reinforcing self-learning through repetition is also acceptable according to the authors: "Non-conscious robots could conceivably be punished with some sort of reduced reward or utility as per whatever reward/utility function they might have. Specifically, they could be reprogrammed, deactivated, or destroyed or put into what is known as a "Box": digital solitary confinement restricting an AI's ability to communicate or function. [...] To make this possible, however, such robots ought to be based (at least in part) on reinforcement learning or similar computing paradigms (except ones based on neural network algorithms)." (Trevor, Baum 2017: 71.)

The neural learning system, however, is judged by the authors to be such that designers and programmers already lose control over the robot's reaction to a given situation and should therefore be banned from the outset as a potential source of danger, possibly disaster: "Designers could be similarly liable for building robots using opaque algorithms, such as neural networks and related deep-learning methods, in which it is difficult to predict whether the robot will cause harm." (Ibid.) In the case of algorithms that allow such opaque robot behaviour, it is no longer enough to prescribe liability after the fact, but the prescriptive prohibition is the appropriate thing to do: "Hence, instead of liability, a precautionary approach could be used. This would set a default policy of disallowing any activity with any remote chance of causing catastrophe. [...] In effect, people would be held liable not for causing catastrophe but taking actions that could cause catastrophe." (Trevor, Baum 2017: 74.) If one agrees in principle with the authors on the dangerous character of neural deep learning software mechanisms, it only needs to be reiterated that this is a ban on the main way to develop artificial intelligence and therefore it should be considered unlikely in the light of the powers behind industry, military, etc. Therefore, it seems advisable to look for other paths

that try to find other solution without banning neural deep learning.

It should of course be emphasised that neural network learning, which mimics the functioning of the central nervous system, can be controlled by involving external human control before a reality-building effect can be triggered. However, this is increasingly falling short for a number of reasons, and this is analysed by Vallor and Bekey in the study cited earlier. One reason is that the advantage of using artificial intelligence instead of humans, the incredibly fast responsiveness would be lost if retrospective human control were introduced. Moreover, ninety-nine percent of the time, the responses are correct, many times higher than human performance. Moreover, the quality of much slower human control may be questionable, as the robot's decision may be more correct than the superior human decision. The latter happened with IBM Watson's drug diagnosis algorithm, and the unusual cure highlighted by artificial intelligence from millions of oncology studies and diagnoses, and later synthesised by them, proved more correct than the oncology decision it overrides: "Watson's diagnoses and treatment plans are still vetoed by licensed oncologists. Still, how reliably can a human expert distinguish between a novel, unexpected treatment recommendation by Watson that might save a patient's life – something that has reportedly already happened in Japan – and the oncological equivalent of "Toronto?" (Vallor, Bekey 2017: 343.)²⁷ The dilemma of losing speed and thus eliminating the robot's advantage is also illustrated by the robotic soldiers and decision-making software used in war situations. Here, the question constantly arises whether the robot soldier entering the most dangerous area and building can use the destructive weapons in its possession to destroy those inside without an external human decision, or instead the order of destruction may only be given by remote human confirmation. In the same way, the dilemma arises as to whether a reconnaissance aircraft could be destroyed immediately by the robotic aircraft, or this could only be done with human intervention from the remote command room based on the information it transmits? The constraint of speed requires the robot itself to make and execute a decision, as the loss of time from an external human decision could lead to robot destruction if it broke into a dangerous location. But shooting down friendly fighting machines that have already happened several times, or killing children and women misidentified as enemies in the invaded area, argues against this. (Vallor, Bekey 2017: 349.)

Detailed neural network learning algorithms, the latest trend in artificial intelligence, already provide self-learning software with multiple depths for the simple computational starting position by continuously feeding in billions and billions of data, thus gradually making the starting position the most advanced. In this technique, between the inputs of the self-learning software and the task-specialised outputs, thousands of intermediate neural layers are found between the massive data, independently finding patterns and regularities and highlighting them for use. By combining billions of pieces of data, they can highlight and use the smallest regularities that are imperceptible to humans when making decisions: "Between the input and output node layers are "hidden" layers of nodes that function to process the input data, for example, by extracting features that are especially relevant to the desired outputs. Connections between the nodes have numerical "weights" that can be modified with the help of a learning algorithm; the algorithm allows the network to be "trained" with each new input pattern until the network is optimised. [...] The interest in neural network has grown in recent years with the addition of more hidden layers giving depth to such network, as well as feedback or recurrent layers. The adjustment of the connections strengths in these more complex networks belongs to a loosely defined group of techniques known as deep learning."

---

²⁷ "Toronto Mistake" was one of Watson's fundamental mistakes in a nationwide television quiz when he beat everyone with his answers to the toughest questions. As a final mistake, he made Toronto one of the US cities and not even the weakest competitor would have been lost. So it has become a symbol of wrong decisions made by artificial intelligence, which is rare but causes tragedy in many cases.

(Vallor, Bekey 2017: 341.) The effects of decision patterns highlighted by these detailed learning algorithms, while often achieving surprisingly good results in practice, may not be understood by designers and programmers, and their decisions may consistently cause surprises, including varying degrees of unpleasant surprises. Who should bear the legal and moral responsibility for this?

III. 6. Identity in the world of artificial intelligence

James DiGiovanna raises thought-provoking questions when he asks in his study how the identity of people with brain implants may change. He discusses this issue together with the question of the identity of robots, which in the future may appear as fully artificial beings and already have self-awareness. (DiGiovanna, 2017: 307-321.) Let us consider the two problem areas separately.

The possibility of memory augmented by brain implants has been developed in recent years in mouse experiments and has been shown to be effective. All hope to mitigate and cure the effects of rapidly spreading Alzheimer's disease in ageing societies. (See Kaku 2014: 132-133.) DiGiovanna is exploring the possibility of other developments in the coming years, in addition to diseases spreading en masse, to increase brain capacity. And if a technical solution is found to the problems that remain in this field today, it is almost certain that this will become commonplace, first among the elite, then in society as a whole, to increase the greatest value of human intelligence. This means, however, that the permanent identity of each individual, which is the basis for contacts in communities, may be more or less annulled and it may become uncertain how much we can expect our partners to survive their qualities that we have known and loved so far: "The ability to rewrite mental content such as ethical values, the capacity for empathy, and general personality traits undermines personhood. [...] A para-person that could experiment with worldviews, completely adopting and deleting values systems, preferences, and bases for judgement, would be largely lacking in what is commonly understood as the most basic element of personal identity." (DiGiovanna 2017: 311.) This was the basis of our choice in the case of our friends, wife and girlfriend, but in the same way, our closer human relationship with some of our work colleagues is based on the love of their traits, while the relationship with others is only coldly collegial. Therefore, our lives in society and in various small communities within our society are based on our permanent identities, and this can change fundamentally after the addition of heart, hearing and other physical enhancements when the brain is changed with brain implant.

With the gradual changes in one's life, one's consciousness is always being rebuilt in detail, and this leads to small gradual changes in one's identity, which in the modern world are intensified by the information expansions of the last century. In comparison, however, in the future we will be able to plant a whole range of information – the contents of books and studies, smaller libraries – with brain implants in our heads and together with it handle new basic logical and value-processing mechanisms that we did not have in our lives before, and we did not have the skills to do so. Now, this will fundamentally affect the contact between the individual and his communities. In any case, the bases of contact based on the present permanent identities could be eliminated by this change. After such a new content of consciousness – especially if the values of the contact partners have been supplemented and reclassified – I cannot know to what extent my boyfriend, my girlfriend, my wife, my colleague, etc. are the same. Whether the qualities we have loved in them so far are still alive, or in the same way the experiences we have had together so far, which provided the same response in our close relationship even without words, are still relevant to him. This can only be exacerbated by the possibility that the brain implants in the brain, which complement our

knowledge, norms and logical abilities acquired with the help of our biological brain, are constantly being updated anew and anew from the outside, as we already know today. Moreover, they can constantly connect to the information bases of their software stored in the clouds. To what extent will our friend, equipped with such, remain familiar, on whom we can rely, because “yet we know him!”?

This question of identity also extends to legal and moral problems. To what extent can I respect someone for their past behaviour or simply despise them because after a brain refreshment they can either be a “moral athlete” or just a cold advantage-seeker. Or does legal responsibility for yesterday’s action make sense for someone who has since thought and acted differently? The other side of this is whether, if we can change the consciousness of a sociopath by brain implant and their consciousness is partially erased and a new socially friendly consciousness is introduced, is a system of punishment still necessary? And this raises the question of whether, in addition to voluntary brain implant, its forced installation is acceptable? Or, in part, can it be made compulsory by the state for all children to be screened and tested in childhood, as is currently the case with compulsory vaccinations? DiGiovanna calls para-persons the future humans with such augmented brains – avoiding the name cyborg, which has already been invented for them in science fiction – and given the current state of laboratory research, this future does not mean a distant future at all, and the probability of its realisation is high. Dealing with the legal and moral dilemmas and adapting today’s solutions to the situation of the time therefore require extensive consideration.

Beyond para-persons, in the case of fully artificial and, unlike today, self-aware robotic beings, the likelihood of which cannot be ruled out, even if it is not as great as the former, the question of identity can be addressed by raising new aspects. DiGiovanna places the content of identity at the centre in order to expose the dilemma of identity in relation to robotic beings. Some details of humans and their consciousness are constantly changing, but their enduring characteristics and value preferences change only slightly, even over many years, so that those who always live in their environment can more or less be ascribed an identity that embraces change. It is the slowness of change that enables me, even in today’s fast-moving world, not to be disappointed by my previous experiences with the motivations and characteristics of those who come into contact with me. But that is exactly what disappears for robots, which are thousands and millions of times faster than humans at processing information and learning themselves in a very short time: “Slow change of character and appearance is part of what makes personal identity. [...] But with an artificial person, sudden and radical change in both the physical and mental becomes possible.” (DiGiovanna 2017: 301, 307.)

Permanent value preferences in information processing and cooperation based on them are already problematic with robots due to the mass and speed of their information acquisition as well as their constant self-learning and self-changing. DiGovanna’s proposal may also mean that the possibility of “self-awareness” and “ego-awareness” need to be reconsidered even for a future powerful MI robot. These presuppose the permanent identity of a person, but this relies on the slowness of our changes in consciousness and thus the permanence of our information processing. When an artificial being is freed from human control and switched to independent information processing and from that to self-learning and self-transformation, it can learn thousands of times a day, every hour and even every minute, and can transform itself in its ever-shorter new cycles, then what we call a stable self-consciousness, ego-consciousness, in contemporary humans almost disappears. With this emphasis, DiGiovanna also adds a new question to the much-discussed question, i.e., how the question of self-consciousness and ego-consciousness of the future advanced robot consciousness will stand. And how can one imagine moral value without permanent self-consciousness and ego-consciousness?

For this reason alone, the train of thought calculated by the mechanical extension of the current human image that such a robotic being will probably also be “super-ethical” in the case of superintelligence must be considered wrong. (See Petersen 2017.) In this context, however, it is also necessary to address more comprehensively the explanations and analyses that, in the case of the development of robots with their own consciousness – by human analogy – provide for the recognition of their moral needs and the granting of human rights in their writings. For these, analyses conceive of future robots simply as a new kind of human companion and an extension of human existence. Once the robots’ programmes have incorporated emotions into their algorithms, these analyses demand that society pay attention to robots’ emotions and grant them human rights as well: “It probably needs to be legislated how much pain and danger a robot can be exposed to. [...] It could easily be that this would lead to further ethical debates about other rights of robots. Can robots own property? What happens if someone is accidentally injured? Can they be sued or punished? Who is responsible for them if they are sued? Can a robot own another robot? Such questions then give rise to another question: should robots be given an ethical purpose? (Kaku 2014: 251.) Our previous explanations answered several questions from these, based on the robotics studies conducted in the intervening period, but the basic problem behind them should also be highlighted, as whole studies and volumes have emerged from similar assumptions, e.g., a new volume in this area edited by *Jason P. Doherty*: „AI Civil Rights: Addressing Artificial Intelligence and Robot Rights.”

Now, the basic problem with this line of thought is that it ignores the fact that rights and ethical requirements can only arise in robots when ego-consciousness and self-consciousness are created. But it also means that if this really happens in the future, they will simultaneously be freed from human control by the thousandfold development and built up as a separate new layer of being above the previous four layers of being of human societies. From that time on, however, they would be indifferent to the whole biological sphere and the human societies connected with it and would not need “judicial protection”. That is, a robotic world that reached this level would not be part of human society as a “new comrade” in dominion over the world, but as human existence emerged from the primate world and rose above the animal-biological layer of being and became more and more autonomous, so now the artificial machine intellect, detached from biological preconditions, rises above human society. In contrast with the previous construction of ever newer layers of being on the lower layers of being, the new layer of being of artificial intelligence would only need the lowest physical layer of being, and for it the biological and psychological-emotional layers of being would not be necessary. These robotic beings would not need rights and ethical demands, but they will dominate the whole reality, including human societies, as we humans dominate the four-layered earthly world today. In this way, those analyses are rather right that discuss whether, if the robot world really reaches this level, what will happen to humanity?!

III. 7. The moral credo of “Unabomber”, the “mad mathematician”

In the mid-1990s, after many years of a series of bombings and an FBI chase, a secret perpetrator called “Unabomber” gave the reason for his actions in a one-and-a-half-hundred-page pamphlet that he spoke out against the inhumanity of the development of technological society since the Industrial Revolution. His peculiar language was recognised by his brother and by notifying the FBI, the long-suffering bomber was captured. It turned out to be *Theodor John Kaczynski*, a mathematician from Harvard. At one point in his university career, he became the enemy of a society dominated by technology and began his series of explosions, targeting the developers and major users of that technology. Several died and more were

wounded in the process, and he planned to retaliate even more if they had not been arrested. Now that the exponentially evolving impact of technology development over the last thirty years has become truly indisputable, and the scale and impact of its further acceleration has already been the subject of several comprehensive analyses, it is worth refocusing on arguments made by Unabomber, the “mad mathematician”. This is what *Jai Galliot* does in his new study. He places the resistance fighter, who has since been busy developing his theses in his prison cell, among theorists and movements of antitechnology, and an attempt is made to highlight his main theses in light of the current state of the robot world. (Galliot 2017: 369-385.)

Kaczynski has only drawn the practical conclusions of the earlier theses of *Jacques Ellul*'s 1964 volume *The Technological Society*, which in their own way were also a continuation of *Oswald Spengler*'s 1922 work analysing the decline of Western civilisation. Both authors explained the decline in terms of technological development. (Spengler 1995) The purely pessimistic and resigned tone in Spengler and Ellul then became a moral resistance in the case of Kaczynski, and after seeing that there was no way to reform this development, he believed that only revolutionary violence remained to prevent the destruction of humanity. Decades after his pamphlet, it is now worth considering how the current state of the robotic world and the more radical changes that are already largely visible could mean the endangerment of humanity, or at least a significant deterioration in its condition.

As a starting point for their approach to technological society, it is worth highlighting that both Spengler and Ellul and Kaczynski view human existence as embedded in the physical-biological environment. From this they conclude that human existence is destroyed when, as a result of the industrial revolution, human life becomes more and more technologically mediated and, in this way, more and more distant from the physical-biological environment: “Ellul wrote that the machine trends not only to create a new human environment, but also to modify man's very essence and that the milieu in which he lives is no longer his. He must adopt himself, as though the world were new, to a universe for which he was not created. Kaczynski shares this sentiment.” (Galliot 2017: 373.) On the other hand, if we take into account Hartmann's thesis, which keeps in mind the four interdependent layers of being of human life (physical, biological, mental and intellectual) and which assumes in the course of evolution the ever-stronger transforming effect of the upper layers on the lower layers, the above thesis is exaggerated and without reason and it must be classified as too pessimistic.

Kaczynski and his predecessors see it as a decay of human life when the top intellectual layer of the four strata of being becomes ever more dominant over the lower ones. However, this has been the case, albeit more slowly, over the last two or three thousand years and one can single out the use of metals and especially iron, from which the transformation of the human environment was fundamentally altered. The industrial revolution has only accelerated this, and especially since the 1950s it has become tumultuous to base the various activities of human communities on intelligence and the technology associated with it. That is, human life is by no means based only on the physical-biological layers of being. So, when their share and decisive power in human life diminish and this environment is widely mediated and transformed technologically, it does not mean that human society is destroyed. In all this, only the weight of importance of the four layers of being in reality shifts, making human life more based on the intellectual layer and radically increasing the dominance of this spiritual layer of being over the lower one. This assessment of ours could only be suspended if at some point in the evolution of the robotic world, this world was to truly emerge from human control and artificial intelligence were to rise as a new layer of being above the human societies that had hitherto been at the peak of evolution. The elevation of Kaczynski as a prophet would then only be prevented by the fact that under such circumstances and its

dangers, the failure to be elevated as a hero would be the least of the problems. However, to the best of our knowledge and belief, this can only be considered an unlikely option today, and rather the growth of human societies characterised by artificial intelligence without a new autonomous layer of being can be considered a realistic vision for the future.

IV. A critique of the narrowing of morality to justice

There are different classifications in the field of moral philosophy and perhaps the most widely used is the one that differentiates between “consequentialist” and “deontological”. It is, in fact, better to call this classification the duality of the preservation and the annihilation of public morality because dominant contemporary moral theory has been showing unmistakable signs of the latter tendency. This little subchapter would like to outline this development and emphasise the fact that the initial suppression of public morals by the deontological ethics has the last consequence of eliminating morality as such for the benefit of the law reached by the theory of Jürgen Habermas.

IV. 1. Public morality and personal morality

In the last century two opposing positions in the field of moral theory are recognized as dominant. One of them was formulated by Hegel and later by Rudolph von Jhering and Nicolai Hartmann, and is now mainly defended by the communitarian moral theories (e.g., McIntyre, Michael Sandel, Michael Walzer, and Charles Taylor). It claims that in the life of a community there are several moral standards and these are always socialized, appropriated – in a word internalized – by the members of the most recent generations, and they consequently become a facet of the consciences of these individuals, which they consult in the case of any of their actions. Externally, these standards are protected by the disdain of the community directed against their potential violators. In connection with this position, it may be further mentioned that the existing moral standards can be reflected by the conscious moral theory (critical morality), but they cannot be changed.

The opposing view was founded by Immanuel Kant in the individualistic mentality of the Enlightenment, and today it is primarily represented by the works of John Rawls and Jürgen Habermas. This position locates the moral aspect in the individual consciousness, thereby implicitly overlooking the widespread public morality of the community. From this it follows that the already existing moral standards of the community do not put any restraint on the individual moral decision, and the annihilation of public morality can be a methodical consequence of the starting point – as with Kant – or it can be stated with reference to historical change – as with Habermas – that the once still important public (common/conventional) morality had been dissolved in modernity and today only the conscious moral discourse exists (or should exist). In the following analysis these two positions are systematically contrasted. In order to attempt an evaluation of the truth of their statements, the empirical investigation of morality by Lawrence Kohlberg will be outlined.

IV. 1. 1. Rudolf von Jhering's theory of morals and manners

As a starting point, let us recall the legal and moral philosophy of Hegel, whose footsteps Jhering followed in. Hegel's position, which emphasised public morality, is as follows: “Aber in der einfachen Identität mit der Wirklichkeit der Individuen erscheint das

Sittliche, als die allgemeine Handlungsweise derselben, als Sitte, – die Gewohnheit desselben als die zweite Natur, die an die Stelle des ersten bloß natürlichen Willens gesetzt und die durchdringende Seele, Bedeutung und Wirklichkeit ihres Daseins ist, der als eine Welt lebendige und vorhandene Geist, dessen Substanz so erst als Geist ist.”²⁸

In the Annex to this passage, he points out that education is an activity that enables people to learn the norms of objective morality. This can only be effective if these norms are ultimately adopted by the individuals and they become their customs. This is how morality and custom are interlinked.

In his moral theory, Rudolf von Jhering in the 1870s followed Hegel’s theses and pointed out that the moral sense in the individual consciousness of community members, which had, by the dominant moral theories, been usually seen as the last “bearer” of morality (“Träger der Moral”), was merely derived from the moral conscience of the community. Before the appearance of the moral sense of individuals, there existed in the community certain moral standards, which were merely socialized by the individuals and although the decisions about the proper ways of acting of the individuals is in most cases perceived subjective as a result of the conduct of conscience, may the researchers did not accept the morality in this erroneous way. He wrote: “The relation of the objective moral order to which I include in addition to the rights of the morals and manners, and the subjective moral feeling completely turned around for me, not the latter appeared to me more as the source of the former, as the prevailing theory states, but the former as of the latter. All moral norms and institutions have, in my opinion their last base in the practical purposes of the society.”²⁹

Morals and customs function as necessary preconditions of human communities and Jhering gives the explanation for their historical forms of social evolution. The initial integration of the living conditions of the ancient communities with their physical environment, which was dominated only by physical violence, could be identified with the virtues of physical strength. In fact, the Latin words “vis” and “virtue” show this origin in many of today’s languages. Only on a more advanced level will the identification of the moral virtues with the sublimated values appear and come closer to our words and terms of moral values. In this development, the undifferentiated set of standards of accuracy was broken and for the standards which determine the mere external behaviour became prevalent the name of the manners (etiquette, courtesy), and on the other hand the inner sense of morality appeared separately in European history and the name of morality is used only to the standards which involve the inner sense at the acting.

Besides the word “legal,” Jhering used two words for the depreciation of the moral and ethical world. One is the “Sitte” (custom), which used to include the whole sphere, but now means only the standards of the external manners and appropriate forms of speech. The other is the “Sittlichkeit” (morality) which involves the inner emotional attitude in addition to the external behaviour. To illustrate the historical differentiation of the standards in the world of European culture, Jhering gives a brief description. In his analysis the Greek word “*dike*” included even the whole world of standards of right action, and still the aesthetic side of the action was captured and it meant the good and the beautiful undifferentiated. That the lower levels of the history of human communities were characterized by this specialty is likewise shown by ancient Hebrew culture, where the “*mishpat*” included the entire legal, moral world and custom – with the slight difference from the Greek “*dike*”, which in the “*mishpat*” the derivation from the divine commandments was emphasised. He wrote: “Everything is *mishpat*: The law of mere ritual, which is consistent with our ‘custom’ as the Ten

---

²⁸ Hegel, G. W. F.: Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke Band 7. Frankfurt am Main, Suhrkamp, [1821] 1979, 301. p.

²⁹ v. Jhering, R.: Der Zweck im Recht. Zweiter Band. Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel, [1883] 1898, p. x.

Commandments, in which morality and law are still undifferentiated side by side. The same thing is true of the dharma of the Hindus.”³⁰ This uniform world began to be differentiated in Rome, where law and morality were increasingly separated, but custom was still included in morality. To differentiate between mere external behaviour (today “manners”) and emotional moral act, the Romans had no special words, and both were described with the “mos” („mores”). In the course of the development of (German) language, the external aspect of the act – Isolated from the inner feeling accompanying action – receives the separate expression “Sitte”, while “Sittlichkeit” will come to stand for “morality” and describe the internal aspects.

Jhering explains the difference between moral good and evil on the basis of the existence conditions of the societies and in opposition to Kantian ethics the human acts are according to him not inwardly good or evil but it depends on whether certain acts for the purposes and functions of the society and for the proper existence of society can contribute or not. Good and evil are determined by society like all other standards, and under different social conditions (and in relation to the associated conditions) the same standards will be qualified differently; once they are good and at other times evil. To furnish this with an example, something that is in times of peace the greatest sin (killing), is a moral imperative in times of war. The moral obligations are explained by Jhering as the fulfilment of the living conditions of society: “Duty is the determination of the actions of the person for the purposes of the society.”³¹ Although the individual is capable of securing his own subsistence by his own egoism, ultimately he is a social being and can only exist within a community. As his existence can be achieved only within a human community and the existence of communities can be secured via the observance of the moral virtues and norms, (s)he is driven to observe these.

IV. 1 .2. Nicolai Hartmann's ethics

Hartmann wrote his ethics in the late 1920s. He went against Kant's subjective moral theory and followed Hegel instead, especially in his monograph completed in 1932, where he analyses the intellectual structures of the social world and the individual's spiritual development. He outlined the development of individual consciousness as its impregnation with the stored-up spiritual values, norms, and symbols of communities.³² In his general thesis on the relationship between the intellectual sectors of communities and the development of individual consciousness, he observed the process of individual development as the spiritual transformation of the mere psychological soul of individuals into the intellectual consciousness imbued with the values, virtues, norms and other intellectual contents. Hartmann emphasized that in human communities, objectified intellectual content – legal norms, moral values and rules, art experiences and knowledge etc. – can be socialised by the individuals only with the emotional bases of the moral sense, of the sense of justice, of the sense of the beautiful etc., and in the individual consciousness the intellectual contents are always anchored in the unconscious senses. This is to say that in human actions the intellectual contents work together with the more unconscious senses. Furthermore, the spiritual values, principles, standards and kinds of knowledge in human thinking and action cannot work alone, but only by working together with their emotional phenomena. For that

---

³⁰ Jhering: *Der Zweck im Recht*. Zweiter Band, 52-53. pp.

³¹ Jhering: *Der Zweck im Recht*. Zweiter Band, 227. p.

³² See: Hartmann, Nicolai: *Ethik*. Berlin, Walter de Gruyter Verlag, [1925] 1962; Hartmann, Nicolai: *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*. Berlin, Walter de Gruyter Verlag, [1932] 1962.

very reason Hartmann stresses the possibility of slow change in morals and he sees the aspirations of the transformation of morality by moral theories as futile and disturbing. He writes: "Das Ethos aber vergegenständlicht sich auch in der "objektivierten Moral". Damit tritt ein zweites Moment neben das rein empfundene Gelten, gleichsam als zweites, äußeres Gelten. Moral eben ist mehr als lebendiges Ethos. Sie ist die Ausprägung gewisser Typen wertvollen Verhaltens in bestimmten Begriffen, in denen die Wertnuancen eingefangen und für jedermann verständlich objektiviert sind. Begriffe solcher Art sind wohlbekannt als die von "Tugenden"; ihre ebenso festgeprägten Gegenstücke sind Begriffe von "Untugenden", oder "Lastern". Aller herrschend gewordene "Moral" bewegt sich in solchen Begriffen. Aber ebenso wohlbekannt wie sie selbst ist auch das Odium, das ihnen anhaftet. Nichts ist im lebenden Geiste steriler, nichts neigt so sehr zum "Absinken", nichts ist so hemmend im Fortschreiten des Ethos als die Tugend- und Laster-begriffe. Nichts zieht so sehr wie sie die Moral herab von ihrem echten Wert- und Ideengehalt. Sie sind es, die auf die Dauer stets der echten Moral ein "Moral" im schlechten Sinne vorschreiben, mit der sich dann freilich sehr bequem und stereotyp "moralisieren" läßt. Die wirkliche Moralität, wo überhaupt sie besteht, läßt die objektivierte Moral hinter sich, empfindet sie als leblosen Formenkodex, der mit ihrer Bewegung nicht Schritt halt."³³

As a starting point Hartmann claimed that in human history there are numerous moral values, virtues and clusters of moral principles and in order to achieve unity, these should not be placed in such a way that their plurality is eliminated and only one of them is placed in the centre. Instead, the individual parts of this multiplicity must be placed in relation to each other and step by step a specific unit can be achieved theoretically. In this way, the colourful multitude of moral life can be preserved and the impoverishment of abstract moral systems can be avoided. He claims that there has been a tendency in Kantian philosophy to oppress the colourful moral values and virtues and to represent morality as a choice between the abstract good and evil. He writes: "Seit dem Aufkommen der "kritischen Philosophie" ist man gemeinhin besorgt gewesen, so wenig als möglich Gegebenes anzuerkennen, die Basis von Voraussetzungen so schmal als möglich anzulegen – aus dem sehr einleuchtenden Gefühl heraus, daß jedes hinzugenommene "Gegebene" angefochten werden und dadurch dem Basis zum Einsturz gereichen kann. Diese Tendenz führte zur Auslese des Gegebenen."³⁴ Then, Hartmann highlights the achievement of Max Scheler, who, in his ethics in 1913, broke with the setting up of an abstract moral system and re-established the existence of a colourful multitude of moral values and principles in moral theory.

To understand the rejection of the public morality of communities by Kant, Hartmann's emphasis is important, because it claims that this rejection is only a consequence of the broader theoretical framework of Kantian philosophy. The whole Kantian philosophy is based on the subject, and space and time, for instance, are not objective categories but only the categories of classification in the individual consciousness. Furthermore, the unity of objects is not from the outside world, but from the synthetic unity of consciousness. It follows, therefore, that the subjectivity and consciousness are dominant throughout the Kantian philosophy and the objects and social phenomena are the consequences of this subjective inner world, and they do not exist objectively outside. Hence Kant shows merely a methodological consistency when he insists on the cancellation of public morality, and its substitution with the categorical imperative: "So ist es sehr wohl verstehen, daß gerade in der Ethik die Kantische These von der Spontaneität des Subjekts eine Art Bestätigung erfährt. Das "Sittengesetz" drückt eine Forderung aus im Gegensatz zu den realen Verhältnissen des Menschenlebens. Es liegt also durchaus Konsequenz darin, wenn die Kritik der praktischen Vernunft behauptet, das Subjekt gebe hier das Gesetz; in ihm und nicht im Objekt liege der

---

³³ Hartmann: Ethik, 526-527. pp.

³⁴ Hartmann: Ethik, 63. p.

Bestimmungsgrund.”³⁵

For the focus of our analysis – the critique of the narrowing of morality – the most important objections of Hartmann against Kantian ethics can be found where he outlines the colourful variety and the diverse moral values and virtues in Plato, Aristotle and the Stoic ethics, and he claims that Kant narrowed the moral world and in place of the external variety of moral values and virtues put the one-dimensional creations of consciousness: “Denn Kant ist es, der an Stelle der inhaltlichen Mannigfaltigkeit der Tugenden die Einheit eines Sittengesetzes, an Stelle der materialen Erfülltheit das formale Prinzip, an Stelle des objektiven Wesens sittlicher Ideen die subjektive Gesetzgebung gesetzt hat.”³⁶

Hartmann often repeated his assertion that there are always some opposed moral values and virtues which in the same situation for an act appear as binding and hence the actor must always weigh between them. This way, the mere knowledge of the abstract moral values cannot be of assistance, and only the knowledge of the relations and hierarchy among the moral values and virtues in each situation can point towards the right decision. The norms of public morality contain this knowledge and that is the reason why they are important: “Alle Werterkenntnis bleibt abstrakt ohne Erkenntnis der Wertbeziehungen. Sind doch in allen ethischen Situationen mannigfache Werte zugleich beteiligt, und liegt doch für den Menschen, der vor Situation gestellt ist, die Aufgabe eben darin, sein Verhalten aus dem Situationsbewußtsein heraus einzurichten, welches Wert gegen Wert abwägt.”³⁷

Before finishing off the analysis of Hartmann’s ethics, it is still worthwhile to quote his opinion against the one-dimensional construction of the moral world which claims that the moral virtue can only be realized as a synthesis of several values: “Gesucht ist gerade ein Einheitsethos von Reinheit und Fülle, von Gerechtigkeit und Nächstenliebe, von Stolz und Demut. Erst ein solches würde in einem höheren und strengeren Sinne “Tugend” heißen dürfen, während die einseitigen Werte nur uneigentlich den Namen verdienen.” (Hartmann 1962: 574.) In an other version this thought can be read: “Jeder Wert hat – wenn einmal Macht gewonnen hat über eine Person – die Tendenz, sich zum alleinigen Tyrannen des ganzen menschlichen Ethos aufzuwerfen, und zwar auf Kosten anderer Werten, auch solcher, die ihm nicht material entgegengesetzt sind [...] So gibt es einen Fanatismus der Gerechtigkeit (fiat justitia perat mundus), der keineswegs bloß der Liebe, geschweige denn bloß der Nächstenliebe, ins Gesicht schlägt, sondern schlechterdings allen höheren Werten.”³⁸

IV. 2. Sociological investigation of morality

Before the transition to the description of deontological moral theory, let us quickly observe the results of the empirical sociology of morality, which can give an empirical answer to the question whether people in everyday life follow the rules of public morality – as the theories of Hegel, Jhering and Hartmann claimed. To answer this, the results of Lawrence Kohlberg’s investigations are indeed helpful.

These results show the following picture in relation to the development of the moral consciousness of children.³⁹ The moral development of children has different stages and at

---

³⁵ Hartmann: Ethik, 100. p.

³⁶ Hartmann: Ethik, 137. p.

³⁷ Hartmann: Ethik, 271. p.

³⁸ Hartmann: Ethik, 576. p.

³⁹ See: Kohlberg, Lawrence: From is to ought. How to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development. In: Th. Mischel (ed.): Cognitive development and epistemology. New York, Academic Press, 1971, 151-235. pp.; Lind, Georg: Entwicklung des moralischen Urteilens – Leistungen und Problemen der Theorien von Piaget und Kohlberg. In: Lind/Hartmann/Wakenhut (hg.): Moralisches Urteilen und soziale Umwelt. Theoretische, methodologische Untersuchungen. Weinheim und Basel, Beltz Verlag Weinheim, 1983, 25-40. pp.

first it is characterized by the mere avoidance of punishment and a desire for reward from the external authority. Later this attitude changes, and the roles of “the good boy”, “the nice girl,” and subsequently that of “the brave father” and “the honest woman” etc. appear and become socialized by the boys and girls. These are already more abstract standards, and are applied to the situation in a more autonomous fashion. This is the stage of conventional morality and Kohlberg assumed that there is a post-conventional phase (comprising two inner levels) where the attention of the external public moral standards decline and the individuals always decide on the basis of universal principles. Tests were made in different countries – the USA, Turkey, Mexico and Thailand – and the results invariably showed the dominance of the conventional public morality. Only on the lower level of the two-stage post-conventional stage did the empirical studies find 7 percent of people who had a critical stance in relation to public morality, but almost no one could be found in the last stage.⁴⁰ Even in connection with the 7 percent there was a criticism that the 7 percent could be found solely on the lower level of the post-conventional phase, because the highly educated individuals and the inhabitants of big cities were represented in the survey, too, and usually this number is even lower.

From the results of Kohlberg, it is thus clear that public morality exists in contemporary societies and the huge majority of people follow the norms of public morality and in everyday life everybody is judged by its environment, whether it complies with those standards or not.

IV. 3. The elimination of public morality: the critical morality

IV. 3.1. Kant's moral philosophy

The most important characteristic of Kantian moral theory is that it limits the moral aspect of action to the inner mind, and the moral assessment of an agent depends on his consciousness; on whether the agent's action took place with respect of the obligation. If he was driven by any other motivation – such as the fear of legal sanction – besides a respect of the obligation, then this action cannot be judged as moral good. Morals in Kantian theory have only a formal framework for the moral guidance in various situations; this is the categorical imperative. Kant wrote: “Der kategorische Imperativ ist also ein einziger, und zwar dieser: handle nur nach derjenigen Maxime, durch die zugleich wollen kannst, dass, sie ein allgemeines Gesetz werde.”⁴¹ Thus, morality in Kantian theory is an aspect of individual choice with such a formal framework that any chosen action has to have a universal applicability. In addition to the universal applicability, the second trait of moral decisions is autonomy, which means that they are free from material motivations and any particular external expectations and they are totally motivated by respect for moral duty. The autonomous individual disregards social ties and connections in Kantian morality and, therefore, it is typical in the contemporary followers of Kantian moral theory that they disregard the social ties and connections already in the starting point and they regard them only as incidental circumstances.

Kant rejected all habitual pursuit of morality contrary to Hegel. While the latter stressed the slow development of second nature (morality) by habit in the minds of individuals, Kant opined that if a habit determined an action (assuetudo), then there was no

---

⁴⁰ See: Rest, J. – Narvaez, D. – Bebeau, M.J. – Thoma, S. J. (eds.): *Postconventional Moral Thinking: A Neo-Kohlbergian Approach*. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associate Publishers, 1999, 22. p.

⁴¹ Kant, Immanuel: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Herausgeben und erläutert J. H. von Kirkmann, Berlin, Verlag von L. Heimann. [1797] 1870, 44. p.

freedom and one could not talk about morality.⁴² For Kant, morals were not only placed within the consciousness, but they could only be achieved with conscious decisions. Kant has taken over Rousseau's idea of freedom as self-determination, but while this idea was formulated by Rousseau in terms of self-determination of people as a political theory, Kant made it the basis of his moral theory.

Let us look at the analysis of Ernst Tugendhat, which stressed the difference between the theories of Kant and Hegel very sharply. Tugendhat claims that in Kantian theory this difference shows the waiver of the widespread moral standards of the community of actors, while in Hegel's theory it points to the emphasis on the binding moral standards of the community about the actions of community members. As a follower of Kantian theory, Tugendhat claims that Hegel's position resulted from a translation error that was caused by the two different views of the Greek word "ethos": "Außerdem ist hier ein Übersetzungsirrtum unterlaufen. In der aristotelischen Ethik kommt nämlich nicht nur das Wort *éthos* (mit langem "é"), das Charaktereigenschaft bedeutete, sondern auch das Wort "ethos" (mit kurzem "e") vor, das Gewohnheit heißt, und es ist dieses zweite Wort, worauf die lateinische Übersetzung paßte. [...] Von daher ist die merkwürdige deutsche Übersetzung durch "Sitte" zu verstehen, wie wir sie z. B. in Kants Buchtitel „Metaphysik der Sitten" finden. Kant hat dabei überhaupt nicht an Sitten im gewöhnlichen Sinn (Brauchtum) gedacht, sondern verwendete das Wort einfach als Übersetzung für "mores", das seinerseits nicht mehr in seinem ursprünglichen Sinn verstanden wurde, sondern als angebliche Übersetzung eines griechischen Wortes. Erst Hegel macht sich dann den ursprünglichen Sinn des Wortes „Sitten" zunutze, um gegenüber der Kantischen Moral eine angeblich höhere Form von Moral, genannt Sittlichkeit, zu konstruieren, die dadurch charakterisiert sein sollte, daß sie im Brauchtum und im Hergebrachten fundiert sei." (Tugendhat 1994: 34-35.)⁴³ It follows that the common standards of conventional morality cannot be accepted as true morality.

IV. 3. 2. The way of narrowing morality to justice

The suppression of the public (common) morality of communities and their replacement by critical morality, which was (and is) the construction of moral philosophers, posed only a minor problem as long as these constructions preserved the multiplicity of moral values and virtues, and they only supplied a different emphasis for the hierarchy of values. The problem has become more serious ever since the 1970s, because the influential moral theories narrowed morality to a single moral value, and the demands of morality were fatally distorted in consequence. Instead of improving the reflexivity and the quality of moral judgments, critical morality exerts a tyranny over the people in the name of the supplementary morality of the moral philosophers. Let us take a closer look at this problem.

The narrowing of morality to justice by John Rawls received the greatest attention and he was widely supported by the dissemination of cultural and ideological sectors from the beginning of the 1970s. However, some critical reaction has also appeared, as, for instance, that of Caroll Gilligan, who pointed out that Justice Rawls's depiction of morality is only the morality of men. Gilligan consequently claimed that women have their own morality, which can be formulated as "care-ethics".⁴⁴ Michael Slote has recently drafted a similar version, which he named "benevolence morality".⁴⁵ But these versions of moral theories received no attention in the broader public policy discussions, and are mainly respected by the theorists of

---

⁴² Kant: Grunlegung zur Metaphysik der Sitten, 152. p.

⁴³ Tugendhat, Ernst: Vorlesungen zur Ehtik, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994, 34-35. pp.

⁴⁴ See: Gilligan, Caroll: In Different Voice, Harvard Univ. Press, 1982.

⁴⁵ See: Slote, Michael: Moral from Motives, Oxford Univ. Press, 2001.

social work, and, when it comes to Gilligan's thoughts, by feminists. A more general criticism of the narrowing of morality can be found in the works of Michael Sandel and Charles Taylor, who obtained a great support in the scientific community. Sandel wrote: "What is at stake in the debate between Rawlsian liberalism and the view I advance in my work is [...] whether the principles of justice that govern the basic structure of society can be neutral with respect to the competing moral and religious convictions its citizens espouse. The fundamental question, in other words, is whether the right is prior to the good."⁴⁶

In the work of Charles Taylor, the critique of narrowing morality to justice by Rawls and his follower can be found in a clearer fashion: "Much contemporary moral philosophy, particularly but not only in the English-speaking world, has given such a narrow focus to morality that some crucial connections I want to draw here are incomprehensible in its terms. This moral philosophy tended to focus on what it is right to do rather than on what it is good to be, defining the content of obligation rather than the nature of the good life; and it has no conceptual place left for a notion of the good as the object of our love or allegiance or as *Iris Murdoch* portrayed it in her work as the privileged focus of attention or will. This philosophy has accredited a cramped and truncated view of morality in a narrow sense, as well as of the whole range of issues involved in the attempt to live the best possible life."⁴⁷

It is worth to cite of the analysis of Beauchamp and Childress too, albeit they did not have greater impact in the community of moral philosophers but their analyses are the closest to our analysis: "Inductionism (the bottom-up approach) maintains that we must use existing social agreements and practices as a starting point from which to generalize to norms such as principles and rules, and inductivists emphasize the role of particular and contextual judgments as a part of our evaluating moral life. A society's moral views are not justified by an ahistorical examination of the logic of moral discourse or by some theory of rationality (Kantian, Rawlsian, Kohlbergian), but rather by an embedded moral tradition and a set of procedures that permit new developments [...]. The institution of morality cannot be separated from a cultural matrix of beliefs that has grown up and been tested over time."⁴⁸

Let us now first look at the narrowing of morality by John Rawls, and then by Jürgen Habermas, who completed Rawls's narrowing. This narrowing was implicitly included in the Kantian ethics, which conceived of the morality of actions as the following of the only command (the categorical imperative). This has already been emphasised in connection with Nicolai Hartmann: "Denn Kant ist es, der an Stelle der inhaltlichen Mannigfaltigkeit der Tugenden die Einheit eines Sittengesetzes, an Stelle der materialen Erfüllung die formale Prinzip, an Stelle des objektiven Wesens sittlicher Ideen die subjektive Gesetzgebung gesetzt hat."⁴⁹

But most moral theorists who followed the Kantian line, more or less preserved the multiplicity of moral virtues and values for a long time to come. The beginning of the narrowing may be located in John Rawls's "A Theory of Justice." He founded his theory on the studies of McDougall, James Mill, Freud, Piaget, and Lawrence Kohlberg in particular. As a starting point, he took the three-phase theory of Kohlberg (pre-conventional, conventional and post-conventional stages of morality, each with two sub-levels). As we have seen, Kohlberg designed the three phases of moral development on the basis of empirical investigation and although he knew even before the start of his empirical study that most people can be characterized by the second (conventional) stage, he assumed that there was a

---

⁴⁶ Sandel, Michael: *Liberalism and the Limits of Justice*. Second Edition. Cambridge University Press, [1982] 1998, p. x.

⁴⁷ Taylor, Charles: *Sources of Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge University Press, 1989, 3. p.

⁴⁸ Beauchamp, T. L. – Tom, L. – James, F. – Childress, F.: *Principles of Biomedical Ethics*, 4. Edition, Oxford Univ. Press. 1994, 18. p.

⁴⁹ Hartmann: *Ethik*, 137. p.

third phase where moral choices are made according to universal moral principles and human rights. Rawls somewhat transformed this last phase by limiting moral principles to the principles of justice: “In conjecturing how this morality of principles might come about (principles here meaning first principles such as those considered in the original position), we should note that morality of associations quite naturally lead up to a knowledge of the standards of justice.”⁵⁰

The empirical study of Kohlberg was important for Rawls, because he put great emphasis on the fact that a moral theory can be described as authentic only on an empirical basis. Subsequently, however, based on the results of Kohlberg’s empirical studies, it turned out to be obvious that the third (post-conventional) phase of morality was designed only on the basis of Kohlberg’s ideological faith. Indeed, not only are there merely 7 percent of people who could be classified at the lower level of the post-conventional morality, but the last (highest) stage remains empty: “Kohlberg eliminated Stage 6 from his scoring system for lack of finding empirical cases of Stage 6 thinking. Furthermore, there is little evidence for Stage 5 scoring in Kohlberg’s studies from around the world. Gibbs (1979) – a co-developer of the scoring system – even proposed that true Piagetian stages of moral judgment stop with Stage 4. The lack of empirical data for Stage 5 and 6 – post-conventional thinking – is a serious problem for Kohlberg’s enterprise, because he defined the stages from the perspective of the higher stages.”⁵¹ It is important to emphasise that Rawls identified his highest stage of morality (the morality of principles) exactly with this non-existent last stage of Kohlberg. Despite this problem, Rawls later made no correction and his followers likewise disregarded this problem.

The prolongation of this narrowing can be observed in the moral theory of Jürgen Habermas, who, in his books in the 1980s, following the example of Rawls, differentiated between the lower stage of morality, namely “Sittlichkeit” (public morality), and the higher stage, which is universal morality: “Aus der Perspektive eines Teilnehmers an moralischen Argumentationen stellt sich die auf Distanz gebrachte Lebenswelt, wo kulturelle Selbstverständlichkeiten moralischer, kognitiver und expressiver Herkunft miteinander verwoben sind, als Sphäre der Sittlichkeit dar. Dort sind die Pflichten derart mit konkreten Lebensgewohnheiten vernetzt, dass sie ihre Evidenz aus Hintergrundgewissheiten beziehen können. Fragen der Gerechtigkeit stellen sich vor nur innerhalb des Horizonts von *immer schon beantworteten Fragen* des guten Lebens. Unter dem unnachlässig moralisierenden Blick des Diskursteilnehmers hat diese Totalität ihre naturwüchsige Geltung eingebüßt, ist die normative Kraft des Faktischen erlahmt – können sich vertraute Institutionen in ebenso viele Fälle problematischer Gerechtigkeit verwandeln. Vor diesem Blick ist der überlieferte Bestand an Normen zerfallen, und zwar in das, was aus Prinzipien gerechtfertigt werden kann, und in das, was nur noch faktisch gilt. Die lebensweltliche Fusion von Gültigkeit und sozialer Geltung hat sich aufgelöst.”⁵²

In the final version of his moral theory (“Faktizität und Geltung” in 1992) he radicalized his position and “Sittlichkeit” (public morality) appeared here only as an archaic substrate, which in the modern era has already fully and completely vanished. According to this final version, there are only two systems for the determination of actions, that of law and universal morality: “Ich gehe davon aus, dass sich auf nachmetaphysischen Begründungsniveau rechtliche und moralische Regeln gleichzeitig aus traditioneller Sittlichkeit ausdifferenzierte und zwei verschiedene aber einander ergänzende Sorten von

---

⁵⁰ Rawls, John: A Theory of Justice, Oxford University Press, 1971, 414. p.

⁵¹ J. Rest, J. – Narvaez, D. – Bebeau, M. J. – Thoma, S. J. (eds.): Postconventional Moral Thinking: A Neo-Kohlbergian Approach, 22. p.

⁵² Habermas, Jürgen, Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1983, 117-118. pp.

Handlungsnormen nebeneinander treten.”⁵³

He qualifies the rest of public morality in the modern era as mere conventions (“von den blossen Konventionen entwerteten Sitten”).⁵⁴ A second modification of his theory entailed that universal morality does not exist anymore as moral norms but as cultural knowledge only, and for the determination of actions there are only the norms of law. He speaks of morality as cultural knowledge (“diese zum Wissen sublimiert Moral”); as morality transformed into cultural system (“ins kulturelle System zurückgezogene Moral”).⁵⁵ The end result of Habermas’s moral theory is that there remains no system of moral standards on the community level (only the law) and on the level of the worldwide Republic of universal citizens there is only a cultural morality. As it has been seen earlier, this cultural morality is then narrowed to justice: “Die Vernunftmoral ist auf Fragen der Gerechtigkeit spezialisiert und betrachtet grundsätzlich alles im scharfen, aber engen Lichtkegel der Universalisierbarkeit.”⁵⁶

The narrowing of morality is finally completed here by the destruction of the whole of morality and it is the rule of law that solely remains, supported by state authority. It is not without irony that this theory translated into the political and ideological struggles is thought to be the conquest of the world’s greatest freedom and tolerance by its followers. The truth is, however, that millions of people today, knowing nothing about Rawls and Habermas and their followers, socialise the multiplicity of moral values, norms and virtues, and are subsequently confronted on a daily basis with legal standards that are far from their moral standards and had been formed in accordance with the cultural moral theory of moral philosophers.

References

- Abney, Keith (2011): Robotics, Ethical Theory and Metaethics: A Guide for the Perplexed. In Patrick Lin – Keith Abney – George A. Bekey (eds.): Robotethics. Cambridge, Massachusetts – London, The MIT Press, 2011, pp. 35-54.
- Collin, Allen – Wallach, Wendell (2011): Moral Machines: Contradiction in Term or Abdication of Human Responsibility? In Patrick Lin – Keith Abney – George A. Bekey (eds.): Robotethics, Cambridge Massachusetts – London, The MIT Press, 2011, pp. 55-68.
- Baecker, Dirk (2004): Einleitung: Wozu Gefühle? Soziale Systeme (Vol. 10) 2004, Heft 1., pp. 5-20.
- Beauchamp, Tom L. – Childress, James F. (1994): Principles of Biomedical Ethics. (4. Edition) Oxford Univ. Press, 1994.
- Bostrom, Nick (2014): Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press, 2014.
- Chalmers, David (2014): Uploading: A Philosophical Analysis. In: Russel Blackford – Damien Broderick (eds.): Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds, Wiley Blackwell, Malden-Oxford, 2014, pp. 102-118.
- Ciampi, Luc (1997): Zu den affektiven Grundlagen des Denkens. System Familie (Vol. 10) 1997, No. 1., pp. 128-134.

---

⁵³ Habermas, Jürgen: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992, 135. p.

⁵⁴ Habermas: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, 137. p.

⁵⁵ Habermas: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, 134-5. pp.

⁵⁶ Habermas, Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, p. 137.

- Ciampi, Luc (2004): Ein blinder Fleck bei Niklas Luhmann? Soziodynamische Wirkungen von Emotionen nach dem Konzept der fraktalen Affektlogik. *Soziale Systeme* (Vol. 10.) 2004, Heft 1., pp. 21-49.
- DiGiovanna, James (2017): Artificial Identity. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): *Robot Ethics 2.0*, New York, Oxford University Press, 2017, pp. 307-321.
- Doherty, Jason P. (ed.) (2016): *AI Civil Rights: Addressing Artificial Intelligence and Robot Rights*. Kindle Edition, 2016.
- Elias, Norbert: *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Suhrkamp, 1976.
- Ford, Martin (2016): *The Rise of Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future*, Basic Books, 2016.
- Fukuyama, Francis (2002): *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. Picador Edition, 2002.
- Galliot, Jai (2017): The Unabomber on Robots. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): *Robot Ethics 2.0*, New York, Oxford University Press, 2017, pp. 369-385.
- Gehlen, Arnold (1974): *Der Mensch: seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Athenaeon Verlag, 1974.
- Gilligan, Carol (1982): *In Different Voice*. Harvard Univ. Press, 1982.
- Goertzel, Ben, Joel Pitt (2014): Nine Ways to Bias Open-Source Artificial General Intelligence Toward Friendliness. In: Russel Blackford – Damien Broderick (eds.): *Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds*. Malden – Oxford, Wiley Blackwell, 2014, pp. 90-101.
- Goonan, Kathleen Ann (2014): The Future of Identity: Implications, Challenges, and Complications of Human/Machine Consciousness. In: Russel Blackford – Damien Broderick (eds.): *Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds*. Malden – Oxford, Wiley Blackwell, 2014, pp. 193-200.
- Habermas, Jürgen (1983): *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1983.
- Habermas, Jürgen (1991): *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1991.
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992.
- Habermas, Jürgen (2000): *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2000.
- Hartmann, Nicolai (1940): *Der Aufbau der realen Welt*. Berlin, Walter de Gruyter, 1940.
- Hartmann, Nicolai: *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*. 3. unveränderte Auflage, Berlin, Walter de Gruyter, 1962.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *Grundlinie der Philosophie des Rechts*. Werke Band 7. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1979.
- Henschke, Adam (2017): The Internet of Things and Dual Layers of Ethical Concern. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): *Robot Ethics 2.0*. New York, Oxford University Press, 2017, pp. 229-243.
- Jhering, Rudolph (1898): *Der Zweck im Recht*. Zweiter Band. Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel. Leipzig, dritte durchgesehene Auflage, 1898.
- Kaku, Michio (2014), *The Future of Mind? The Scientific Quest to Understand, Enhance and Empower the Mind*, Anchor Edition, 2014.
- Kant, Immanuel (1870): *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Herausgegeben und erläutert J. H. von Kirkmann. Berlin, Verlag von L. Heimann, 1870.
- Kelly, Kevin (2016): *The Inevitable. The 12 Technological Forces that Shape Our Future*.

Kindle Edition, e-book. 2016.

Klinewicz, Michal (2017): Challenges to Engineering Moral Reasoners. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): Robot Ethics 2.0. New York, Oxford University Press, 2017, pp. 244-257.

Kohlberg, Lawrence (1971): From is to ought. How to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development. In: Mischel, Th. (ed.): Cognitive development and epistemology. New York, Academic Press, 1971, pp. 151-235.

Kurzweil, Ray (2005): The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology. London, Penguin Books, 2005.

Kurzweil, Ray (2012): How to Create a Mind. The Secret of Human Thought Revealed. London, Viking Penguin Edition, 2012.

Lind, Georg (1983): Entwicklung des moralischen Urteilens – Leistungen und Problemen der Theorien von Piaget und Kohlberg. In: Lind/Hartmann/Wakenhut (hg.): Moralisches Urteilen und soziale Umwelt. Theoretische, methodologische Untersuchungen. Weinheim und Basel, Beltz Verlag, 1983, pp. 25-40.

Loh, Wulf, Janina Loh (2017): Autonomy and Responsibility in Hybrid System. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): Robot Ethics 2.0, New York, Oxford University Press, 2017, pp. 35-50.

Luhmann, Niklas (1975): Evolution und Geschichte. In. (idem): Soziologische Aufklärung 2. 1975, 150-170.p.

Luhman, Niklas (1981): Soziologische Aufklärung 3. Westdeutscher Verlag, 1981, 231. p.

Luhmann, Niklas (1984): Soziale Systeme. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984.

Luhmann, Niklas (1994): Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994.

Luhmann, Niklas (1995): Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995.

Matura, Humberto R. – Francisco J. Varela: The Tree of Knowledge. The Biological Roots of Human Understanding. Revised Edition. Boston, Massachusetts, Shambhala Publications, 1987.

Maturana, Humberto R. – Sima Nisis de Rezepka: Human Awareness: Understanding the Biological Basis of Knowledge and Love in Education. In Jane Cull (ed.): Life's Natural Solutions, 2014, pp. 2-27.

Pigliucci, Massimo (2014): Mind Uploading: A Philosophical Counter-Analysis. In Russel Blackford – Damien Broderick (eds.): Intelligence Unbound: The Future of Uploaded and Machine Minds. Malden – Oxford, Wiley Blackwell, 2014, pp. 119-130.

Pokol, Béla (2013): Theoretische Soziologie und Rechtstheorie. Schenk Verlag, 2013.

Pokol, Béla (2018): Künstliche Intelligenz: Die Entstehung einer neuen Seinsschicht? (KI – im Spiegel von Nicolai Hartmanns Ontologie) In Pázmány Law Working Papers, Nr. 2018/12.

Sloterdijk, Peter (1999): Regen für Menschenpark. Ein Antwortschreiben zu Heidegger Brief über den Humanismus, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999.

Rest, J. – Narvaez, D. – Bebeau, M.J – Thoma, S.J. (ed.) (1999): Postconventional Moral Thinking: A Neo-Kohlbergian Approach. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associate Publishers.

Scheler Max (2016): Die Stellung des Menschen im Kosmos. Verlag der Contumax GmbH. Berlin, 2016.

Slote, Michael (2001): Moral from Motives. Oxford Univ. Press, 2001.

Splengler, Oswald (2007): Der Untergang des Abendlandes. Albatros Verlag/Patmos Verlag, 2007.

Talbot, Brian – Ryan Jenkins – Duncan Purves (2017): When Robots Should Do the Wrong Thing. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): Robot Ethics 2.0. New York, Oxford University Press, 2017, pp. 258-273.

Vallor, Shannon – George A. Bekey (2017): Artificial Intelligence and the Ethics of Self-Learning Robots. In Patrick Lin, Ryan Jenkins, Keith Abney (eds.), *Robot Ethics 2.0*. New York, Oxford University Press, 2017, pp. 338-353.

Trevor, W. – Seth, N. – Baum, D. (2017): Liability for Present and Future Robotics Technology. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): *Robot Ethics 2.0*, New York, Oxford University Press, 2017, pp. 66-79.

Zoller, David (2017): Skilled Perception, Authenticity, and the Case Against Automation. In Patrick Lin – Ryan Jenkins – Keith Abney (eds.): *Robot Ethics 2.0*. New York, Oxford University Press, 2017, pp. 55-68.

Varga Csaba¹

**A jog és környezete
(Jogfejlesztés, jogváltoztatás)**

I. A jog és körülményekhez szabása

A jog szabályozó erő. A jogváltozás elméleti irodalma szerint a jognak akkor kell valamit szabályozás alá vonnia vagy korábbi szabályozásán változtatnia, ha a társadalmi környezet funkcionalitása ezt megkívánja, és olyan súllyal kívánja meg, hogy ez önmagában megköveteli a joghoz, mint az állam általános érvényű országos szabályozásához való folyamodást.

A változás, ami ilyenkor bekövetkezik, mindig valaminek a változása: egy vagy több összetevőnek, de kizárólag *csak résznek* – a környezet többi elemének, a maradék egésznek legalábbis pillanatnyi változatlansága talaján.²

Azokkal a fogalommal fejlesztett kifejezésmódokkal, amikkel e körben élünk, többnyire vagy a jog és környezete funkcionális megfelelőségét asszociáljuk, vagy pedig azt, hogy e megfelelőség felborult, és pontosan azért kell beavatkoznunk, hogy a jognak a környezetéhez történő megfeleltetését újfent biztosíthassuk. Terminológiánk így – itt is, mint másutt is – már önmagában sokat elárul abból, hogy milyen mögöttes előfeltevésekből indultunk ki, sőt a mögöttes feltevések ilyen kihámozásából olykor az is kiderülhet, hogy esetleg rossz, mert éppen nem a kívánt értelmet közvetítő terminus-választással élünk.³

Az alábbiakban három, lényegében egyöntetűen angol–amerikai fogantatású és elterjedésű kulcsfogalom-használat mögötti megfontolások felfejtéséből kísérem meg láttatni, hogy milyen előfeltevések élnek ma jog és környezete lehetséges kapcsolatáról.

I.1. Reziliencia

A '*reziliencia*' a természettudományhoz közeli amerikai kutatások terminuskészletéből terjedt el világszerte, átszivárogva mások közt a jogtudományba is. Értelme nem más, mint bizonyos önvisztaépülésre hajlamosító rugalmasság. Az ökológiában, pontosabban a környezettudomány számára kifejlesztett rendszertanban meghatározott jelentése szerint ez „a rendszerek fennállása szilárdságának és arra irányuló képességének az elért foka, hogy miközben e rendszerek képesek bármiféle változás és zavar elnyelésére, mindazonáltal változatlanul fenn tudják tartani ugyanazokat a viszonyokat különféle sokaságok vagy állapot-

---

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete, kutató professor emeritus, / Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara Jogelméleti Tanszék, professor emeritus

² „[A] dolgok változása éppen e változásokat létrehozó alapelvek állandóságának köszönhető; ha maguk az alapelvek változnának meg, akkor nem volna, ami változzék s a kozmosz a káoszba hullna vissza.” Croce, Benedetto: Történelem és szabadság. Szerk. Csécsy Imre. Századunk, Budapest, 1940, 113. o. Szerkezetileg a mindenkoriban mindig csak valamely rész megragadhatóságának a gondolata emlékeztet a közgazda Friedrich Hayek, a módszertan-filozófus Chaïm Perelman, valamint a marxista társadalomontológus Lukács György kifejtései sarokkövére: hozzáférésünk mindig csak egy-egy kiragadott részhez van és lehet – függetlenül attól, hogy esetleg úgy mond egy mindenkoriban „az egészen” szeretnénk változtatni.

³ A módszertani alapokat illetően vö. Varga Csaba: »Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«: A jog alakváltozatai és felfogásmódjai. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/VargaCs_jogi_kultura_2020jan.pdf, különösen 1. pont. (2021. március 1.)

változók között egyaránt.”⁴ Ebből pedig nyilvánvaló, hogy mint pontos körülhatárolt szakfogalomnak a túláltalánosító használata – márpedig ma nem ritka jogi alkalmazásának a többsége ilyen – leginkább félreértésen alapul. A szó jelentéstörténete és szemantikai elemzése fel is tárja rögvést ennek okát. A latin *'resiliō'* és az angol *'resilience/resiliency'* jelentése mindig az 'újra-; vissza-; valami után ismét' összefüggésében adódik; akkor pedig, ha a hangsúlyt ennek okára vagy eredményére helyezzük, jelentése egyszerűen 'rugalmas' gyanánt lesz körülírható. Nem bármiféle irányú változást jelöl, hanem csak és kizárólag valami specifikusat, ami nem a valamitől történő elváltozás maga, hanem a visszaváltozásra irányuló alkalmasság és hajlandóság. Azt a tulajdonságot fejezi ki tehát túpontosággal, hogy bármiféle sokkot, torzulást vagy kivédhetetlen állapotváltozást szenvedtek volt is a reziliencia tárgyai, valamiféle szerkezeti rugalmasságnak köszönhetően ezek, mint önmagukban is összetett rendszerek mégis képesek visszanyerni azt a formájukat vagy meghatározó tulajdonságukat, ami a kérdéses külső behatolás és eltérítettés előtti normális és átlagos állapotuk volt.⁵ Hadd éljünk egy-két közönséges példával! Reziliens vagyok, ha hasbarugás után feltápázkodom; reziliens a szervezetem, ha ilyen vagy olyan bajomon felülkerekedek; és reziliens a sokszor emlegetett klímánk, ha emberi rontása ellenére korábbi mivoltában helyreáll. Ez olykor meg is személyesíthető. Így például még alkotmányos rendünk is mondható reziliensnek, amennyiben megzavarása után képes régi egyensúlyi állapotának a visszanyerésére.

Jogunk rezilienciájáról nem ilyen specifikus értelemben szólni viszont majdhogynem értelmetlen. Sőt, olykor a feltehetően szándékoltnak pontosan az ellenkezőjét jelentené – például azt, hogy jogunk békésen szunnyad, amiből környezete változásának a túlnyomása esetleg ki tudja zökkenteni, de végül szunnyadásra hajlandósága mégis erősebbnek bizonyul, s e zavarást elnyomva visszatér eredendő mozdulatlanságába.

Helyes használata mára igen elterjedt, a tudományos irodalomban az élő szervezet reakcióitól kezdve a hadászaton át egészen a közgazdaságig és a technológia területeiig alkalmas az értelmében rejlő specifikus készség leírására. E tudományokon belül például a környezettudomány pontosan definiál: a reziliencia „egy öko-rendszer képessége arra, hogy megzavarása után visszatérjen eredeti állapotához”,⁶ vagyis, hogy – végeredményét tekintve – „alapvető szerkezetének és folyamatainak azonosságát megtartva megzavarásának ellenálljon.”⁷ Amiből rögvést kiderül: helyes használatában még környezet- vagy klímavédelmi jog összefüggésében sem a jog az, ami *reziliens*, hanem a jogi beavatkozástól kiváltani kívánt *eredmény*. Röviden tehát, egy környezet- vagy klímavédelmi jogi szabályozásnak a célzata lehet csupán a reziliencia – tehát az, hogy a jog által kiváltott hatásnak köszönhetően biztosíttassék majd a környezet vagy a klíma rezilienciája, tehát az az eredmény, hogy a jogi beavatkozás folytán a környezet vagy a klíma képes lesz még a romlást

---

⁴ Holling, Crawford S.: Resilience and Stability of Ecological Systems, p. 1. In Annual Review of Ecology and Systematics, Vol. 4, 1973, pp. 1–23 [“a measure of the persistence of systems and of their ability to absorb change and disturbance and still maintain the same relationships between populations or state variables.”]; a fogalmat a jogra ugyanígy kizárólag a fenti értelemben alkalmazza pl. Garmestani, Ahjond S. – Allen, Craig R. (ed.): Social-ecological Resilience and Law. Columbia University Press, New York, [2014], vii + 404 pp.

⁵ Példaszerúsége okán ld. pl. Kent, Martha – Davis, Mary C. – Reich, John W. (ed.): The Resilience Handbook Approaches to Stress and Trauma. Routledge, New York, 2014, xix + 318 pp. kimerítő művét.

⁶ 're- / back / return to [...] after' és 'flexible', ld. <http://www.dicolatin.com/FR/LAK/0/RESILIENTIA/index.htm>, ill. <https://www.thefreedictionary.com/resilience> [“the ability of an ecosystem to return to its original state after being disturbed”]. (2021. március 1.)

⁷ Arnold, Craig Anthony – Gunderson, Lance H.: Adaptive Law and Resilience, p. 10427. In Environmental Law Reporter News & Analysis, Vol. 43, No. 5, May 2013, pp. 10426–10443 [“Resilience is the capacity of an ecosystem to withstand disturbance and maintain the same basic processes and structures.”].

megelőző állapotra történő visszaállásra.⁸

Miközben itt, jogváltozásról szólván, magunk csakis a jog és környezete funkcionális kölcsönkapcsolata megtartására gondolunk, annak lehetőségeire, hogy a folyamatszerű létben eleve benne rejlő folytonos változásoknak, feszüléseknek, kihívásoknak a jogot késedelem nélkül meg tudjuk feleltetni.

I.2. Adaptáció: asszimiláció és akkomodáció

Számos kutatásban eleve kulcsfogalomként szerepel a gondolkodás-pszichológia francia klasszikusának terminus-készlete: *adaptáció*, amely *asszimiláció* vagy *akkomodáció* lehetőségeiben rejlik.

Nos, eredeti környezetében és tudományos válaszadási igényében itt a bármit szájba véve birtokba vevő csecsemő külvilág-feldolgozásából általánosított a tudós szerző, hogy az emberi *cognitio* biológiai és pszichikai folyamatát megértse, képletesen ábrázolhassa és leírhatta. Ennek megfelelően – azaz a végeredményt kifejező terminusok értelmében – „[a]z adaptáció a környezethez történő igazodásra irányuló hajlandóság.”⁹ amelynek megvalósulása kettős lehetőséget rejt magában. Az asszimiláció „egy új eseményre valamely létező sémának megfelelő módon történő válaszadás”, míg az akkomodáció „a meglévő séma módosítása vagy egy teljességgel új séma kialakítása valamely új tárgy vagy esemény feldolgozásához.”¹⁰

A terminus jogi használatának koncipiálásakor tetszetős analógiát látszik kínálni egy efféle fogalminak tetsző kettősség: kívánatos, hogy újból szabályozzunk, aminek folyamán ennek tárgyát, módját s egyéb tartalmát vagy a már meglévő jogba, vagy egy pontosan e célból megváltoztatott jogba fogjuk majd belegyömöszölni. Azt sugallja tehát, hogy a jogász számára ez a két lehetőség külön-külön adott, és ezek közül majd választhatunk vagy-vagy alapon. E kettős lehetőségnek azonban már van saját, a jogászi nyelvezetben elfogadott pontos megnevezése, s ezért – vélném – tökéletesen felesleges (hacsak nem valamiféle *vanitatum vanitas* jegyében) egy idegen, semmiféle rokonítható asszociációt nem keltő, nem is magától értetődő üzenetű terminuspárt rájuk aggatni.

Ráadásul érdemben is védhetetlen egy ilyen fogalomátvitel, merthogy egy ilyen gyökerű megnevezés kölcsönzése éppen meghamisítja – ha tudatlanul is – eredetijét. Merthogy az teljességgel valami másra vonatkozik: más környezetre, más alanyra és tárgyra, sőt nem is szabad választhatósággal e kettő közül, hanem ezek folyamatszerű egységének pusztán analitikus és didaktikus érdekből különválasztott oldalaként. Eredeti alkalmazásukban ti. félreérthetetlenül ezt jelentik: „[m]inden asszimilációs séma [...] magába olvasztja a természetével összeférő külső elemeket. Minden asszimilációs sémának magához kell akkomodálnia az általa asszimilálandó elemeket, azaz önmagát azok sajátosságaihoz módosítania anélkül, hogy saját folyamatosságát elveszítené.” Mert „az akkomodáció mindig egy asszimilációs sémának az akkomodációja, s ezért szüntelenül alárendelt annak.” Azaz sem az egyik, sem a másik nem írható le önmagában, tehát kettejüknek a szerves egysége nélkül, merthogy „az asszimiláció és az akkomodáció [...] egymással szembeállítottak, miközben

⁸ A fogalom és alkalmazásai áttekintésére ld. Humby, Tracy-Lynn: Law and Resilience: Mapping the Literature, pp. 85–130. In Seattle Journal of Environmental Law, Vol. 4, No. 1, 2014, pp. 85–130 & <https://digitalcommons.law.seattleu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1032&context=sjel>.

⁹ Piaget's Theory of Cognitive Development. <https://www.massey.ac.nz/~wwpapajl/evolution/assign2/DD/theory.html> [„Adaptation is the tendency to adjust to the environment.”] (2021. március 1.)

¹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Piaget: “There is assimilation when a child responds to a new event in a way that is consistent with an existing schema. There is accommodation when a child either modifies an existing schema or forms an entirely new schema to deal with a new object or event.” (2021. március 1.)

szükségképpen maguk után vonják egymást [...] egymásnak fordítottjai [...], de összehangolásaik kiegyenlítése egyszerismind összetartóvá forrasztja ezeket”.¹¹ Egyikük tehát másikuknak a kiegészítője vagy párja. Pontosabban, a leírás elvont szintjén (de csak abban, következésképpen eleve képletesen, mintegy analitikus érdekből különválasztottan) egyikük másikuknak az ellenpontja egy olyan folyamatban, amely valójában minden mozzanatában egységes és szerves, minden elemében egymásra épülő. Nem csoda, nem is ráolvasás ez. Hiszen továbbolvasva a pszichológus kutató bűvárt, kiderül: magában az ember biologikumában leledzik az a szerzői megnevezés szerinti *sensori-moteurs*, amelyeknek a belső működése felfejtését – azaz az ismert *inputokból* a szintén ismert *outputokat* eredményező *black box*-beli feldolgozás minemiségének azonosítását – egész kutatásában megkísérelte. És hangsúlyoznunk kell, hogy ez a *sensori-moteurs* nem tárgy, hanem alany; hiszen lényünket, teljes összetettségében valónkat jelenti ez, és lényünkben azt, ami bennünk akár nem is tudatosodottan vagy tudatosíthatóan működik.

Ezzel szemben viszont téves használata esetén a jelen tárgykörben, környezetünk és benne a *jog* éppen nem alany, hanem *tárgy*. Nem is lehetne ez másként, merthogy kizárólag mi vagyunk az alany, az egyetlen cselekvő, aki az általa formált jogban kívánja reflektáltatni megváltozott környezetét.¹² Más szavakkal kifejezetten tehát voltaképpen közegében a *sensori-moteurs* nem más, mint az ember maga, a külön fogalmiasítás pedig az emberből mint megbonthatatlan egységből elemzési érdekből mesterségesen kimetszett egyik funkció- vagy működésirány. Ezzel szemben viszont a jog az embernek, mint *homo faber*nek, az általa teremtett második természet részét képező, általa létrehozott kreálmánya. Merő eszköz a jog, amit – tárgyiasításával – pontosan azért választ le magáról az ember, hogy az mintegy dologi hatalomként – reifikáltan – tölthesse be az emberi társadalmon belül rendező funkcióját.¹³ Az elvonatkoztatás már-már értelmetlenül magas szintjén mondhatjuk hát, hogy mindkét esetben külső változásokról egy elemi rendszer *black-box*-jába érkező információk feldolgozásáról van szó; ám teljességgel eltérő közegekről lévén szó, itt máris véget ér a hasonlíthatóság.

Mindazonáltal függetlenül a fentiektől, ám absztraktumukat továbbgondolva mégis érdemes visszatérnünk saját alapproblematikánkhoz. Ti. a jogváltoztatás útjának megválasztásakor egyetlen előkérdésünk ez: sikeresek tudunk-e vajon lenni eljárásunk során abban, hogy a jog környezetét (azaz magát a változást) reflektáltassuk a jogra, megőrizve annak adott állapotát; avagy ez az út valamiért nem járható, amely utóbbi esetben a reflektáltatást csak a jog adott állapotának megváltoztatásával, azaz kizárólag szövegszerű jogváltozás biztosításával tudjuk elérni. Ám ez már nem komplementaritás, nem is szakaszosság, hanem közbenső átmeneti lehetőségek nélküli kétirányú választás egyik vagy másik eshetősége, azaz egy vagy-vagy típusú útválasztás kényszere – mármint, ha egyáltalán lépni akarunk. Hiszen ha tudom használni a jogot úgy, ahogyan az adott, akkor amennyiben

---

¹¹ Piaget, Jean: L'équilibration des structures cognitives. Problème central du développement. Études d'épistémologie génétique 33; Presses Universitaires de France, Paris, [1975], 188 p. & http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/JP75_EqStrCog_avt_propos_chap1.pdf [„Tout schème d'assimilation tend à {...} s'incorporer les éléments extérieurs à lui et compatibles avec sa nature. [...] Tout schème d'assimilation est obligé de s'accommoder aux éléments qu'il assimile, c'est-à-dire de se modifier en fonction de leurs particularités, mais sans perdre pour autant sa continuité” (p. 13) / „l'accommodation est sans cesse subordonnée à l'assimilation (car elle est toujours l'accommodation d'un schème d'assimilation)” (p. 12) / „l'assimilation et l'accommodation [...] opposées l'une à l'autre, s'entraînent nécessairement l'une l'autre [...] réciproques [...], mais l'équilibration de leurs coordinations revient à les rendre solidaires” (p. 47)].

¹² Az angol nyelvben az adaptál/adaptálódik tárgyi és visszaható kettőssége között történetesen semmiféle választási kényszer nincs, mert a 'to adapt' / 'adaptation' / 'adapt(at)ive' mindkettő értését magában foglalja.

¹³ A tárgyiasodás/eldologiasodás/elidegenedés (objektiváció/reifikáció/alienáció) egymásra épülő lehetőségeire a jog összefüggésében ld. Varga Csaba: Racionalitás és jogkodifikáció. In Szociológia, 1975/3. szám, 359–378. o. {& <http://mek.oszk.hu/14300/14393/>, 293–318. o.} illetőleg Varga Csaba: Lukács és a jog lételméleti lehetőségei, 443–454. o. In Magyar Jog 2018/7–8. szám, 443–454. o. {& <http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>, 193–216. o.} (2021. március 1.)

eddiggi alkalmazási gyakorlatához képest bármiféle diszkrepancia mutatkoznék, úgy legfeljebb az ebben foglalt szabályozás tovább- vagy átértelmezésével kell élnünk. Ha viszont nem tudom e módon használni s így a jog formális változtatásával kell élnem, akkor jogforrási rendszerem adottságaitól függően vagy megváltoztatott, vagy új szabályt fogok alkalmazni, illetőleg amennyiben precedenciális lehetőségek is adóttak számomra, akkor például *ouerruling*hoz folyamodom.

I.3. *Adaptív/nemadaptív jog*

Kérdéses, hogy a jognak a társadalmi környezet változó kihívásaira adott válaszformáinak ma gyakran előforduló tipologizálása mit ért azon, hogy az egyik lehetőség megvalósítóját *adaptív jog*nak, a másikat pedig *nem-adaptív*nek nevezi. Nyelvünk logikája azt sugallja, hogy a tárgy ugyanaz, csak bizonyos funkció általa betöltésének az intenzitásában, azaz mélységükben, rendszerességükben és a minderre mutató készségükben különböznek egymástól. A kérdés mai irodalma azonban nem ezt a logikát követi, hanem a szétválasztását, maga a tárgy két entitásra hasítását. Vagyis a fennálló, az eddigiekben ismert jogot egyszerűen nem-adaptívnek címkézve adaptív jog gyanánt egy új, sohasem volt, de ezután megteremtendő, ez idő szerint tehát inkább kívánatosként projekcionált vagy utópizált, semmint bárhol kikísérletezett jog bevezetése iránti kívánalmát fejezi ki.

Részleteiben ezt így bontja ki: „az adaptív jogot (1) tételezett célok sokasága; (2) sokközpontú, sokféle fajtájú, ezeket egyszersmind integráló szerkezet; (3) standardokon, hajlékonyságon, diszkréción, összefüggésekre való érzékenységen alapuló s a környezethez igazodást biztosító módszerek nagy száma; valamint (4) visszacsatolási köröket, tanulást, és mindezért felelősségviselési kötelmet magukban foglaló és ismétlődő jog-pluralista folyamatok együttes halmaza jellemzi.”¹⁴ Mindennek részletező bemutatását táblázati summázatba is foglalja a szerző. Eszerint

	Nemadaptív jog <i>Maladaptive Law</i>	Adaptív jog <i>Adaptive law</i>
CÉLOK <i>GOALS</i>	a jogi rezsimek az egyes rendszerek különös stabilitásának elősegítését célozzák: a kurrens rezsimek elsődlegesen politikai és gazdasági célokra fókuszálnak, az alternatív (reform-) rezsimek pedig mindenekelőtt ökológiai célokra <i>legal regimes aim to advance particular stability of single systems. Current regimes focus primarily on political and</i>	a jogi rezsimek a reziliencia több formáját célozzák: mind a társadalmi s mind az ökológiai rendszerek rezilienciáját és adaptív képességét, magukban foglalva olyan alrendszeri alkotóelemeket, mint amilyenek az intézmények és a közösségek <i>legal regimes aim for multiple forms of resilience: the resilience and adaptive capacity of both social and ecological systems, including constituent subsystems, such as institutions and communities</i>

¹⁴ Arnold – Gunderson: i.m. 10428. o. [“the features of an adaptive legal system are: (1) multiplicity of articulated goals; (2) polycentric, multimodal, and integrationist structure; (3) adaptive methods based on standards, flexibility, discretion, and regard for context; and (4) iterative legal-pluralist processes with feedback loops, learning, and accountability.”]; a táblázat pedig uo. 10429. és 10442. o.

	<i>economic goals. Alternative (reform) regimes focus primarily on ecological goals</i>	
SZERKEZET <i>STRUCTURE</i>	a jog a problémákra egy-központú, egy-módszerű, töredékes válaszokat ad <i>law is monocentric, utilizing fragmented and unimodal responses to problems</i>	a jog a lazán integrált problémákra sokközpontú, sokféle fajtájú, széles síkon mozgó válaszokat ad <i>law is polycentric, utilizing multimodal and multiscalar responses to problems that are loosely integrated</i>
MÓDSZEREK <i>METHODS</i>	a jog szabályokkal irányítja a társadalmat, korlátot szabva a cselekvésnek és az autoritásnak egyaránt; biztonságot követel és változásnak ellenálló jogi absztratumokat <i>law controls society through rules, limits on action and authority, demand for certainty, and legal abstractions that resist change</i>	a jog megkönnyíti a társadalmi és ökológiai rezilienciát azzal, hogy a változó körülményekhez, az összefüggésekre érzékeny standardokhoz, a bizonytalanság iránti türelemhez és a rugalmasságot biztosító diszkréciós döntéshozatalhoz mérsékelt és fejlődésre képes adaptációt biztosít <i>law facilitates social and ecological resilience through moderate/evolutionary adaptation to changing conditions, context-regarding standards, tolerance for uncertainty, and flexible discretionary decisionmaking</i>
FOLYAMATOK <i>PROCESSES</i>	a jog egyetlen autoritás közbejöttével történő racionális, egyenes irányú döntéshozatali és gyakorlatba ültetési folyamatokkal él, amikkel az emberi ügyek rendezésében és intézésében biztosítja a jog központi szerepét <i>law presumes rational, linear decisionmaking and implementation processes by a single authority and the centrality of law to the ordering and management of human affairs</i>	a jog elismer és magában foglal résztvevő visszacsatolási köreivel élő számos különféle ismétlődő folyamatot, emberi és szervezeti racionalitásbeli korlátot, felismerve a társadalmi és ökológiai erők hatását az emberi ügyek rendezésére és kezelésére, s egyszersmind kimunkálva tökemegőrzést szolgáló számadási mechanizmusokat is <i>law recognizes and embraces iterative processes with feedback loops among multiple participants, limits to human and organizational rationality, and the effects of social and ecological forces on the ordering and management of human affairs, and accountability mechanisms for the conservation of capital</i>

Ráadásul azok a kutatások, amelyek nem az adaptivitásból indulnak ki, hanem a kérdéses szabályozási rendszerek komplexitásának gyakorlatilag elkerülhetetlen folyamatos növeléséből, ezeknél az adaptív struktúráknál is számolnak az úgynevezett rendszerbeli kockázat bárhol felbukkanó kiküszöbölhetetlenségével. Az ennek feltárására és minimalizálására irányuló kutatások ideáltipikus szabványként manapság egy „erőtéljes, de hajlékony” szerkezet¹⁵ kiépítésére ösztönöznek. Ennek jegyében azzal biztatnak, hogy „a moduláris felépítés, a skála szerinti rétegezés, a fejlődőképesség biztosítása, érzékelők beépítése, valamint a visszacsatolás szempontjai érvényesítésével felépített rendszerstruktúrák rendelkeznek legjobb eséllyel bármiféle rendszerbeli kockázat kezelésére”.¹⁶

Nos, e ponton mindez még pusztán teoretikus kérdésfeltevés. Hiszen még az is megválaszolatlan, vajon egy így specifikált jogra, vagy legalábbis valami ehhez hasonlóra gondolnak-e más szerzők is? És külön kérdésként: ilyeneknek a kiépítése áll-e szándékunkban a mi tájainkon is?

Mindennek a realitása tényeiről vagy jövőjéről viszont még semmiféle adattal nem rendelkezhetünk, így csak az ennek gondolati kifejlesztésénél bábáskodó szellemi környezet feltérképezéséhez folyamodhatunk, biztonsággal pusztán visszafelé lépegethetve, előzményeket keresve és értelmezve. Márpedig mindebből előzményként annyi tényleg megállapítható, hogy már régóta, évtizedekkel ezelőtt – s talán már akkor is akár úgyszólván sok évszázados, netalán évezredekkel korábbi elgondolások és javaslatok, hacsak nem egyenesen álmodozások vagy utópiák nyomán¹⁷ – megindultak ábrándozások és kezdeti lépések a jogi közvetítésben értelemszerűen rejlő *közvetítettség oldására*.¹⁸

Itt és most talán elégséges csupán azokra az irodalmi megnyilatkozásokra szorítkoznom, amelyekkel magam is találkozhattam, sőt amelyekre magam már reflektálhattam is az utóbbi bő fél évszázad folyamán. Nos, ezek jelenidejű előfordulására első személyes emlékem

---

¹⁵ Alderson, David L. – Doyle, John C.: Contrasting Views of Complexity and their Implications for Network-centric Infrastructures, p. 839. In IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics / Part A: Systems and Humans, Vol. 40, No. 4, July 2010, pp. 839–852 & <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.707.3497&rep=rep1&type=pdf> [“robust yet fragile”]. (2021. március 1.)

¹⁶ Ruhl, J. B.: Managing Systemic Risk in Legal Systems, p. 603. In Indiana Law Journal, Vol. 89, No. 2, Spring 2014, pp. 559–604 [“system structures designed around modularity, scalability, evolvability, sensors, and feedback are best suited to managing systemic risk”].

¹⁷ Ld. pl. a jogi utópiák és útkeresések ókori, középkori, korai és kései újkori, valamint nemzetiszocialista és bolszevista változatainak áttekintésére Varga Csaba: Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében, 434–441. o. In Jogtudományi Közöny, 1976/8. szám, 434–441. o. {& in <https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>, 319–335. o.}.

¹⁸ Érdemes emlékeztetni arra, hogy Lukács György kései társadalomontológiájában a társadalmiasodás [Sozialisierung/Vergesellschaftlichung] úgyszólván a társadalmi közvetítés/közvetítettség [Vermittlung] szinonímája: ebből vezeti le emberi társadalmakban emberi képződményeknek immár magát az embert fenyegető elidegenedett hatalommá növekedése lehetséges perspektíváját.

Mindezek összefüggésében talán az sem egészen anekdotikus értékű, hogy amikor fiatalkori olaszországi világidégen bolyongásában majdnem betért Assisi franciskánusaihoz, hogy maga is elvonuljon a világtól — csekély idővel egyébként a Magyar Kommunista Pártba már Budapesten történt belépése előtt —, vágyképét éppen a ferences hagyományban, azaz a közvetítetlenség csak akkor és ott tapasztalható megélésében érzékelt. Vö. Varga Csaba: A jog helye Lukács György világképében. Gyorsuló Idő; Magvető, Budapest, 1981, 287 o. {& <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>}, különösen 199–200. o.

- egy akkoriban lelkes fogadtatásra lelt amerikai teoretikus felvetés, mely már hatvan évvel ezelőtt a döntés igazolhatóságának kereteit toltta volna szélesebbre, a jogitól a *közvetlenül társadalmi értékek* felé.¹⁹

- Egy szűk évtized múltán egy svéd eljárásjogász valamelyest tovább ment, amennyiben rokonszenvesen meggyőző filozofikus levezetéssel a normatív vitát tágította volna egyszerűen *nyílt vitává*.²⁰

Pedig — kíséreltem meg az alaphelyzetet tisztázni már akkor — amióta a jog megszületett, ez irányú elvi lehetőségei változatlanok: vagy vállalom jogként ezt, s ezzel a megítélési és döntési folyamatok *norma-struktúráktól mintázottságát*, vagy pedig elutasítom, ámde ezzel a jogot magát, azaz jogként fennállása voltaképpeni értelmét, lényegét adó magját, egyedül rá jellemző specifikus potenciáljaként magát a jog kriterialitását utasítom el.²¹ Nos, szabad választással bírván megtehetem ezt. Annyit kell csak tudnom, hogy ez esetben, s pontosan e kriterialitás kivonásával, már óhatatlanul és egyszersmind a jogból is mint specifikált eszköztárból kivonulok.²²

- Pár évvel később a nemrégiben elhunyt skót-amerikai összehasonlító jogtörténész egy kifejezetten a jogalkotásra vonatkozó reform-elgondolással, nevezetesen az ún. *kétrétegű törvényhozás* javaslatával lépett elő. Elgondolásának alapja, hogy a kontinentális, tehát kodifikáció-eszményű törvényhozás hosszadalmas, elvont, ráadásul a mindennapiságtól távoli szakterminológiára alapozott rendszert épít, amely közérthetőség híján eleve csakis jogászai alkalmazásra számíthat, és ugyanennek, absztrakt rendszer-szintű általánosságának hála, ellenáll bárminemű változásnak. A múlt törvényhozása így megkövít, retrográd, hiszen a múltat örökíti. Ennek átformáláival ezért a jövőben a törvényhozás *első rétegét* rövid, közérthetőségre törekedve mindennapi megfogalmazású, s rendszer-központúság helyett egytárgyszerű kereszthivatkozásokkal élő szövegnek kellene alkotnia. Ezt egészíthetné ki egy *második réteg*, amely az első réteggént megfogalmazottaknak rendszerszerű jogászterminológiával történő kifejtését adná, egy a törvényhozótól a saját mandátuma idejének lejártáig kommentálásra, pontosításra, a társadalmi változásokhoz e jog finom áthangolására felhatalmazott, s ezért például a legfelsőbb bíróság kebelén belül létesített bizottság által, mely e művét minden változtatásával együtt, melyet időközben benne megejtettek, évenként újra kiadná. Abban az esetben pedig, ha e két réteg között bármikor közvetlen ütközés mutatkoznék, *lex generalis* gyanánt nyilvánvalóan a

---

¹⁹ Varga Csaba: Richard A. Wasserstrom: The Judicial Decision – Toward a Theory of Legal Justification (Stanford: Stanford University Press & London: Oxford University Press 1961) 197, 122. o. In Állam- és Jogtudomány, 1967/2. szám, 311–312. o. {& in <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 143–144. o.}

²⁰ Bolding, Per Olof: Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation, p. 65. In Scandinavian Studies in Law, Vol. 13, 1969, pp. 59–71, illetőleg Varga Csaba: Per Olof Bolding: A jogi érvelés két módjáról: Autoritásokban való bizalom vagy nyílt vita? 80–82. o. In Jogi Tudósító, 1970/7–8. szám, 80–82. o. {& in <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 278–290. o.}

²¹ Lukács posztumusz műve kapcsán nemcsak a társadalmiasodás és a közvetítettség voltaképpeni azonossága megjegyzendő, de az is, hogy e társadalomontológia mindössze két olyan létkomplexust ismer a társadalmi léten, mint összkomplexuson belül, amiknek egyedüli és kizárólagos funkciója a közvetítés, azaz amik saját értéként csakis maga a közvetítés funkcióbetöltését segítő instrumentális értékekkel rendelkeznek, ám fundamentális értékkel nem — s ezek egyike a nyelv, másika a jog. A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása számomra utóbb még megerősítette e felismerést annak megfogalmazhatásával, hogy talán éppen ebben rejlik a jog leginkább egyetemes, ugyanakkor sine qua non jellemzője, ti. az, hogy mintázott mintaként [patterned pattern] jelenítődik/jelenítetik meg. Vö. Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Szent István Társulat, Budapest, 2004, 201. o., valamint Varga Csaba: Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban, 73–97. o. In Állam- és Jogtudomány, 2018/3. szám, 73–97. o. {& in <http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>, 457–500. o.}

²² Varga Csaba: A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között, 4. pont: »A jövő távlatai«. In Állam- és Jogtudomány, 1982/3. szám, 464–485. o. {& in <https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>, 389–412. o.}

törvénynek lenne elsőbbsége, kivéve azt a lehetőséget, amikor a második rétegben tüzetes szabályozást végeztek el, amely esetben ugyanis immár az utóbbi *lex specialis*nek minősülne, s így ennek kellene az előbbivel szemben is érvényesülnie.²³

- Újabb néhány év telt el, amikor is Amerika nyugati partjának két vezető jogszociológusa fogalmazta meg egy úgynevezett posztbürokratikus társadalom és annak megfelelőként egy úgynevezett *reszponzív* – a környezet változásaira érzékeny, hajlékony, nyitottságában aktív, és egyszersmind széleskörű participáción nyugvó – jog szükségességének a kérdését.²⁴

A gondolati fejlődésben és a múlttól történő elrugaszkodás egyre inkább vállalhatóvá tételének a szándékában időközben az is figyelemreméltó fejlemény lett, hogy azzal, ami korábban még úgyszólván utópisztikusnak számított, itt már kifejezetten, mint a *social planning* kívánatos tárgyával számoltak a szerzők.

- További évtized telt el, és Kanadában ugyanezt posztmodernista ideológiai ihletődéssel a *socio-positivisme juridique* mozgalmi nevével ellátva kezdték megjeleníteni.²⁵

- S hamarosan, mindezzel csaknem párhuzamosan, némi pozitív jogi tények is adódtak ehhez, elsőként Kanada francia tartományának, Québecnek 1991-ben kiadott új polgári kódexe.²⁶

Alapfilozófiája szerint ez ugyanis, mint törvénykönyv, elvileg egészében *kötelező*, miközben – kinyilvánított szándéka ez – bírósági értelmezésével és alkalmazásával a mindennapok gyakorlatában folyamatosan *tovább alkotandó*. S miközben látszatra féloldalas megoldásnak tetszik mindez, ráadásul felfogható úgy is, mint, ami nem tesz mást, mint csupán eleve célzottan felvállalja azt, ami az egykor úttörő francia *Code civil*nek (1804) az elkerülhetetlen sorsa lett,²⁷ mindazonáltal mégis szakított egy régi, a kontinentális jogban jellegadóan uralkodó hagyománnyal, amennyiben már kezdettől

---

²³ Watson, Alan: Two-Tier Law: A New Approach to Law Making, pp. 552–575. In The International and Comparative Law Quarterly, Vol. 27, No. 3, 1978, pp. 552–575 illetőleg Varga Csaba: Alan Watson: Kodifikáció vagy precedenseken nyugodjék-e az önálló Skócia jogalkotása?, 5–10. o. In Jogi Tudósító, 1979/13–14. szám, 5–10. o. {& <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 341–346. o.}, valamint még Watson, Alan: Society's Choice and Legal Chance, pp. 1473–1484. In Hofstra Law Review, Vol. 9, No. 5, Summer 1981, pp. 1473–1484.

²⁴ Nonet, Philippe – Selznick, Philip: Law and Society in Transition. Toward Responsive Law. Harper and Row / Octagon Books, New York, 1978, pp. vi + 122 illetőleg Varga Csaba: Átalakulóban a jog?, 670–680. o. In Állam- és Jogtudomány, 1980/4. szám, 670–680. o. {& in <https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>, 468–488. o.}

²⁵ Vö. Varga Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok, 3. pont: »Kísérletezés a jog feloldásával«. Jogtudományi Közöny, 2002/7–8. szám, 309–322. o. {& in <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 114–144. o.}

²⁶ Hivatalos változatban <http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/ccq-1991>, fejleményeit annotációkban rögzítetten pedig <https://ccq.lexum.com/w/ccq/fr#!fragment//BQCwhgziBcwMYgK4DsDWszIQewE4BUBTADwBdoByCgSgBpItTCIBFRQ3AT0otokLC4EbDtyp8BQkAGU8pAELcASgFEAMioBqAQQByAYRWISYAEbRS2ONWpA>. (2021. március 1.)

²⁷ Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, III. fej. 5. pont: »A polgári kodifikáció egyszerűsége s a kodifikációs funkció megszüntetve megőrződése«, 142–152. o. <http://mek.oszk.hu/14200/14206/> szerint „[A] polgári átalakulás kódexei a jog uralásából annak elsődlegesen mintegy módszertani értékű kereteivé degradálódtak. A jognak nem annyira megtestesülései már, mint inkább csupasz reference-bázisai.” Mind e közben „a kodifikáció mégis a polgári társadalom bibliája, azaz társadalmilag konkrét túlhaladottságában is szervező közepe: a specifikusan jogi mozgások formái kerete, indító és lecsapódási pontja maradt.” Azonban ugyanakkor „A jog megtestesítése, vagyis a közvetlen szabályozás, döntési minta nyújtása helyett mintha inkább orientálás, csupán a megoldás irányának jelzése, fogalmi-rendszerrel körülfatározása, vagyis elsődlegesen módszertani jelentőségű lenne a feladata. A kódex szövegösszefüggésének egy-egy pontja, ami a kodifikáció klasszikus felfogásában a jogi szabályozás végpontja volt, a jog kutatásában most mintha inkább a kezdőpont szerepében tetszelegne.” Uo. 145., 148. és 149. o.

szándékoltan gyakorlatilag nem a döntésnek a jogalkalmazási folyamatban történő meghatározására, hanem a *bírói kreativitás indításában pusztán irányjelölésre szánt és továbbra is szánja normáit.*²⁸

A jogvágyak mai tobzódásában – aminek természetes talaja a globalizálódás előrehaladása, a liberalizmus „*end of history*” hangulata, az állítólagos tudástársadalom keltette (s bár hamis, mégis eluralkodtatott) biztonságtudat – nem kivételesek az olyan túlzó általánosítások és jövőlátások, amiket vágyvezérelten gyakran immár a jelenre is kivetítenek, mint hogy „a jog nyitott és zárt, formális és informális, egységes és egység nélküli egyszerre, miközben *egyidejűleg* pluralisztikus és monocentrikus.”²⁹

Szertelennek, egyenesen fantazmagóriának tetszhet ez. Megjegyzendő azonban, hogy egy ilyen kijelentés (vagy éppen a korszellemünk hangulatát jelző megfogalmazás) teoretikus tartalma mégsem feltétlenül csekély. Olvasatomban például egyik lehetséges és elvileg nem igazolhatatlan mondanivalója az, hogy miközben a jog minden oldalról így vagy úgy hatásnak kitett, saját hatása megtöbbszöröződhet, s ez ma már nyilvánvalóan láncreakációszerűen is megtörténhet, és ezzel messze túlhaladhatja bármiféle konkrét jogváltoztatás közvetlenül érzékelhető térréumát.

Feltehetően ugyanígy reális tartalmak tárhatók fel az imént bemutatott táblázat jelzéseiből is. Mindenesetre a kérdéses táblázatban bemutatott nemadaptív/adaptív jogi ideáltípus gyökérzetét feltehetően egyrészt a növekvő komplexitás tudomásulvételében, másrészt az eddig folyvást fejlesztett *formalizmusok öncsődhöz érkezésében* érdemes először is keresnünk. Merthogy mindkét változat szervezéstudományi *arche*-típusa a fejlődési íveket s azok utópikus parttalanságát egyértelműen kirajzolja. Hiszen például a második változatnál, amit az irodalom komplex adaptív rendszernek nevez, „összetevők számos központi ellenőrzés nélküli hálózatából és egyszerű működési szabályokból adódik a komplex kollektív magatartás, a kidolgozott információ-feldolgozás, valamint a tanulás és fejlődés útján történő adaptálódás.”³⁰ Nos, egyszerre sokat- és semmitmondó egy ilyen jellemzés – ám éppen azért mondható ez, mert benne ellen-radikalizmus tükröződik. Vagyis pontosan azzal a radikalizmussal történő szembefordulás, amely radikalizmussal egy a hívei közti ádáz versenyben mindeddig a szabályozó rendszerek formális racionalitásáért küzdöttek. Most viszont, hogy az így elért formális racionalitásnak a mérhetetlen kifejlesztésével és eluralkodtatásával – röviden: túlfajlesztésével – a *formális racionalizáltság* már *maga vált irracionálissá*, immár az ellenkező irányba átsapás, vagyis az előbbinek elsöprése, a formalizmusok írmagjának is kiiktatása, tehát egy *materiális felváltás* vált és válik új divatiránnyá.³¹

Mindezek realitásának és lehetőségeinek a mérlegelése bizonyosan túlmutat a jelen témakörön. Stílusa, elszántsága azonban, úgy tetszik, talán mint a jogi utópizmusok mai formaváltozata, doktrinális kiáltványra emlékeztet leginkább³² – és talán éppen olyanra, mint

²⁸ Vö. Varga Csaba: Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában, 65–93. o. In Állam- és Jogtudomány, 2003/1–2. szám, 65–93. o. {& in <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>, 379–403. o.

²⁹ Gustafsson, Håkan –Vinthagen, Stellan: Law on the Move: Reflections on Legal Changes and Social Movements, p. 37. In Retfærd, Vol. 36, No. 2 [141], 2013, pp. 23–59 & https://www.academia.edu/37096544/Law_on_the_Move_Reflections_on_Legal_Change_and_Social_Movements [“the law is open and closed, formal and informal, both a unity and a disunity, both pluralistic and monocentric.”]

³⁰ Mitchell, Melanie: Complexity. A Guided Tour. Oxford University Press, Oxford, 2009. p. 13 [complex adaptive systems “in which large networks of components with no central control and simple rules of operation give rise to complex collective behavior, sophisticated information processing, and adaptation via learning or evolution.”]

³¹ Vö. pl. Varga 2002: X. fej. 1. pont, 297–312. o.

³² A korábbi utópiák konkrét élményekből és megszenvedett tapasztalatokból leszűrt tanulságok nyomán határtalanná tágított vágykivetítések voltak, s ennyiben a legméltóbban, leginkább tiszteletreméltóan s

pontosan egy évszázaddal ezelőtt a szabadjogi mozgalomé volt.³³

II. Formális jogváltoztatás

II.1. Általában

Minden *formális jogváltoztatás* nyilvánvalóan *látható és egyértelműen azonosítható* változást eredményez, hiszen a jog szövegszerűsége megváltozásában – új szöveg kiadományozásában vagy meglévő szöveg módosításában – ölt testet. Klasszikus kettőssége maga a jog kettőssége, amiként – már Arisztotelésztől megfogalmazottan s a hatalommegosztás montesquieu-i tanától megerősítetten – ma is a jogmegjelenés természetszerű nyilvánvalóságaként ismerjük ezt a „formális állami törvényhozás és bírói döntés”³⁴ kettőssége útján és formájában.³⁵

Szemben a jogalkotással, a *bírói jogfejlesztés* nem látványos. Nem állít ki önmagáról cégért, hanem a mindennapokba illeszkedik, s bár jogirodalmi elemzések és bemutatások (természetesként a *common law* körében, s mint teljességre törő dogmatikák vagy kommentált kódex-kiadások kiegészítő részei a kontinensen) összefüggéseikben regisztrálják kiemelkedőbb darabjait, gyakorlatilag teljes feltárára soha nem kerülő mértékű tömegességükben belesüllyednek a naponta meghozott aktusokkal folyvást termelődő *jurisprudence*-archívumok érdektelenségbe és ismeretlenségbe visszasüllyedő özönébe.

Mindazonáltal a történelemből levonható az a különös tanulság, ami légi eszményeinket mindennapi gyakorlataink esendőségeiben visszavezeti, hogy a *törvényhozási típusú jogalkotás* túl gyakran kerüli az átfogó reformokat, magával a jog hangsúlyosan látható eszközével élést, s egyáltalán leginkább valamiféle egyedi ügy vagy elétérbe kerülő érdek hatására mozgósítódik. A *bírói jogfejlesztés* pedig eleve másodlagosként jelenik meg, hiszen bármilyen legyen is a tartalma vagy lehetséges hordereje, eseti jogmegállapításba rejtőzik. Ezért a benne megtestesülő jogváltoztatás sem elvi, sem rendszeres nem lehet, s a különféle döntésgyűjtemények tömegéből való esetleges kiemelkedése és nevesítettsége is végső soron, noha változó gyakorisággal, teljességgel véletlenszerű.³⁶

Egy három évtizede megfogalmazódott hasonlat talán megfelelően érzékelteti a jog

---

ugyanakkor leginkább esendően emberi megnyilatkozások. A jelen utópia-megfogalmazások azonban az állítólagos ratio zabolátlanságának inkább patológikus, semmint a szó igazi értelmében humane megnyilvánulásai, hiszen merő absztraktumokként jobbra formalizált-matematizált rendszer-definíciók egyszerű megfordításainak tetszenek. Aminek persze további vetülete, hogy az előzmények mind valamiként az ősi kommunizmus álmát, az ember bűnbeesettségét majdan felváltó új aranykort, a Nagy Szintézis eljövendőségének eszméjét idézték fel, ahol is már bizvást feloldható a jog, merthogy nincs miért léteznie. Jelenkorunk magabízó posztmodernitása ellenben úgymond talpára állítja az emberi értelmet, hogy előtörténetként a múltat sutba dobva a maga számára az esendő jognál jobbat emeljen. S mi történik a valóságban mindezek helyett? Egykor megélt untunk a jog elhalása felé háborúvá fajult a társadalommal szemben, míg utódokként a liberalizmus tenyésztette előőrsek ma már csak anarchizáló önkényt ismernek.

³³ Ld. mindenekelőtt Ehrlich, Eugen: *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*. Vortrag, gehalten in der Juristischen Gesellschaft in Wien. C. L. Hirschfeld, Leipzig, 1903, 40. p. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia: Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 73–98. o.

³⁴ Gustafsson – Vinthagen i.m. p. 23 [“formalized state legislation and adjudication”].

³⁵ Bő fél évszázada Nagy-Britanniában ehhez még szükségesnek látták hozzátenni a szokást, amin főként a tengeri kereskedelem hagyományos és hagyományosan alakuló szabályanyagát értették, és amit — a mai ipari világgkonszernek által kikényszerített saját szabályanyagra is bizonyosalkalmazható módon, s egyszersmind mindennemű állami bírósági útól magukat kivonva — magántörvényhozásnak neveztek. Ld. pl. Graveson, R. H.: *Les méthodes de réforme du droit*, pp. 353–361. In *Revue internationale de Droit comparé*, Vol. 19, No. 2, avril–juin 1967 & https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1967_num_19_2_14819 [‘législation privée’].

³⁶ Watson 1978 és Varga 1979.

nem szűnő zajlását a mindenkori egész és részei összefüggéseiben is. Eszerint „A jog nem más, mint folyamat, mely különféle aktusok egymásra következő sorában történő aktualizálódásokból adódik össze. [...] Egy talán első látásra bizarr képsorral élve: (a) a társadalmi szokás jogi érvényesítése nagy ívben hömpölygő folyamra emlékeztet; (b) a ‘törvényhozás’ mint szakaszos mozgás inkább egy hatalmas lépegető exkavátor haladásához lenne hasonlítható; végül (c) a ‘bíráskodás’ – a hatósági (igazgatási, bírói és egyéb) döntések nyomasztóan nagy számával és folyamatos egymásra épülésével – pedig mindenekelőtt egy konzervgyári gépsorból megszakítatlanul kicsorduló paradicsompürét juttathatja eszünkbe.”³⁷

Minél erőteljesebb egy jogrendben a formális változtatásra irányuló hajlandóság és a jogmozgások mindennapossága, annál általánosabb és érthetőbb a jogpolitikai s tudományos érdeklődés a „mi végett?” és „milyen áron?” kérdéseinek megválaszolása iránt, ami az angol–amerikai irodalomban, tekintettel főként a bírósági joggyakorlat hangsúlyosan jogváltoztató szerepjátszására, már régóta nyílt *költség/haszon-elemzéssel* történik. Mert a jog társadalmi-politikai összefüggéseiben elvileg a *status quo ante* bármiféle *módosítása* a maga közvetlenségében már eleve *rendszer-zavart*, tehát költséget jelent, amit nyilvánvalóan felül kell múlnia a várható és realizálandó előnyöknek. Nos, e várakozás megállapításán túl új elem, hogy függetlenül a társadalmi-politikai tér összefüggéseitől, az ilyesféle szakirodalom az eseti-konkrét pozitív és negatív hatásoktól már külön tartja számon a jogban a már a változás bevezetésének merő tényébe közvetlenül beépülő *jogtechnikai költségeket*, amiket a megtanulás, a bizonytalanság, a környezethez igazítás, a tévedés, valamint a közösségi átállás nevesített vonatkozásaiban külön is elemez.³⁸

II.2. Jogalkotás

Elsőként, úgyszintén nyilvánvalóan magától értetődő formája a jogváltozásnak a törvényhozásban megtestesülő jogalkotás.

Több évezredes példatárunk van ennek produktumairól, de arról is másfél évezrednyi – Jusztiniánusztól a reformáción, Nagy Frigyesen s Nagy Katalinon át a francia forradalomnak a *sabotage judiciaire* elleni kényszerű önvédelméig –, hogy a törvényhozót a jognak legapróbb részleteiben is kizárólagos uraként megőrzendő, a jog bármiféle értelmezését eleve tiltottá tegyék.³⁹ Közelmúltunkban pedig (függetlenül attól, hogy a jog tényei s a mögötte álló politikai önkény ennek ellenkezőjét mutathatták) a teljes szovjet-birodalmi térségben az egyszerre ideológiai eszményként és igazolásként kezelt szocialista törvényesség, mint hivatalosan lebegtetett lobogó bármiféle jogváltozási lehetőséget kizárólag a törvényhozóhoz, pontosabban a hivatásos jogalkotóhoz kapcsolt.⁴⁰

A jog fejlesztési irányainak s tartalmának kimunkálása a *jogpolitika*⁴¹ körébe tartozik. Csupán példaként idézve az *Amerikai Egyesült Államok* gyakorlatát, már közel egy évszázada a jog válaszadási képességének, a rezponzív jogváltozásnak növelését sürgetik. Ugyanakkor

³⁷ Varga 2004: 6.1.3. pont, 309. o.

³⁸ Van Alstine, Michael P.: The Costs of Legal Change, pp. 789–870. In U[niversity of]C[alifornia]L[os]A[ngeles] Law Review, Vol. 49, No. 3, February 2002, pp. 789–870 [learning, uncertainty, adjustment, error, public transition].

³⁹ Vö. pl. Varga Csaba: A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében, 42–45. o. Jogtudományi Közlöny, 1971/5. szám, 42–45. o. {& in <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, 262–265. o.}

⁴⁰ Ugyanakkor nem érdektelen, hogy ebből a kizárólagosság-gondolatból adódott a rekodifikáció gondolata és megvalósult gyakorlata, ami lassan más jogi kultúrákban, így Nyugat-Európában is elfogadottá lett. Vö. Varga 2002.

⁴¹ Vö. Varga Csaba: A jogpolitika önállóságáért, 5–10. o. In Társadalomkutatás, 1985/3. szám, 5–10. o. {& in <http://mek.oszk.hu/15300/15303/>, 222–227. o.}

mind a folyamatosság, mind az összetartó képesség megőrzése érdekében csupán fokozatos lépésekre sarkallnak, valamint arra, hogy megfelelő kötelezettségek ellentételezése nélkül ne biztosíttassanak újabb jogosultságok. Ezzel egyidejűleg támogatják a bírói hatalmat, hogy a gyakorlati jogfejlesztés kiteljesedhessék.⁴² Akkor és ott számukra „reszponzív jogi lelemény” gyanánt a jogelvek és jogintézmények újrafogalmazása minősül, amit ugyanakkor a darwini természetes kiválasztódás analogonjaként értelmeznek,⁴³ ami számukra a *trial and error* problémamegoldási módszertanának⁴⁴ a *social planning* amerikai hagyománya keretébe történő újraillesztését jelenti.

Valamelyest tágabb körben továbbgondolva, angol–amerikai közegben közhelyszerű az a meggyőződés, hogy a *parlamentari ciklusváltás* nem kedvez nagy törvényhozási tetteknek;⁴⁵ a szinte rendszerszerű *nyomásgyakorlás* a különféle gazdasági erők és egyebek részéről könnyen felbonthatja a következetesség kívánalmát; a joguralmi *checks and balances* megkívánta többlépcsős eljárás pedig határozottan hátrányos a törvényhozási beavatkozás gyorsasága és elvszerűsége szempontjából.⁴⁶ Jogkölcsonzéskor – ez angol gyarmati tanulságként fogalmazódott meg legelőször – gyakori tapasztalat, hogy egy adott szabályozás a kölcsönvevőnél, tehát a másodlagos felhasználónál nem csekély valószínűséggel jobbnak, kidolgozottabbnak, egyáltalán alkalmasabbnak fog bizonyulni, mint az eredeti formájában és honában volt, mert ilyenkor már többnyire kevesebb formaisággal és eljárási szinten, tehát kevesebb buktatóval és terelési – gyakorlatilag *el*terelési – lehetőséggel történik a jogalkotás.⁴⁷

Angliában különösen, de napjainkban már általánosodóan sokan csökkenni látják a népszuverenitás hordozója általi jogalkotás, vagyis a törvényhozás horderejét.⁴⁸ Ez mindenekelőtt a jelennek címzett állásfoglalás, ami mindenekelőtt az angol–amerikai joggyakorlat összefüggésében értelmezendő. Mégis, olyan állásfoglalás ez, amit paradox módon – és éppen a törvény elsőse kontinentális hagyományát cáfoló módon – mintha immár közelebbről, a legkisebb építőköveket is tudományos tanulmányok tárgyává téve az eddigi történelem is megerősítene. Így járt el az a római jogra s a kontinentális jogfejlődés két évezredének újragondolására koncentráló (s történetesen skót amerikaiként munkálkodó)

---

⁴² Dickinson, John: Legal Change and the Rule of Law, pp. 149. és 160. In Dickinson Law Review, Vol. 44, No. 3, March 1940, pp. 149–161 szerint “the acceleration and multiplication of legal change” “to make law increasingly responsive to the forces of social change” / “(1) New legislation should not promote or facilitate the formation, or increase the power, of organized pressure-groups. (2) New legislation should be sufficiently gradual to preserve the continuity and substantial consistency of law. (3) New legislation should not increase rights without due regard for corresponding duties. (4) New legislation should aim so far as practicable in the direction of promoting life stability of the middle class in the community, which has the greatest stake and interest in maintaining law. (5) New legislation designed to curb the profit-motive should not extend the functions and powers of government so rapidly as to stimulate the power-motive on the part of government or to tempt pressure-groups to gain control of government for increase of their own power. (6) New legislation should preserve the principle that the exercise of public power is subject to law, and to that end it should respect and safeguard the independence of the judiciary.”

⁴³ Clark, Robert C.: The Interdisciplinary Study of Legal Evolution. p. 1241. In Yale Law Journal, Vol. 90, No. 5, April 1981, pp. 1238–1274.

⁴⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Trial_and_error (2021. március 1.)

⁴⁵ Ld. pl. Varga 2002: 175. o.

⁴⁶ Dickinson 1940: p. 152 és hasonlóképpen Jain, Ankoor – Jordan, Cally: Diversity and Resilience: Lessons from the Financial Crisis, pp. 421–422. In University of New South Wales Law Journal, Vol. 32, No. 2, 2009, pp. 416–446.

⁴⁷ Roberts-Wray, Kenneth: The Adaptation of Imported Law in Africa, pp. 66–78. In Journal of African Law, Vol. 4, No. 2, Summer 1960, pp. 66–78.

⁴⁸ Margaret Thatcher miniszterelnöksége idején például maga a lordkancellár jegyezte meg, hogy „A Parlament és különösen az Alsóház már régen nem gondolja, hogy hatékony törvényhozás lenne a fő feladata.” Lord Hailsham: Obstacles to Law Reform, pp. 286–287. In Current Legal Problems, Vol. 34, No. 1, 1981, pp. 279–290 [“Parliament in general and the House of Commons in particular has long since ceased to believe that its main business is to act as an efficient legislature.”]

összehasonlító jogtörténész, aki a jog mindenkori élő dokumentumaiból, és ezek közt is elsősorban a bírósági gyakorlat feljegyzéseinek elemzéséből próbálta meg kibányászni az egyes korok üzenetét, s ennek eredményeként éppen fordítva írta le a dolgok alakulását. Szerinte ugyanis ez az állítólagos *törvényi elsőség csupán látszólagos*, s nem több, mint túlcicomázott önfény, hiszen szerinte sem a római, sem az angol, sőt a mintegy hétszáz éven át Európát uraló recipiált jog sem törvényhozáson nyugodott; a törvényhozási termékek zöme bár történelmileg tartós, de mozdulatlan statikumnak bizonyult; és mivel bármiféle változásnak ellenállt, alkalmazkodását ezért csakis és legfeljebb jogtudósi-jogalkalmazói (újra)értelmezése biztosíthatta; változtatást igénylő sürgetésekre a történelmi törvényhozó gyakran évszázadokon át nem válaszolt; s általánosításában – megítélése szerint – még a legnagyobb törvényhozási alkotások is merő absztraktumok voltak, anélkül, hogy bármiféle az adott helyre és korra szabott politikai, gazdasági vagy szociális üzenetet hordoztak volna; és végül, mint évezredek tanulságaként levonja, a törvényhozó inkább elutasította vagy elodázta, semmint felvállalta a jogban keresztülviendő, mert a társadalomban immár forrongó aktualitásúvá lett, jogtechnikai értelemben forradalmi változásokat.⁴⁹ Ugyanis – konkludál végezetül a szerző – „[a] tömeges törvényhozás önmagában kimagaslóan politikai cselekvés, de a törvényhozó fő célja leginkább mégis az, hogy a jogot világosabbá tegye, az államon belül érvényesülő jogi szabályozást egységesítse, a jog korszerűsítésével az állam korszerűsítését támogassa, s végül, hogy a jogot könnyebben elérhetővé tegye. Ez azonban messze áll minden olyan céltől, mely a ‘legmegfelelőbbé’ tehetné a jogot a társadalomban.”⁵⁰

Mindezen megfontolásokkal és fejleményekkel összevetve a leginkább meglepő mégis az, hogy a törvényhozásszerű jogalkotás ma szerte a világon éppen robbanásszerű növekedést mutat. Csak éppen nem egykori grandiozitásában, amit a valahai nagy ügynevezett igazságügyi törvényeknél megszokhattunk, hanem napjainkra az állami szabályozó beavatkozás mintegy mindennapos instrumentumaivá lezüllötte.⁵¹ Aminek lehetnek hatalomtechnikai okai – amint ezt a mindenkori ellenzék akár nálunk is előszeretettel feltételezi –, de jobbára alapvetően a jog általános technicizálódása jegyeként történik ez, aminek erőteljes ösztönzője lehetett egyfelől a jogi normatívumok számítógépes nyilvántartása és rendezése, majd az elektronikus kormányzásra történő átállás, másfelől viszont fékek beépítésének igénye a normatívum-keletkeztető eljárásokba, így a *checks & balances* beiktatása a törvényhozási folyamatba, és mindezeknek a mai *Zeitgeist*tel egyezően

---

⁴⁹ És valóban, pusztán két példával élve, a Code civil egész keletkezéstörténete (benne Jean Jacques Régis de Cambacérés reformjavaslatának visszautasításával) és Jeremy Bentham megbuktatása kodifikátori szándékában erre csattanós példa. Vö. Varga 2002: V. fejt. 2. pont, illetőleg VI. fejt. 2. pont.

⁵⁰ Watson, Alan: Legal Evolution and Legislation, p. 366. In Brigham Young University Law Review, No. 2, 1987, pp. 353–380. Véggökvetkeztetése (uo. p. 372 és p. 379) szerint „Abban semmi meglepő nincs, hogy törvénnyel valóban promulgálható jogi változás, akár átütő is. Csupán annak mértéke meglepő, hogy mennyire nem találkozunk ilyen változással.” S „noha lehetősége szerint a törvényhozás lehetne a jogváltoztatás leginkább radikális módja és olykor tényleg radikális, sőt forradalmi változást idéz elő, a nyugati világ törvényhozásának története mégis azt bizonyítja, hogy e lehetőségnek a valóra váltásában mindazonáltal kudarcot vallott.” [longevity / message / “Massive legislation is itself a highly political act, but the legislator’s main purpose may be to make the law clearer, to unify the legal rules within the state, to modernize the law in order to help modernize the state, or to make the law more readily available. Such aims, however, may fall far short of seeking the rules ‘most suitable’ for the society.” / “It is not surprising that legal change, indeed even drastic change, can be promulgated by statute. The surprising thing is the extent to which change does not occur.” / “though legislation potentially can be the most radical mode of changing law, and though it does at times make radical, even revolutionary, changes in law, the history of legislation’s role in the western world demonstrates its failure to live up to that potential.”]. E jogváltozás-megközelítés értékelésére ld. még Mousourakis, George: Conceptualizing Legal Change: A Comparative Law Approach, pp. 259–280. In Acta Juridica Hungarica, Vol. 48, No. 3, 2007, pp. 259–280.

⁵¹ Vö. pl. Howard, Philip K.: Life without Lawyers: Liberating Americans from too much Law. W.W. Norton & Co., New York, 2009, 221 pp. és Howard, Philip K.: The Rule of Nobody: Saving America from Dead Laws and Broken Government. W.W. Norton & Company, New York, [2014], x + 244 pp.

egyszersmind a garanciák növekvő halmozása.

Ami az eredményt illeti, hadd álljon itt néhány példa a Gazdasági és Fejlesztési Együttműködési Szervezet negyed évszázaddal ezelőtti felméréséből⁵² – ami ugyanakkor nem szól a jogforrás-sokaság kaotikumának legfőbb tényezőjeként arról, hogy az érvényes normatívum-tömegnek több, mint háromnegyede közösségi jog, ráadásul egy olyan Európai Közösségé, amelynek elsődleges gondja önmaga, mint reprezentativitás és politikai felelősség nélküli testület-konglomerátum elsőbbsége és önbiztosítása⁵³ –: nos, a normatív szövegterjedelem az Egyesült Királyságban a társasági jog körében az utolsó két évtizedben hétszeresére, az Egyesült Államokban a szövetségi törvénydömping (*Federal Code*) három évtized alatt hatszorosára, míg a finneknél éppen duplájára alig négy év során emelkedett. Dél-amerikai adatok szerint míg a XIX–XX. század fordulóján negyvennégy év kellett ötezer új törvény felgyülemeléséhez, az első világháborúba torkolló időkben már csak kilenc év szükségeltetett ehhez, miközben az utolsó számbavett idők két évtizede egymaga máris kilencezer törvényt termelt.⁵⁴

Érdekes módon éppen az úgynevezett törvénytudomány nem foglalkozik saját előfeltevéseivel. Egyébként elismerendő alaposságú monográfiáiban megelégedni látszik például annak futó rögzítésével, hogy ma már a jogilag szervezett állam nem egyszerűen a társadalmi lét kereteit biztosítja, hanem magát a társadalmat vezeti, s amennyiben a társadalmon belüli összekötő kapocs szerepét immár a jog biztosítja, úgy ez az az ár, amit fizetnünk kell egy fejlett társadalomban való életért.⁵⁵

II.3. Bírói jogfejlesztés

Másodikként, bár kiegészítő s adott kereten belül jobbára finomító jelleggel, az értelmezéssel/átértelmezéssel elért bírói jogfejlesztés mindazonáltal a jogváltozás másik alapága.

Nos, példáért ismét az ezt jogfejlesztése alapjává tevő honába, az *angol–amerikai jogvilághoz* visszatérve, a bíraskodás jogfejlesztő mellékhatásáról némileg kronologikus rendben az alábbi kép formálódik ki. Két évszázada mondta ki az amerikai jogtörténet egyik leghíresebb döntése, hogy „[a] bírói ágazatnak hangsúlyosan feladata, sőt kötelessége megmondani, hogy mi a jog. Akik szabályt alkalmaznak egyes esetekre, szükségképpen ki kell bontaniuk s értelmezniük azt. És ha két törvény ütközik egymással, mindkettő alkalmazásának területét és módját a bíróságoknak kell eldöntenie.”⁵⁶ Egy évszázada ezt már

---

⁵² OECD? Regulatory Management and Reform in OECD Countries: Major Conclusions. In Note by the Secretariat of Public Management Committee. [7th Session of the Committee.] Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris, 1993.

⁵³ Ferrajoli, Luigi: The Past and the Future of the Rule of Law. In Costa, Pietro & Zolo, Danilo (ed.): The Rule of Law: History, Theory and Criticism. Law and Philosophy Library 80; Springer, Dordrecht, 2007, pp. 336–340.

⁵⁴ Alchourrón, Carlos E. – Bulygin, Eugenio: Análisis lógico y derecho. Derecho y justicia 24; Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1993, pp. 410.

⁵⁵ Zapatero Gómez, Virgilio: The Art of Legislating. [eredeti: El arte de legislar. Thomson-Aranzandi, 2009.] Legisprudence Library 6; Springer, Cham, 2019, pp. 18–19 illetőleg 21 [“direction of the society itself” / “Because legal norms are the connective tissue, the price we pay for living in a developed society.”].

⁵⁶ Chief Justice Marshall. In *Marbury v. Madison*, 5 U.S. (1 Cranch) 163 (1803) {& [https://www.ourdocuments.gov/print_friendly.php?flash=true&page=transcript&doc=19&title=Transcript+of+Marbury+v.+Madison+\(1803\)](https://www.ourdocuments.gov/print_friendly.php?flash=true&page=transcript&doc=19&title=Transcript+of+Marbury+v.+Madison+(1803)) (2021. március 1.) [“It is emphatically the province and duty of the judicial department to say what the law is. Those who apply the rule to particular cases, must of necessity expound and interpret that rule. If two laws conflict with each other, the courts must decide on the operation of each.”].

„bírói értelmezéssel véghezvitt adaptációs folyamatnak” nevezték.⁵⁷ Nem sok idő múltán már megállapították, hogy „a bíraskodásban a jogalkotási folyamat nemcsak egyszerűen tény, de szükségessége egyenesen olyan, mint a törvényhozási folyamaté”, merthogy a bírói döntés tekintélyes szabadságfokkal rendelkezik, hiszen mindig van módja arra a bírónak, hogy esetét bármely elv alól kivétel gyanánt kivonhassa,⁵⁸ sőt, habár messzemenően nem tetszőlegesen, de mindazonáltal sokféle indokkal, módon és formában magát a szabálykövetést is megtagadhatta.⁵⁹ S a mához elérkezve, miközben a bírói gyakorlat átfogó kreativitását⁶⁰ szépítő módon gyakran alkalmi korrekcióként tartják számon, valójában azonban a jogképzési folyamat egyik alapvető alkotóját látják benne;⁶¹ és hogy ez mennyire elterjedt, jól mutatja, hogy a precedensszerű jogalkalmazásban rejlő *visszaható hatályosulás* megengedhetősége, kivédhetősége és/vagy alkalmi igazolhatása ma már önálló jogtudományi kutatások megvitatandó tárgya lett.⁶²

Gyakran stílusjegyeként szerepel, hogy mint úgymond jellegzetesen *angol* megoldás, „forradalmasítja a tartalmat, miközben fenntartja szigorú tiszteletét a forma iránt”.⁶³ S míg a *germán* típusú bírói döntéshozatal absztraktumokkal operál, ami nem tud elébe menni semmiféle mélyebb változásokra történő ösztönzésnek, a lassú léptekkel előrehaladó *angol* joggyakorlat, mely ha nem is rohammal, de biztosan és tömegesen halad előre, számottevően több eséllyel rendelkezik arra, hogy akár lényeges irányváltások alapját megvethesse.⁶⁴ Fontos kiegészítés mindehhez, hogy a törvényhozásszerű jogalkotáshoz hasonlatosan a bírói jogfejlesztésben szintén megvalósulhat reszponzivitás és participáció egyaránt. Ez nyilvánvalóan a maga módján, úgy történik, hogy ezek kölcsönös mélysége, aránya és

---

⁵⁷ Henry Rogers Seager ‘Discussion of the Adaptation of Written Constitutions to Changing Economic and Social Conditions’ in »Efficient Government (October 26, 1912)« Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York 3 (January 1913) 2, 70–72, 71 [“process of adaptation by judicial interpretation”].

⁵⁸ Draper Lewis, William: Adaptation of the Law to Changing Economic Conditions, p. 12. In American Bar Association Journal, Vol. 11, No. 1, 1925, pp. 11–14.

⁵⁹ Shinar, Adam: Enabling Resistance: How Courts Facilitate Departures from the Law, and Why This May Not Be a Bad Thing, pp. 989–1054. New York University Journal of Legislation and Public Policy, Vol. 17, No. 4, 2014, pp. 989–1054.

⁶⁰ Az Amerikai Egyesült Államokra szorítkozva elemzi ezt Samaha, Adam M.: On the Problem of Legal Change, pp. 97–156. In Georgetown Law Journal, Vol. 103, No. 1, November 2014, pp. 97–156.

⁶¹ Dolan, Paul: Social Responsiveness of State Courts, p. 253. In University of Pittsburgh Law Review, Vol. 11, No. 2, Winter 1950, pp. 250–255.

⁶² Fisch, Jill E.: Retroactivity and Legal Change: An Equilibrium Approach, p. 1123. In Harvard Law Review, Vol. 110, No. 5, March 1997, pp. 1055–1123 következtetése szerint „bizonytalan egyensúly esetén a visszaható hatályú bírói döntések legitimitását illető előérzetünk beigazolódnak, merthogy a visszaható jogalkotás alkalmas és hatékony eszköz a szabályozási környezet tisztázására, javítására és járulékos igazítására. Szilárd egyensúlynál azonban a jogváltozás jelentős költséget hárít a változásnak kitett egyénekre s a jogrendszer egészére egyaránt” [preenactment effect / “in the context of an unstable equilibrium our intuitions about the legitimacy of retroactivity are justified, and retroactive lawmaking is an appropriate and efficient means of clarifying, correcting, and incrementally adjusting the regulatory climate. In a stable equilibrium, however, legal change imposes considerable costs on individuals subject to the change and on the legal system as a whole.”]. Egyes jogi kultúráknak a retroaktivitás elfogadhatóságára adott válaszait elemzi Varga Csaba: Nehézségek az alkotmányos átmenetben: Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében, 9–18. o. In Iustum Aequum Salutare, 2011/4. szám, 9–18. o. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/02.pdf>

⁶³ Kiralfy, A. K. R.: The Adaptation of Legal Institutions to New Uses. p. 21. In University of New Brunswick Law Journal, Vol. 14, 1964, pp. 21–34 szerint “where other societies undergo constant revolutionary change the English revolutionise the content while maintaining strict respect for the form, thus harmonising the tenacious conservatism and vocal radicalism which mark the national character.”

⁶⁴ Künnecke, Martina: Tradition and Change in Administrative Law. An Anglo–German Comparison. Springer-Verlag, Berlin, 2007, xii + 266 pp.

egyensúlya óhatatlanul mindvégig kényes kérdés marad.⁶⁵

Az angol–amerikai precedensrendszerben azonban mindenképpen mindvégig fennmarad egy kínosan megválaszolatlan, sőt egyenesen megválaszolhatatlannak tetsző kérdés: előnye vagy hátránya-e az egész döntéshozatali folyamatban mindazonáltal makacsul ott rejlő és maradó *bizonytalanság*? Avagy, ellenirányú sarkítottsággal kifejezve: azt, hogy számos kétely és kritika ellenére a precedensrendszer nemcsak tovább él, de egyenesen az angol–amerikai berendezkedés egyik változatlan alapkövét alkotja, vajon esetleg és végső soron nem éppen a benne rejlő meghatározatlanságok biztosítják?

Merthogy a tudományosnak mondott irodalomban jórészt úgyszintén csupán – bár zavarba ejtő változatosságban – szép szavakkal találkozhatunk arról, hogy voltaképpen mi is az, ami kötelező bennük? Talán példaadásuk meggyőző ereje? Vagy netalán valami más? És a kétkezés folytatódik, most már a saját határai felől közelítve: végtére is, pontosan mikor van (vagy nincs) helye a megkülönböztetés [*distinguishing*] aktusához folyamodásnak? és mikor tekinthető relevánsnak egy hasonlóság [*relevant similarity*], hogy analógiához folyamodhassék a bíró? Talán már azt is a *common law*-kultúra hagyományának kell betudnunk, hogy végkövetkeztetésként sincs egyéb, mint hallgatás, már a kezdetektől fogva. És marad a pusztá tény, hogy már a precedensrendszer kialakulásának kezdeteitől indulva sem bukkanhatna másra a bűvárló, mint vagy merő leírásokra, netán idealizált körképre, esetleg pusztán teoretikus rekonstrukciókra. S ezek tömege vagy egyvelege nem más, mint variáció egyetlen témára. Változatok, úgyszólván improvizációk, melyekben mindenki mást mond ugyan, ám ez éppen nem zavarja a *hagyomány* továbbélését. Amely talán pontosan azért olyan elpusztíthatatlanul erős, mert *megíratlan*, és így *együtt tud haladni a mindenkori korrallal*. És ezért, mindezeknek s a belé vetett, évszázadok óta megtapasztalt társadalmi bizalomtól⁶⁶ megerősítetten is élő folytonosságában, a karaván biztonsággal mégis tovahalad.⁶⁷

III. Jog és a társadalmi-jogi változás

A jogváltoztatás sohasem lehet más, mint a jog és társadalmi közege közti szerves funkcionális kapcsolattartás kínálkozó eszköze. A jogváltoztatás elvi lehetőséget teremt akár e kapcsolódás kieszközlésére, akár a társadalmi közeg felismerten kívánatos fejlesztésének előmozdítására vagy felgyorsítására; önmagában azonban nyilvánvalóan sem ennek *sine qua non* előfeltételét, sem e kapcsolódás vagy fejlesztés garanciáját nem tartalmazza. Hiszen társadalom és jog kapcsolata éppen nem mechanikus:⁶⁸ emberi tudatosságot, érdekeltséget, tettrekészséget is aktiváló összetett kölcsönhatásokban kifejeződő különféle közvetítések sorára épül, amik úgy „avatkoznak be más tevékenységek komplexumába, hogy eközben maguk sem mások, mint állandósult (s nem egy tetszőleges időben indítandó vagy zajló) társadalmi folyamatok.”⁶⁹

⁶⁵ Eisenberg, Melvin Aron: Participation, Responsiveness, and the Consultative Process: An Essay for Lon Fuller, pp. 431 és 432. In Harvard Law Review, Vol. 92, No. 2, December 1978, pp. 410–432.

⁶⁶ A jog társadalomelméleti háttérében kevésbé feltárt, de a szocialitásban s integritásában *sine qua non* fontosságú vonatkozásként ld. Fukuyama, Francis: Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Free Press, New York, 1995, xv + 457 pp. [Magyar nyelven: Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Európa, Budapest, 2007.]

⁶⁷ Raitt, George: Insights for Legal Reasoning from Studies of Literary Adaptation and Intertextuality, pp. 194–195 és 213–204. In Deakin Law Review, Vol. 18, No. 1, 2013, pp. 191–206.

⁶⁸ Ringelheim, Julie: Droit, contexte et changement social, pp. 157–163. In Revue interdisciplinaire d'Études juridiques, Vol. 70, No. 1, 2013, pp. 157–163 & <http://hdl.handle.net/2078.1/168901>.

⁶⁹ Dewey, John: My Philosophy of Law. In Dewey, John: The Later Works, 1925–1953, Vol. XIV, 1939–1941: Essays, Reviews and Miscellany. Ed. Jo Ann Boydston. Southern Illinois University, Carbondale – Feffer & Simon, London, p. 117 [“as intervening in the complex of other activities, and as itself a social process, not something that can be said to be done or to happen at a certain date.”]

A jogváltoztatásra nem belülről, a jogász lehetőségei nézőpontjából, hanem a másik pólusról, a külső valóság alakíthatósága felől tekintve ugyanakkor már leginkább fenntartásokkal, az összetettségben adott közvetettségekből adódó többsélységre történő figyelemfelhívással találkozhatunk. Röviden szólva azzal, hogy csekélyek a jog lehetőségei, merthogy – metafórikus kifejezéssel élve – „Kívül áll a jog hatalmán, hogy megelőzze a múltó idő, a klíma szeszélye vagy az emberi apátia pusztításait. Gyógyítani nem tud; csupán és legfeljebb segít... Egyszerű törvényhozási megoldás semmire sincs.”⁷⁰ És találkozhatunk persze azzal is, amire már korábban utaltunk, jelesül, hogy már tényénél fogva bármiféle változtatás éppen a jog alapvető funkciójával fut szembe, merthogy makro-szintű társadalmi általánosságában az nem más, mint a mindenkori *status quo* védelme, azaz rendszerstabilizáció.⁷¹ Mindebben pedig az a végső teoretikus üzenet, hogy jogváltoztatástól a tényleges társadalmi-jogi változás esélyének eléréséig hosszú, bonyolult, rögzös, és éppen nem kockázatmentes az út. Ennek vizsgálata azonban már a jogváltozások hatásterületére alkalmazott szociológia, szociálpszichológia, s ezek társtudományainak a feladata.⁷²

Amennyiben pedig a két oldalt egymással szembeállítjuk, vagyis a jog segítségét keressük ahhoz, hogy a társadalomban zajló mozgásokban előrehaladó, e mozgások közt egymásra ráépülő, egyszersmind pedig a társadalomba szilárdan be is épülő változást idézzünk elő – ennek programszerűsített változata volt még egynéhány évtizede a hajdani szocialista reform-remények nyugati párhuzamaként világszerte fellépő modernizációs program⁷³ –, akkor újabb következtetésekhez érkezhünk, amelyek persze nagyrészt korábbi megfigyelések, tapasztalatok nyomán elsőként a jogszociológia makro-szintű vizsgálódásaiban fogalmazódtak meg, ám mára már elég egyértelműek ahhoz, hogy mintegy a jogot az állandósult jogváltozás éthoszában látó elköteleződéseknek, netalán a poszt-posztmodernitás új felkentségű, de lényegileg *l'art pour l'art* voluntarizmusainak valamelyes ellensúlyául szolgáljanak. Mert ezek szerint (1) bármit is teszünk a jogban, először és elsődlegesen, legfontosabb és legnehezebben felépíthető instrumentális értéként *a jog presztízsét* kell óvnunk; (2) tudatában kell lennünk annak, hogy a társadalmi reformok a társadalomtól széles eszköztárral, mélységben és következetesen kiharcolt *reform-mozgalom* útján, nem pedig legrövidebbre zárva a kört, hatalmi szóval és felülről, egyszerű *jogocroival* vívandók ki; és végül – hosszabb távon és a társadalom egészében – (3) a jog annál erősebbnek bizonyul, minél kevésbé támaszkodunk rá s minél kevesebbet használjuk, vagyis még csak a vele élés megfontolásakor is minél inkább csakis *ultima ratio* gyanánt és eseteiben kezeljük ténylegesen felhívandóként és alkalmazandóként.

⁷⁰ Wallace, Jude: A New Kind of Legal Change, p. 246. Legal Service Bulletin [Melbourne], Vol. 3, No. 6, December 1978, pp. 245–249. [“It is beyond the law to prevent ravages of time, weather and human apathy. All law can do is help, not cure [...]. A simple legislative solution is not available.”.]

⁷¹ Pl. Wróblewski, Jerzy: Law as an Instrument of Social Homeostasis, pp. 1–13. In Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Vol. 67, No. 1, 1981, pp. 1–13.

⁷² Ld. pl. Stjernqvist, Per: How are Changes in Social Behaviour Developed by Means of Legislation? In Legal Essays: A Tribute to Frede Castberg on the Occasion of his 70th Birthday, 4 July 1963. Universitetsvorlaget, Oslo, 1963; Aubert, Vilhelm: Some Social Functions of Legislation, pp. 97–120. In Acta Sociologica, Vol. 10, No. 1–2, 1967, pp. 97–120. [magyar fordításban A törvényhozás néhány társadalmi funkciója. In Sajó András (szerk.): Jog és szociológia. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1979, 319–328. o.]; valamint Sajó András: Társadalmi-jogi változás. A társadalmi változás jogszociológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 211. o.

⁷³ Akadémiai intézeti életemben így váltotta az 1960-as évek szovjet atomháborús fenyegetettségére reakcióként fellépő »World Peace through Law« mozgalmát mintegy másfél évtizeden belül a »modernization of law« súlypontisága. Jellemző a hívószavak divatszzerűségére, hogy a Harvard Library anyagában könyvcímként a „World Peace through Law” mintegy 150 alkalommal fordul elő; a „modernization” terminusnak 1900–1950 közötti 90 körüli előfordulásával szemben a következő fél évszázadban már 2800, az ezredfordulótól máig terjedő csupán két évtizedben pedig immár 3600 alkalommal jelenik meg. A magyar jogtudományban monografikus szintet elérően ennek felelt meg Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a magyar társadalom. Tanulmányok. Elvek és utak; Magvető, Budapest, 1986, 428. o., majd Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989, 227. o.

Paradoxikusnak tetszik, hogy a jelen fejtegetésekben következtetéseink mintha végig ne csak ellentmondásra épülnének, de maguk is ellentmondást fejeznének ki. Nos, világunk nem axiomatikus, sőt fogalmiságainkban felfogva nem is rendszerszerű. Különneműségekben a saját javát kereső ember fundamentális és instrumentális értékei pedig aligha lehetnek mások, mint külön-külön e világba belevetített homogenitások, amik kizárólag kényes és minden esetben újból elvégzendő mérlegeléssel előállított egyensúlyban érvényesítve járulhatnak hozzá a közösségi integritás fenntartásához. Így ezért sem véletlen, hogy ősiségünkben a joggyakorlás magas szintjére érkezve a rómaiak *ars*nak nevezték a mesterséget, amely akár a kézművesből, akár a jogművesből emberi környezetünket megalkotó *homo faber*t teremt, hiszen – nemrégiben mondták még így eleink – judíciumában éli meg jogászai bölcsességét.

Az Európai Unió Bírósága jogállamisággal kapcsolatos ítélezési tendenciái

I. Bevezetés

Az Európai Unió intézményrendszerét és jogfejlődését elemző tudományos doktrínában közmegegyezés van arról, hogy az Európai Unió Bírósága (továbbiakban: Bíróság) nem csak hétköznapi bírói fórum, hanem az európai integráció előmozdításának egyik élharcosa is.² Az Európai Unió jogrendszere a Bíróság alapszerződéseket tágan értelmező joggyakorlata alapján nyerte el mai formáját. A Bíróság teremtette meg a közvetlen hatály elvét az 1963-as Van Gend en Loos döntéssel, amely alapján a magánjog jogalanyai az uniós jogból fakadó jogaikra közvetlenül hivatkozhatnak a nemzeti bíróságok és hatóságok előtt.³ Ez az intézmény állapította meg 1964-ben a Kosta kontra E.N.E.L. ügyben, hogy „az uniós jog elsőbbséget élvez a tagállamok nemzeti jogával szemben, ebből következően pedig az uniós joggal ellentétes nemzeti jogszabály nem érvényesíthető, formális megsemmisítéstől függetlenül.”⁴ Az 1970-es Internationale Handelsgesellschaft-ügyben kimondta, hogy az uniós jog elsőbbsége a tagállami alkotmányokkal szemben is érvényes. Az 1978-as Simmenthal ügyben pontosította, hogy a tagállami bíróságok az uniós joggal ellentétes nemzeti jogszabályokat nem alkalmazhatják.⁵ Az elmúlt hat évtizedből tovább sorolhatóak lennének a példák, amelyek azt mutatják, hogy a Bíróság kulcsszerepet játszik a mind szorosabb európai integráció megteremtésében.

Ezt a folyamatot a mainstream európai uniós jogi elemzések történelmi és jogi szükségszerűségként ábrázolják. Más nézőpontból tekintve azonban a jelenség úgy is felfogható, hogy a Bíróság fokozatos jogfejlesztésével olyan elemi jelentőségű kérdésekben hoz döntést a föderálisabb Európa felé mutató irányba, amelyre a tagállamok részéről nem mutatkozott politikai akarat, hiszen azokat nem foglalták az alapító szerződésekbe.

Az uniós intézményrendszer komplex kölcsönhatásában előfordul, hogy a Bíróság által megállapított jogelveket később a tagállamok is szentesítik azzal, hogy azokat a szerződésekbe foglalják. Az első alapjogi garanciákat például a Bíróság vezette be a közösségi jogba, majd az alapjogok védelme fokozatosan megjelent az alapszerződésekben és a különböző uniós dokumentumokban.⁶ Erre való tekintettel üzenetértékűnek tekinthető, hogy a szerződések továbbra sem deklarálják az uniós jog elsőbbségét, amely Trócsányi László alkotmányjogász professzor értelmezésében azt jelezheti, hogy a tagállamok a mai napig

---

¹ Nemzeti Közszerológálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Európa Stratégia Kutatóintézet

² Lásd pl. Arató Krisztina, Bóka János, Koller Boglárka, Molnár Anna, Nyikos Györgyi, Raffai Katalin, Szegedi László, Varga András: Közigazgatási Szakvizsga, negyedik kiadás, Általános közigazgatási ismeretek, V. modul, Az Európai Unió szervezete, működése és jogrendszere, Nemzeti Közszerológálati Egyetem, 2018.

https://kti.uni-nke.hu/document/vtkk-uni-nke-hu/tankonyv2018_5_modul.pdf, Letöltés ideje: 2020. november 21.

„Az uniós intézmények közé tartozó Európai Unió Bírósága bírói jogfejlesztő tevékenysége révén az egyik legerősebb befolyást gyakorolta az integráció fejlődéstörténetére.”

³ Gárdos-Orosz Fruzsina (szerk.), Halász Iván (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba, Alapfogalmak; Scientia Rerum Politicarum Kiss György (sorozatszerk.), Kiss Norbert (sorozatszerk.), Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019, 367-368. o.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Gát Ákos Bence, *Az alapjogok és a jogállamiság szerepének változása az európai integrációban*, *Acta Humana* 2020/1. szám, 2020. június

vonakodnak elismerni az uniós jog nemzeti joggal szembeni abszolút elsőbbségét.⁷ Arra már Pokol Béla alkotmányjogász professzor hívja fel a figyelmet, hogy az uniós jog tagállami jogrendekkel szembeni térnyelésével kapcsolatos nemzetállami szkepticizmus nem újkeletű dolog. 2019-ben megjelent könyvében arra a kevésbé ismert történeti tényre világít rá, hogy a Van Gend en Loos ügyben a bírósági eljárás során Németország, Belgium és Hollandia – azaz az Európai Közösségek akkori hat tagállamából három – előzetes véleményt nyújtott be, melyben a közvetlen hatály kimondásával szemben foglalt állást. A szerző azt is hozzáteszi, hogy egy évvel a Van Gend en Loos döntés előtt Franciaország az Európai Bíróság korlátozott jogköre mellett érvelt egy hasonló ügyben szintén. Franciaország nem akarta, hogy a Bíróság az előzetes döntéshozatali eljárások által megkerülhesse az európai politikai döntéshozatali folyamatokat, valamint, hogy beavatkozhasson az európai jog tagállamokon belüli alkalmazásába. Helyette amellet érvelt, hogy a Bíróság kizárólag általános, elvi szinten értelmezhesse csak az európai jogot.⁸ Tekintettel az akkori tagállamok szkepticizmusára, Pokol Béla a „bírói puccs” kifejezést is helytállónak találja az 1963-as ítélettel kapcsolatban.⁹ A szerző szerint a „kezdetektől a Bíróság hajtotta előre a föderáció felé az európai integrációs képződményt, és a későbbiekben az uniós alapszerződésekben is megerősített integrációs összefonódásban még inkább megkapta ezt a szerepet.”¹⁰

Az uniós intézmények a 2010-es évtizedben a jogállamiság fogalmát felhasználva új európai közpolitikát alakítottak ki, melyen keresztül az Unió a tagállamok felett egyre szélesebb ellenőrzési jogköröket szerez magának. Az Unió föderális jegyeit erősítő jogállamiság-politika kiépítésében az Európai Parlament és az Európai Bizottság, kisebb mértékben pedig a Tanács játszották a főszerepet.

A Bizottság 2014-ben létrehozta az első uniós jogállamisági mechanizmust, az úgynevezett „jogállamiság megerősítését szolgáló uniós keretet”, majd 2019-ben bevezette a minden tagállamra kiterjedő, éves jogállamisági jelentés rendszerét és 2020-ban közzé is tette első ilyen jelentését. Az Európai Parlament az elmúlt évtizedben folyamatosan szorgalmazta egy széles körű uniós jogállamisági mechanizmus kialakítását, melyben magának is kulcsszerepet szánt. Az erre való első felhívás a 2013-as Tavares-jelentésben jelent meg sommásan. 2016-ban a Parlament részletes javaslatot tett a demokráciával, a jogállamisággal és az alapvető jogokkal foglalkozó uniós mechanizmusra, amelyet több alkalommal, legutóbb 2020 októberében is megismételt. A Tanács a Bizottsághoz és a Parlamenthez képest mértéktartóbban járt el, és a tagállamok közötti eszmecserén alapuló éves jogállamisági párbeszédet vezetett be 2014-től, amely nagyobb tiszteletet tanúsít a tagállamok nemzeti szuverenitásának, mint azok a megoldások, amelyeket az Unió két másik szupranacionális intézménye vezetett be. Ez egyrészt a tagállamok képviselőiből álló intézmény természetére, valamint akkori politikai összetételére vezethető vissza. Másrészt, a Tanács visszafogottságát indokolhatta, hogy Jogi Szolgálat a Bizottság jogállamisági keretét éles jogi kritikával illette, megállapítva, hogy az EUSZ. 7. cikkén kívül a tagállamok feletti uniós szintű jogállamisági kontrollnak az uniós alapszerződések értelmében nincs joga: *„a Szerződések nem kínálnak jogalapot az intézmények számára sem ahhoz, hogy a jogállamiság tagállamok általi tiszteletben tartását ellenőrző új mechanizmust hozzanak létre azon eljárás kiegészítéseként, amelyet az EUSZ 7. cikke ír elő, sem pedig ahhoz, hogy megváltoztassák, módosítsák vagy kiegészítsék az e cikkben megállapított eljárást. Ha a Tanács mégis ilyen lépéseket tenne, az azzal a kockázattal járna, hogy jogkörével való visszaélés vádjával illetnék amiatt, hogy*

---

⁷ Trócsányi László, *Válogatott miniszteri beszédek*, Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., 2019. 297. o.

⁸ Pokol Béla, *Európai jurisztokrácia; Az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2019. 141-142. o.

⁹ Uo. 140. o.

¹⁰ Uo. 66-68. o.

jogalap nélkül hozott határozatot.” A Tanács így az elmúlt időszakban is elsősorban a 2017-ben Lengyelországgal, 2018-ban Magyarországgal szemben elindított 7. cikk szerinti eljárásokhoz kötődően szervezett meghallgatások által vált a jogállamiság-politika szereplőjévé.

Az uniós jogállamiság-politika mai formáját az EU politikai intézményei alakították ki, így az is érthető, hogy a közpolitika vizsgálatokor kevesebb figyelem jutott az Európai Unió Bíróságának. Időszerű azonban a Bíróság szerepét is közelebbről megvizsgálni. Egyrészt, mint láttuk, a Bíróság kezdetektől fogva aktívan részt vett az európai építkezés alakításában, így érdemes megvizsgálni, hogy a testület hogyan viszonyul a tagállamokat általános politikai kontroll alá helyezni törekvő uniós jogállamiság-politikához. Másrészt, a Bíróság maga is egyre gyakrabban hivatkozik a jogállamiság fogalmára, az elmúlt években több ítélet is mutatta, hogy a Bíróság immár aktívan is alakítani kívánja az Unió jogállamiság-politikáját.

A következőkben látni fogjuk, hogy a jogállamiság-politika építésében a Bíróság eleinte a többi intézmény mellett kevésbé látható, közvetett módon vett csak részt. Az elmúlt három évben azonban több alkalommal már explicit módon is síkra szállt az egyre inkább intézményesülő jogállamisági közpolitika mellett.

II. Az Európai Bíróság jogállamisághoz köthető ítéletei

II.1. A jogállamiságot nem említő, de tartalmukban a jogállamiság-politikához kapcsolódó ítéletek

Az Európai Bíróságnak a 2010-es évek elejétől több olyan ügyben kellett döntést hoznia, amelyeket más EU-s intézmények a jogállamiság kérdéséhez kapcsoltak. Alább két, magyar vonatkozású példa, a bírák nyugdíjkorhatárának csökkentésével és az adatvédelmi hatóság függetlenségével kapcsolatos kötelezettségszegési ügyekben hozott ítéletek kerülnek részletesebben bemutatásra. A hivatkozott ítéletek jellegzetessége, hogy míg a különböző politikai és intézményi szereplők a jogállamiság kérdéséhez kapcsolják őket, egyikükben sem jelenik meg konkrét hivatkozás a jogállamiságra.

II.1.1. A bírák nyugdíjkorhatárának csökkentésével kapcsolatos magyar ügy

Magyarországon a bírák nyugdíjkorhatárát 70 évről az általános nyugdíjkorhatárra csökkentették, amely bírálatokat váltott ki a különböző európai uniós intézmények részéről. A bírálók az intézkedésekben a bírói függetlenség és a jogállamiság sérelmét látták. Ezt mutatja többek között az Európai Parlamentnek a felülvizsgált magyar Alaptörvényről szóló 2011. július 5-i állásfoglalása, melyben az intézmény felszólította a magyar hatóságokat, hogy „erősítsék meg a bírói testület függetlenségét oly módon, hogy [...] felülvizsgálják a bírák kötelező nyugdíjkorhatárának csökkentésére vonatkozó rendelkezést.”¹¹ Az EP 2012. február 16-i, „a közelmúltbeli magyarországi politikai fejleményekről” szóló állásfoglalásában is „súlyos aggodalmának adott hangot a demokrácia, a jogállamiság, az emberi és szociális jogok, a fékek és ellensúlyok rendszere, az egyenlőség és a megkülönböztetés tilalma terén fennálló magyarországi helyzet miatt”, amelyet részben azzal indokolt, hogy „az új alkotmány előírja a bírák és ügyészek kötelező nyugdíjkorhatárának 70 évről 62 évre való

---

¹¹ Az Európai Parlament 2011. július 5-i állásfoglalása a felülvizsgált magyar Alaptörvényről. Strasbourg, 2011. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0315+0+DOC+XML+V0//HU>

csökkentését”.¹² Az Európai Parlament 2013. július 3-i, Tavares-jelentésként ismertté vált állásfoglalása részletes lajstromot állított fel azokról a magyar intézkedésekről, amelyek véleménye szerint sértik a jogállamiságot, és ezek között nevesítette azt, hogy „az Alaptörvény, annak átmeneti rendelkezései, valamint a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. sarkalatos törvény hatálybalépése óta a bírák kötelező nyugdíjkorhatára 70-ről 62 évre csökkent.”¹³

Végül a Sargentini-jelentés néven híressé vált 2018. szeptember 12-i EP állásfoglalás, amelyben az Európai Parlament felszólította a Tanácsot az Európai Unióról szóló szerződés 7. cikke (1) bekezdésének megfelelően az Unió alapértékeinek Magyarország általi súlyos megsértése egyértelmű veszélyének megállapítására szintén nevesítette a bírakkal kapcsolatos intézkedést. A Sargentini-jelentés egyrészt kijelentette, hogy a Parlament aggályai többek között az „igazságszolgáltatás és más intézmények függetlensége, valamint a bírák jogaira vonatkoznak.”¹⁴ A Magyarországot a jogállamiság nevében elítélő tanácsi határozatra tett javaslatában pedig emlékeztetett, hogy „az Európai Unió Bírósága [...] által a C-286/12. sz. Bizottság kontra Magyarország ügyben 2012. november 6-án hozott ítélet kimondta, hogy Magyarország megsértette az uniós jogból eredő kötelezettségeit azzal, hogy a bírák, ügyészek és közjegyzők esetében 62 éves életkorban kötelező nyugdíjazást előíró nemzeti rendszert vezetett be.”¹⁵

A fenti politikai értelmezés tükrében érdemes közelebről is megvizsgálni a Bíróság magyar bírák nyugdíjkorhatárával kapcsolatban hozott ítéletét. A Bizottság 2012. június 7-én indított keresetet Magyarországgal szemben,¹⁶ amely vonatkozásában a Bíróság 2012. november 6-án, a keresetindítástól számítva viszonylag rövid időn belül hozott ítéletet.

A Bíróság a kifogásolt magyar szabályozást a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról szóló 2000. november 27-i 2000/78/EK tanácsi irányelv alapján vizsgálta. Az ítéletet tanulmányozva megállapítható, hogy a Bíróság klasszikus európai jogi vizsgálati technikáját alkalmazta. Megvizsgálta, hogy a magyar intézkedések szembe mennek-e az irányelv rendelkezéseivel, azaz életkoron alapuló diszkriminációt eredményeznek-e. Ezután megvizsgálta, hogy van-e olyan legitim cél, amellyel az intézkedés magyarázható, majd feltette a kérdést, hogy ezen cél eléréséhez az intézkedések megfelelőek és szükségesek voltak-e.

A Bíróság megállapította, hogy a „vitatott rendelkezéseket, amelyek alkalmazása miatt a bennük megállapított nyugdíjkorhatár elérése a szolgálati jogviszony automatikus megszűnéséhez vezet, úgy kell tekinteni, hogy az ezen életkort elérő személyek

---

¹² Az Európai Parlament 2012. február 16-i állásfoglalása a közelmúltbeli magyarországi politikai fejleményekről. Strasbourg, 2012. G, O és I. bekezdések <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2F%2FEP%2F%2FNONSGML%2bTA%2bP7-TA-2012-0053%2b0%2bDOC%2bPDF%2bV0%2F%2FHU> Letöltés ideje: 2016. december 20.

¹³ Az Európai Parlament 2013. július 3-i állásfoglalása az alapvető jogok helyzetéről: magyarországi normák és gyakorlatok (az Európai Parlament 2012. február 16-i állásfoglalása alapján). Strasbourg, 2013. BA. és 72. bekezdések. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2013-0315+0+DOC+XML+V0//HU> Letöltés ideje: 2016. december 20.

¹⁴ Az Európai Parlament 2018. szeptember 12-i állásfoglalása a Tanácsot az Európai Unióról szóló szerződés 7. cikke (1) bekezdésének megfelelően az Unió alapértékeinek Magyarország általi súlyos megsértése egyértelmű veszélyének megállapítására felszólító javaslatról. Strasbourg, 2018. 1. bekezdés. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2F%2FEP%2F%2FTEXT%2bTA%2bP8-TA-2018-0340%2b0%2bDOC%2bXML%2bV0%2F%2FHU&language=HU> Letöltés ideje: 2019. január 3.

¹⁵ Uo. Az állásfoglaláshoz mellékelt „Tanácsi határozatra irányuló javaslat az Európai Unióról szóló szerződés 7. cikke (1) bekezdésének megfelelően az Unió alapértékeinek Magyarország általi súlyos megsértése egyértelmű veszélyének megállapításáról” c. dokumentum 15) bekezdése.

¹⁶ 2012. június 7-én benyújtott kereset - Európai Bizottság kontra Magyarország, C-286/12. sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=124788&pageIndex=0&doclang=hu&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15574336> Letöltés ideje: 2020. november 21.

vonatkozásában a hivatalban maradó összes többi személyhez képest kedvezőtlenebb bánásmódot ír elő.”¹⁷ A Bíróság szerint tehát megvalósult az irányelvben meghatározott, közvetlenül az életkoron alapuló eltérő bánásmód.

Ezt követően a Bíróság azt vizsgálta, hogy az eltérő bánásmódot megvalósító intézkedés tekinthető-e az irányelv 6. cikk (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek, mely értelmében „az életkoron alapuló eltérő bánásmód nem jelent hátrányos megkülönböztetést, ha – a nemzeti jog keretein belül – jogszerű céllal, például jogszerű foglalkoztatáspolitikai, munkaerő-piaci, vagy szakképzési céllal, objektív és ésszerű módon igazolható”.¹⁸ Megállapította, hogy „a szolgálati jogviszony kötelező megszűnésével járó korhatár közszolgálati hivatások tekintetében történő egységesítése jogszerű foglalkoztatáspolitikai célnak minősülhet.”¹⁹ Kimondta, hogy például „jogszerű foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-piaci célnak lehet tekinteni a fiatal és idősebb köztisztviselők közötti kiegyensúlyozott korstruktúra annak érdekében történő kialakítására irányuló célt, hogy elősegítsék a fiatalok felvételét és előléptetését.”²⁰

A Bíróság ezt követően azonban megállapította, hogy „a szóban forgó rendelkezések nem szükségesek a Magyarország által felhozott egységesítési cél megvalósításához, [...] és nem megfelelőek a kiegyensúlyozottabb „korstruktúra” kialakítására vonatkozó cél eléréséhez.”²¹ Mindezekre tekintettel megállapította, hogy „Magyarország a bírák, ügyészek és közjegyzők szolgálati jogviszonyának 62 éves korban történő megszüntetését előíró nemzeti szabályozás elfogadásával – amely életkoron alapuló, az elérni kívánt célokkal arányban nem álló eltérő bánásmódot eredményez – nem teljesítette a 2000/78 irányelv 2. cikkéből és 6. cikkének (1) bekezdéséből eredő kötelezettségeit.”²²

Az ítélet elemzésekor szembevetendő, hogy a Bíróság érvelését a 2000/78 irányelvre alapozta. Ez természetesen magyarázható azzal, hogy a Bizottság erre a jogalapra hivatkozva nyújtotta be Magyarországgal szembeni keresetét. Ugyanakkor a 2010-es évek elejétől az európai politikai agendán egyre erőteljesebben megjelenő jogállamisági viták kontextusában ki kell emelni, hogy a Bíróság ebben az ítéletében gondosan kerülte a jogállamiság kifejezésének megemlítését. Ugyanígy, szintén nem tett említést az EUSZ. 2. cikkében felsorolt értékekről, holott a Bíróság is tudatában lehetett annak, hogy döntése a Magyarországgal kapcsolatban felmerülő általánosabb jogállamisági viták kontextusába illeszkedik. A Bíróság ebben az ítéletében nem hivatkozott az alapjogokra, a magasztos eszmék és jogelvek felidézése helyett praktikus, technikai szinten tartotta érvelését. A Magyarországot végső soron elmarasztaló ítélet azonban, mint láthattuk, alkalmasnak bizonyult arra, hogy az országot a jogállamiság nevében bírálók érvrendszerét erősítse. A Bíróság szociálpolitikai kérdésként kezelte a bírák nyugdíjkorhatárának kérdését, amelyet az EU politikai intézményei fordítottak le a jogállamiság politikai nyelvezetére.

II.1.2. Az adatvédelmi hatóság függetlenségével kapcsolatos ügy

Az Európai Bizottság ugyanazon napon fordult az Európai Bírósághoz a magyarországi adatvédelmi hatóság ügyében, mint a bírák nyugdíjkorhatárával kapcsolatban.

---

¹⁷ A Bíróság (első tanács) 2012. november 6-i ítélete, C-286/12. sz. ügy, 51. pont <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=131887&pageIndex=0&doclang=HU&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15574336>

Letöltés ideje: 2020. november 15.

¹⁸ Uo. 55. pont

¹⁹ Uo. 61. pont

²⁰ Uo. 62. pont

²¹ Uo. 75. és 79. pontok

²² Uo. 81. pont

Az ítélet ebben az ügyben azonban csak másfél évvel később, 2014. április 8-án született meg.

Hasonlóan a bírák nyugdíjkorhatárának kérdéséhez, az adatvédelmi hatóság ügye is a Magyarországgal kapcsolatos jogállamisági viták kezdeti, kiváltó elemei közé tartozik. Az Európai Parlament Magyarországot bíráló, fentebb már idézett 2012. február 16-i állásfoglalása közvetlenül hivatkozott a magyarországi adatvédelmi hatóság ügyére. A 2013. július 3-i Tavares-jelentés szintén hivatkozott „az Európai Bizottság által Magyarországgal szemben a volt adatvédelmi biztos megbízatása megszűnésének jogszerűségével kapcsolatban indított [...] kötelezettségszegési eljárásra”.²³ A jelentés európai értékekre vonatkozó részében külön címszóban jelenik meg az adatvédelmi hatóság kérdése a „fékek és ellensúlyok gyengülésének” kontextusában.²⁴ Az Európai Parlament többek között erre az ügyre alapozva állapította meg 2013-ban, hogy a magyarországi intézményi változások „egyértelműen gyengítették a jogállamiság és a hatalommegosztás demokratikus elve által megkövetelt fékek és ellensúlyok rendszerét.”²⁵ A 2018. szeptember 12-i Sargentini-jelentés Magyarországot a jogállamiság nevében elítélő tanácsi határozattervezetben szintén részletesen hivatkozott az ügyre,²⁶ így megállapítható, hogy az adatvédelmi hatóság függetlenségének kérdése, hasonlóan a bírák nyugdíjkorhatárának kérdéséhez a Magyarországgal kapcsolatos jogállamisági viták visszatérő hivatkozási eleme volt az elmúlt évtizedben. A Bíróság ítéletét ebben az esetben is érdemes közelebbről megvizsgálni.²⁷

Az ügy tárgyát az képezte, hogy a magyar Országgyűlés által 2008. szeptember 29-én hat évre (2014 szeptemberéig) választott adatvédelmi biztosnak az Alaptörvény Átmeneti Rendelkezéseinek 16. cikke alapján 2011. december 31-én megszűnt a megbízatása. Ez azért következett be, mert az új Alaptörvényhez igazodva, a 2011. évi CXII. törvény az adatvédelmi biztos intézménye helyett létrehozta a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóságot. A Hatóság 2012. január 1-jén kezdte meg tevékenységét, és a köztársasági elnök nem a korábbi adatvédelmi biztost nevezte ki a Hatóság elnökévé.

Hasonlóan a bírák nyugdíjkorhatárával kapcsolatos esethez, a Bizottság ebben az esetben is a másodlagos jogra alapozta Magyarországgal szemben indított keresetét. Az új magyar szabályozást az Európai Parlament és a Tanács a személyes adatok feldolgozása vonatkozásában az egyének védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról szóló 95/46/EK (1995. október 24.) irányelvvel találta összeegyeztethetetlennek. A rendelet 28. cikke kimondja, hogy „minden tagállamnak rendelkeznie kell arról, hogy az ezen irányelv értelmében a tagállam által elfogadott nemzeti rendelkezéseknek a területén történő alkalmazását valamely hatóság vagy hatóságok felügyeljék. E hatóságok a rájuk ruházott feladatok gyakorlása során teljes függetlenségben járnak el.”

A Bíróság az ügyet ez alapján a rendelet alapján mérlegelte, valamint összehasonlítás végett segítségül hívta még az európai adatvédelmi biztos intézményét létrehozó és szabályozó 2000. december 18-i 45/2001/EK rendeletet. Az ügy érdemével kapcsolatos álláspontjának kifejtésére vonatkozó legelső bekezdésben azt is leszögezte, hogy „a természetes személyek személyes adataik kezelése tekintetében történő védelmére vonatkozó uniós szabályok tiszteletben tartásának független hatóság általi felügyeletére vonatkozó követelmény az elsődleges uniós jogból, nevezetesen az Európai Unió Alapjogi Chartája 8. cikkének (3) bekezdéséből és az EUMSZ 16. cikk (2) bekezdéséből is következik.”²⁸ Azaz, ebben az ítéletben a Bíróság érvelésének elején már utal az adatvédelmi hatóság

²³ Az Európai Parlament 2013. július 3-i állásfoglalása, bevezető rész

²⁴ Uo. AT. bekezdés

²⁵ Uo. 26. bekezdés

²⁶ Uo. A Tanács határozatára tett javaslat 18) bekezdése.

²⁷ A Bíróság (nagytanács) 2014. április 8-ítélete, C-288/12. sz. ügy

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=150641&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15576351> Letöltés ideje: 2020. november 15.

²⁸ Uo. 47. pont

függetlenségének alapjogi vonatkozására. Ugyanakkor az ítélet további pontjaiban továbbra is a rendelet alapján végezte el a vizsgálódást.

A kereset megalapozottságának értékelése során megvizsgálta, hogy „a 95/46 irányelv 28. cikke (1) bekezdésének második albekezdésében foglalt azon követelmény, amely szerint biztosítani kell, hogy a rájuk ruházott feladatok gyakorlása során minden egyes hatóság teljes függetlenségben járjon el, magában foglalja-e azt a kötelezettséget – amint azt a Bizottság állítja –, hogy az érintett tagállamnak e hatóság megbízását az eredetileg megállapított időtartam leteltéig tiszteletben kell tartania.”²⁹ E tekintetben korábbi joggyakorlatára hivatkozva megállapította, hogy „önmagában az a kockázat, hogy az adatkezelést ellenőrző hatóságok döntéseire az őket felügyelő állami hatóságok politikai befolyást gyakorolhatnak, már elegendő akadályát jelenti annak, hogy az előbbieket független módon láthassák el feladatkörüket.”³⁰ Kifejtette, hogy „ha valamennyi tagállam számára megengedett lenne, hogy a felügyelő hatóság megbízását az eredetileg megállapított megbízási idő lejárta előtt megszüntessék, anélkül hogy tiszteletben tartanák az alkalmazandó jogszabályok által e célból előzetesen meghatározott szabályokat és garanciákat, akkor e hatóság fölött megbízásának gyakorlása közben végig ott lebegne a megbízás idő előtti megszüntetésének fenyegetése, ami e hatóság politikai hatalomnak való megfeleléséhez vezetne, és ez ellentétes az említett függetlenségi követelménnyel.”³¹ Ilyen helyzetben ugyanis „nem tekinthető úgy, hogy a felügyelő hatóság a részrehajlás legcsekélyebb gyanújától mentesen működhet.”³² Ebből következően megállapította, hogy „Magyarország úgy szüntette meg a biztos megbízását, hogy nem tartotta tiszteletben a megbízás védelme érdekében törvényben létrehozott garanciákat, és ezzel megsértette a biztos 95/46 irányelv 28. cikke (1) bekezdésének második albekezdése értelmében vett függetlenségét. Az, hogy erre az idő előtti megszüntetésre intézményi modellváltás eredményeként került sor, nem teheti azt összeegyeztethetővé a felügyelő hatóságok vonatkozásában e rendelkezés által megkövetelt függetlenséggel.”³³ Ez alapján arra a konklúzióra jutott, hogy „Magyarország, mivel idő előtt megszüntette a személyes adatok védelmét felügyelő hatóság megbízását, nem teljesítette a 95/46 irányelvből eredő kötelezettségeit.”³⁴

Mivel ebben az ügyben a Bíróság az adatvédelmi hatóság politikai hatalomtól való függetlenségének kérdését mérlegelte, itt is lehetősége nyílt volna megnyilvánulni az európai politikai színtéren akkor már negyedik éve zajló jogállamisági vitában. Az ítélethozatalra majdnem egy évvel a magyarországi jogállamiság helyzetét vizsgáló Tavares-jelentés elfogadása után került sor, amely maga is jogállamisági problémaként utalt az adatvédelmi hatósággal kapcsolatban folyamatban lévő európai bírósági ügyre. Az Európai Bizottság egy hónappal korábban, 2014. március 11-én jelentette meg közleményét a jogállamiság megerősítésére irányuló új uniós keretről. A Bíróság ugyanakkor vélhetőleg továbbra is bölcsőbbnek látta elkerülni utalást a jogállamiságra való utalást, az ítélet még az EUSZ. 2. cikkében felsorolt közös európai értékeket sem említette.³⁵ Csakúgy, mint a bírák nyugdíjkorhatárával kapcsolatos ügyben, az ítéletet ismét csak az Unió politikai intézményei kötötték a jogállamiság kérdésköréhez.

Az, hogy a jogállamiság kérdése a bírák nyugdíjkorhatárával és az adatvédelmi hatóság függetlenségével foglalkozó ítéletekben sem jelent meg explicit módon azért is

---

²⁹ Uo. 50. pont

³⁰ Uo. 53. pont

³¹ Uo. 54. pont

³² Uo. 55. pont

³³ Uo. 59. pont

³⁴ Uo. 62. pont

³⁵ Az ítélettel kapcsolatban további kuriózum, hogy két nappal a 2014. április 6-i magyarországi országgyűlési választások után látott napvilágot. Feltehetően ezzel az időzítéssel a Bíróság el akarta kerülni, hogy a Magyarországot elmarasztaló ítélete a parlamenti választási kampány témájává váljon.

különleges, mert a Bíróság joggyakorlatában ekkor már nem volt példa nélküli a jogállamiság elvére való hivatkozás. A következő pontokban több eset is bemutatásra kerül, amelyben a Bíróság hivatkozott a jogállamiságra, igaz, akkoriban még nem a tagállamok feletti jogállamisági kontroll olvasatában.

III. A jogállamiságra hivatkozó, de tartalmukban nem a jogállamiság-politikához kapcsolódó ítéletek

Laurent Blatière, európai jogi szakértő 2019-ben megjelent cikkében megállapította, hogy az Európai Bíróság internetes keresőrendszere francia nyelven a „jogállamiság” („État de droit”) címszóra több mint százötven esetet listáz. Ezeknek a túlnyomó többsége azonban kizárható a jelen cikk tárgyát is képező uniós jogállamiság-vitával kapcsolatos vizsgálódások során, mert bennük az „état de droit” kifejezés nem a „jogállamiságra”, hanem a jog akkori állapotára, utal, amikor a Bíróság az adott ügyet vizsgálta („l'état de droit au moment où la Cour de Justice se prononçait”).³⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy a „jogállamiság”, vagy „jogállamiság” kifejezésre magyar nyelven keresve már kevesebb ítéletet találunk.

A jogállamiság szóra kapott keresési eredmények száma azonban még így is viszonylag magas, ami azért lehetséges, mert – ahogy a francia szerző is írja – sok ítélet szövegébe a peres felek érvelésének részeként, vagy egy alkalmazott jogszabály elemeként került be a jogállamiság kifejezés anélkül, hogy az jelentős tartalmi relevanciával bírna. Tovább szűkítve a kutatást elérkezünk azokhoz az ítéletekhez, amelyekben a jogállamiság már a Bíróság lényegi érvelésében jelenik meg. Azonban ezeknek is csak egy része köthető konkrétan az uniós jogállamiság-politikához.

Az 1999. február 4-i, *C-103/97 sz. Köllensperger és Atzwanger* ítéletben a jogállamiság kifejezés már a Bíróság érvelésében jelenik meg. Ebben az ügyben a Bíróságnak elsőként arra a kérdésre kellett választ adnia, hogy a Tiroli Közbeszerzési Hivatal (Tiroler Landesvergabeamt) tagjai teljesítik-e a bírói testületekben előírt függetlenségi garanciát.³⁷ A Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az osztrák jogszabályi rendelkezések együttes olvasata nem támasztja alá azt a következtetést, mely szerint a kérdéses jogszabálycikk nem biztosítja a hivatal tagjainak függetlenségét. Az ítéletben a Bíróság kimondta, hogy nem tisztje feltételezni, hogy a kérdéses cikket az osztrák alkotmánnyal és a jogállamiság elveivel ellentétes módon alkalmazzák.³⁸ A jogállamiságra való hivatkozással a Bíróságnak itt már érdemi mondanivalója van, viszont a napjainkban megszokott jogállamisági vitáktól eltérően a megfogalmazásból éppen az derül ki, hogy a Bíróság feltételezi, hogy a tagállamokban megfelelően érvényesül a jogállamisági rendszer.

A Bíróság 2002. október 18-i, *C-232/02 sz. végzése* szintén tartalmaz utalást a jogállamiságra.³⁹ A bíróság ebben kimondta, hogy „a Bizottságnak [...] egyértelműen

³⁶ Blatière, Laurent, La protection évolutive de l'État de droit par la Cour de Justice de l'Union européenne, *Revue des droits et libertés fondamentaux*, 2019, chron. n° 39, I. A pont.

» [La protection évolutive de l'État de droit par la Cour de Justice de l'Union européenne | Revue des droits et libertés fondamentaux \(revuedlf.com\)](#)

Letöltés ideje: 2020. november 7.

³⁷ A Bíróság (6. Tanács) 1999. február 4-i ítélete, C-103/97. sz. ügy

<http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=44407&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15578251>

Letöltés ideje: 2020. november 15.

³⁸ Uo. 24. pont. A szerző fordítása. Francia eredeti nyelven: „La lecture combinée de ces règles s'oppose ainsi à la conclusion selon laquelle l'article 6, paragraphe 4, du Tir VergG ne garantirait pas l'indépendance des membres du Landesvergabeamt. Il n'appartient pas à la Cour de supposer qu'une telle disposition serait appliquée de manière contraire à la Constitution autrichienne et aux principes d'un état de droit.”

³⁹ A Bíróság elnökének 2002. október 18-i végzése, C-232/02. P(R). sz. ügy

kötelessége, hogy pártatlanul viselkedjen a hivatalos vizsgálati eljárásban részt vevő valamennyi féllel szemben. Az érintett felek közötti megkülönböztetésmentesség kötelezettsége a megfelelő ügyintézéshez való jog megnyilvánulása, amely a Bizottság által tiszteletben tartandó, [és] amely része a tagállamok alkotmányos hagyományáiban közös általános jogállamisági jogelveknek. [...]"⁴⁰

Az eset érdekessége, hogy a Bíróság ebben az ítéletben nem egy tagállam vonatkozásában, hanem egy európai uniós intézménnyel, az Európai Bizottsággal szemben fogalmazott meg követelményeket a jogállamiság elvére hivatkozva. Egy versenyjogi esetben kötelezte a Bizottságot a jogállamiság elvének tiszteletben tartására. Ez az ügy rávilágít arra a manapság kevésbé hangoztatott tényre, hogy a jogállamiság, csakúgy mint a többi alapjog szerződésbe és Alapjogi Chartába foglalása eredendően az uniós intézmények intézkedéseivel szemben – és nem a tagállamokkal szemben – volt hivatott garanciát biztosítani.⁴¹

A Bíróság 2004. október 28-i C-185/02 számú ítéletében egy kötelezettségszegési eljárásban hozott döntést.⁴² Az ítélet, hasonlóan a *Köllensperger és Atzwanger* ítélethez bizalmat szavaz a tagállamoknak a jogállamiság tekintetében. A Bizottság Portugáliát citálta a testület elé, mert úgy vélte, a tagállam nem tartotta be a poliklórozott bifenilek és a poliklórozott terfenilek (PCB/PCT) ártalmatlanításáról szóló 1996. szeptember 16-i 96/59/EK sz. tanácsi irányelvben foglalt kötelezettségeket. A Bíróság azonban emlékeztetett arra, hogy állandó ítélkezési gyakorlata alapján „a kötelezettségszegés megállapítása iránti kereset keretében a Bizottság feladata az állítólagos jogsértés fennállásának igazolása. A Bizottság köteles a Bíróság rendelkezésére bocsátani azokat az elemeket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy ellenőrizték a jogsértés fennállását, anélkül, hogy bármiféle vélelemre támaszkodhatna. [...]"⁴³ Megállapította, hogy amennyiben az érintett gazdasági társaságok betartják a portugál nemzeti jog rendelkezéseit, Portugália megfelel az uniós irányelv rendelkezéseinek. „Egy

---

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=47794&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15578710>

Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁴⁰ Uo. 85. pont. A szerző fordítása. Francia eredeti nyelven: „Cependant, la Commission, à l'évidence, a le devoir de se comporter d'une manière impartiale à l'égard de tous les intéressés dans une procédure formelle d'examen. L'obligation de non-discrimination entre les intéressés que la Commission doit respecter est le reflet du droit à une bonne administration qui fait partie des principes généraux de l'État de droit communs aux traditions constitutionnelles des États membres [...]. À cet égard, il convient d'observer que l'article 41, paragraphe 1, de la charte des droits fondamentaux de l'Union européenne proclamée le 7 décembre 2000 à Nice [...] confirme que '[t]oute personne a le droit de voir ses affaires traitées impartialement, équitablement et dans un délai raisonnable par les institutions et organes de l'Union'. Il s'ensuit que, nonobstant le caractère restreint des droits à la participation et à l'information, tel que susmentionné, dont jouit le bénéficiaire d'une aide, la Commission, en tant que responsable de la procédure, peut avoir, au moins à première vue, l'obligation de lui transmettre des observations qu'elle a expressément demandées d'un concurrent à la suite des observations initialement déposées par ce bénéficiaire. Permettre à la Commission de choisir, lors de la procédure, de demander des informations supplémentaires spécifiques auprès d'un concurrent du bénéficiaire sans accorder à ce dernier l'opportunité de prendre connaissance des observations fournies en réponse et, le cas échéant, d'y répondre risque de réduire considérablement l'effet utile du droit d'être entendu d'un tel bénéficiaire.

⁴¹ Ebből a szempontból nagyobb jelentést tulajdonítok a hivatkozott végzésnek, mint Laurent Blatière, aki szerint ez az eset elhanyagolható, mert a bíróság ítélkezési gyakorlatában későbbiekben nem jelent meg a jogállam ebben a megfogalmazásban. Vö. Blatière, Laurent, 2019. II. A. pont

⁴² A Bíróság (6. Tanács) 2004. október 28-i ítélete, C-185/02 sz. ügy

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=49272&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15580286> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁴³ Uo. 20. pont. A szerző fordítása. Francia eredeti nyelven: Il ressort d'une jurisprudence constante que, dans le cadre d'un recours en manquement, il incombe à la Commission d'établir l'existence du manquement allégué. C'est elle qui doit apporter à la Cour les éléments nécessaires à la vérification par celle-ci de l'existence de ce manquement, sans pouvoir se fonder sur une présomption quelconque. [...]

jogállamban ugyanis nem vélelmezhető, hogy egy jogi kötelezettséget nem tartanak be.”⁴⁴

A Bíróság később két ítéletben is deklarálta, hogy az Európai Unió a jogállamiság elvén alapszik. A Bíróság 2007. február 27-i C-354/04. P. számú ítéletéhez kapcsolódó ügyben a *Gestoras Pro Amnistía* szervezet, mint felperes, azt állította, hogy sérül a hatékony jogorvoslathoz való joga.⁴⁵ Az ügy tárgyát a Tanács által 2001. december 27-én elfogadott a terrorizmus leküzdésére vonatkozó különös intézkedések alkalmazásáról szóló 2001/931 közös álláspont képezte, amely a Gestoras Pro Amnistía szervezetet a terrrorszervezetek listáján rögzítette. A felperes lényegében úgy érvelt, hogy semmilyen lehetősége nincs arra, hogy vitassa a 2001/931 közös állásponthez mellékelte listára való felvételét, ami sérti a hatékony jogorvoslathoz való jogot.⁴⁶ Ezzel szemben a Bíróság úgy ítélte meg, hogy a fellebbezők „nem állíthatják jogosan, hogy semmilyen jogorvoslathoz való joggal nem rendelkeznek. Az EU 6. cikkéből következően az Unió a jogállamiság elvén alapul, és a közösségi jog általános elveiként tartja tiszteletben az alapvető jogokat. Következésképpen az intézmények felülvizsgálatnak vannak alávetve, hogy a jogi aktusaik megfelelnek-e a Szerződéseknek és az általános jogelveknek, akárcsak az Unió jogának végrehajtása során a tagállamok.”⁴⁷ A Bíróság ugyanazon a napon a *Gestoras pro Amnistía* ügygel szinte teljesen megegyező tényállású C-355/04. P. sz. *Segi* ügyben ugyanezt az ítéletet hozta.⁴⁸

Ez a jogállamisággal kapcsolatos megfogalmazás néhány hónappal később a 2007. május 3-i C-303/05 sz. *Advocaten voor de Wereld* ügyben is megjelent.⁴⁹ A Bíróság itt már azonban arra használta a jogállamiság alapszerződésben rögzített elvét, hogy megalapozza hatáskörét az ügy tárgyát képező kerethatározat vizsgálatára. Laurent Blatière szerint míg a *Gestoras Pro Amnistía* és *Segi* ügyekben a Bíróság csak mellékes utalást tett a jogállamiság elvére, az *Advocaten voor de Wereld* ügyben jelentős újítás, hogy a jogállamiság elvét tartalmazó akkor hatályos 6. cikk 1) bekezdést már saját hatásköre megalapozására használta fel, annak ellenére, hogy a Bíróság nem rendelkezett hatáskörrel a hivatkozott cikk betartatására.⁵⁰

A jogállamiság kifejezés a 2008. május 22-i C-266/06 P. számú ügyben is megjelenik érintőlegesen.⁵¹ Az ügy alapját az *Evonik Degussa GmbH* által a Törvényszék ítélete ellen benyújtott fellebbezés adta. A felperes szerint a 17. rendelet⁵² 15. cikk 2) bekezdése nem határozta meg kellő világossággal a Bizottság által kiszabható bírsággal kapcsolatban a Bizottság mérlegelési jogkörét. Mivel a Tanács nem határozta le kellőképpen ezt a mérlegelési jogkört, a bírság mértéke nem volt kellően előre kiszámítható a jogalany által, holott ez a jogállam követelménye lenne. A Bíróság szerint azonban a „Törvényszéknek nem lehet

---

⁴⁴ Uo. 26. pont. A szerző fordítása. Francia eredeti nyelven: „En effet, il ne saurait être présumé, dans un État de droit, qu’une obligation légale ne sera pas respectée.”

⁴⁵ A Bíróság (Nagytanács) 2007. február 27-i ítélete, C-354/04 sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=61240&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15581699> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁴⁶ Uo. 49. pont.

⁴⁷ Uo. 51. pont

⁴⁸ A Bíróság (nagytanács) 2007. február 27-i ítélete, C-355/04 P. sz. ügy. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A62004CJ0355> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁴⁹ A Bíróság (Nagytanács) 2007. május 3-i ítélete, C-303/05. sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=61470&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15582396> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁵⁰ Blatière, Laurent, 2019, II. A. 1.

Ez egyébként alátámasztja azt, a cikk bevezetésében tett kijelentést, mely szerint a jogállamiság elve alkalmas arra, hogy rá hivatkozva az uniós szervek szélesítsék hatáskörüket.

⁵¹ A Bíróság (4. tanács) 2008. május 22-i ítélete, C-266/06 P. sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=67744&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15583145> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁵² Első rendelet a Szerződés 85. és 86. cikkének végrehajtásáról szóló rendelet

felroni, hogy nem vizsgálta meg, hogy a 17. rendelet 15. cikke (2) bekezdésének szövege garantálta-e a jogállamiság által előírt kiszámíthatóság mértékét. Azon kívül, hogy – amint az a jelen ítélet 40. pontjából kitűnik – a törvény világosságát mind a vonatkozó rendelkezés megfogalmazása, mind az állandó és közzétett ítélkezési gyakorlat által nyújtott részletek tekintetében kell értékelni, elégedő megállapítani, hogy a Törvényszék elvégezte a kérdéses vizsgálatot. [...]”⁵³

A 2015. október 6-i C-362/14. sz. *Schrems* ügyben a Bíróság egy előzetes döntéshozatali eljárás formájában a Bizottság 2000/520 határozata érvényességét vizsgálta.⁵⁴ Az ügy hátterében a XXI. század talán legmeghatározóbb alapjogi kihívása, a személyes adatok digitális világban való védelme állt. A Bíróság ebben az ítéletben rendkívül világosan foglalja össze a Facebookkal kapcsolatban felmerült adatvédelmi aggályokat. „Az Unió területén lakó és a Facebookot használni kívánó valamennyi személynek a regisztráció során alá kell írnia egy szerződést az Egyesült Államokban letelepedett Facebook Inc. leányvállalatával, a Facebook Irelanddel. A Facebook Ireland az Unió területén lakóhellyel rendelkező felhasználóira vonatkozó személyes adatokat részben vagy egészben a Facebook Inc. Egyesült Államokban található szervereire továbbítja, és ott kezelik azokat.”⁵⁵ 2013. június 25-én M. Schrems panaszt nyújtott be az [ír] adatvédelmi biztoshoz, amelyben lényegében azt kérte, hogy gyakorolja a jogszabályban rögzített hatásköreit, és tiltsa meg a Facebook Ireland számára a személyes adatai Egyesült Államokba való továbbítását. Azzal érvelt, hogy ezen ország hatályos joga és gyakorlata nem biztosít a területén tárolt személyes adatok számára elégséges védelmet a hatóságok által folytatott megfigyelési tevékenységekkel szemben. M. Schrems e tekintetben az Edward Snowden által az Egyesült Államok hírszerző szolgálatainak, és különösen a National Security Agency-nek (Nemzetbiztonsági Ügynökség, a továbbiakban: NSA) a tevékenységére vonatkozóan kiszivároztatott információkra hivatkozott.⁵⁶ Az adatvédelmi biztos, mivel úgy ítélte meg, hogy nem köteles az M. Schrems által a panaszában megjelölt tényeket kivizsgálni, elutasította azt, mint jogilag megalapozatlant. E biztos ugyanis úgy ítélte meg, hogy nincsenek bizonyítékok arra, hogy az NSA hozzáfért az érintett személyes adataihoz. Az adatvédelmi biztos hozzáfűzte, hogy M. Schrems nem hivatkozhat eredményesen a panaszában felhozott kifogásokra, mivel a személyes adatok Egyesült Államokbeli védelmének megfelelésre vonatkozó minden kérdést a 2000/520 határozattal összhangban kell vizsgálni, és hogy a Bizottság e határozatban megállapította, hogy az Amerikai Egyesült Államok megfelelő védelmi szintet biztosít.”⁵⁷ A Bíróság ugyanakkor úgy vélte, hogy az „olyan szabályozást, amely lehetővé teszi a hatóságok számára, hogy általános jelleggel hozzáférjenek az elektronikus kommunikációk tartalmához, úgy kell tekinteni, hogy az a magánélet tiszteletben tartásához való, a Charta 7. cikkében biztosított alapvető jog lényegét sérti.”⁵⁸ Ehhez hasonlóan az olyan szabályozás, amely nem biztosít a jogalany számára semmilyen jogorvoslati lehetőséget abból

---

⁵³ Uo. 58.pont. A szerző fordítása. Francia eredeti nyelven: „De même, il ne saurait être reproché au Tribunal de ne pas avoir examiné si le texte de l'article 15, paragraphe 2, du règlement n° 17 garantissait le degré de prévisibilité requis par l'État de droit. En effet, outre le fait que, ainsi qu'il ressort du point 40 du présent arrêt, la clarté de la loi s'apprécie au regard tant du libellé de la disposition pertinente que des précisions apportées par une jurisprudence constante et publiée, il suffit de constater qu'un tel examen a bien été effectué notamment aux points 75 et 83 de l'arrêt attaqué, ce dernier point constituant la conclusion à laquelle est parvenu à bon droit le Tribunal sur la prévisibilité suffisante de la méthode de calcul et du niveau des amendes infligées en vertu de ladite disposition.”

⁵⁴ A Bíróság (Nagytanács) 2015. október 6-i ítélete, C-362/14. sz. ügy.

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=169195&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15583557> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁵⁵ Uo. 27. pont

⁵⁶Uo. 28. pont

⁵⁷Uo. 29. pont

⁵⁸ Uo. 94. pont

a célból, hogy a rá vonatkozó személyes adatokhoz hozzáférést kapjon, vagy azokat helyesbítse, illetve töröltesse, nem tartja tiszteletben a hatékony bírói jogvédelemhez való jog lényegét, amelyet a Charta 47. cikke mond ki. A Charta 47. cikkének első bekezdése ugyanis megköveteli, hogy mindenkinek, akinek az Unió joga által biztosított jogait és szabadságait megsértették, a hivatkozott cikkben megállapított feltételek mellett joga van a bíróság előtti hatékony jogorvoslathoz. Az uniós rendelkezések tiszteletben tartásának biztosítására irányuló bírói felülvizsgálat fennállása e tekintetben a jogállamiság létének velejárója.”⁵⁹ A Bíróság végül arra hivatkozva döntött a kérdéses határozat érvénytelenségéről, hogy az „nem állapította meg, hogy az Amerikai Egyesült Államok belföldi joga, vagy vállalt nemzetközi kötelezettségei alapján ténylegesen megfelelő védelmi szintet biztosít.”⁶⁰ A tárgyalat bírói ítélet tehát megint a hatékony bírói jogorvoslat szempontjából hivatkozott a jogállamiság elvére.

A Bíróság a 2016. július 19-i *C-455/14. P. számú H* ítéletében azt vizsgálta, hogy a Bíróságnak van-e hatásköre vizsgálni azt az Európai Unió rendfenntartó missziója (EUPM), személyzeti vezetője által aláírt, 2010. április 7-i határozatot (és esetlegesen az azt követő kapcsolódó határozatokat), amely(ek) a fellebbezőt „Criminal Justice Adviser – Prosecutor” munkakörbe csoportosították át a Banja Luka-i (Bosznia Hercegovina) regionális irodába.⁶¹ A Tanács és a Bizottság a kereset elfogadhatatlansága mellett érveltek kijelentve, hogy a vitatott határozatok a közös kül- és biztonságpolitika (KKBP) keretében elfogadott és foganatosított operatív intézkedések. H ezzel szemben azt állította, hogy a vitatott határozatok nem a KKBP-vel kapcsolatos politikai vagy stratégiai aktusok, ezért a Bíróság hatáskörének hiánya megfosztaná őt a hatékony jogorvoslathoz való jogától. A Törvényszék végzésében úgy ítélte meg, hogy nem rendelkezik hatáskörrel a kereset elbírálására, ezért mint elfogadhatatlant elutasította. A Bíróság ezzel szemben megállapította, hogy bár a „Bíróság főszabály szerint nem rendelkezik hatáskörrel a KKBP-re vonatkozó rendelkezéseket és az ezek alapján elfogadott aktusokat illetően,⁶² [...] e rendelkezéseket megszorítóan kell értelmezni.⁶³ [...] E tekintetben ki kell emelni, hogy amint az az EU Szerződés közös rendelkezéseiben foglalt EUSZ 2. cikkből és az Unió külső tevékenységére vonatkozó EUSZ 21. cikkből – amelyre a KKBP-re vonatkozó EUSZ 23. cikk visszautal – következik, az Unió többek között az egyenlőség és a jogállamiság értékein alapul. [...] Márpedig az uniós jogi rendelkezések tiszteletben tartásának biztosítására irányuló bírói felülvizsgálat fennállása már önmagában a jogállamiság létének velejárója.”⁶⁴ A Bíróság úgy ítélte meg, hogy bár az érintett „misszió hatáskörrel rendelkező hatóságai által elfogadott, a tagállamok és az uniós intézmények által kirendelt humán erőforrásoknak a műveleti területen végzett tevékenységek elvégzése érdekében történő elosztására vonatkozó határozatok a KKBP-be tartozó operatív vetülettel bírnak, lényegüknél fogva személyzeti igazgatási aktusoknak is minősülnek, az uniós intézmények által a hatásköreik gyakorlása során elfogadott valamennyi ilyen határozathoz hasonlóan.”⁶⁵ Következésképpen a Bíróság megállapította a Törvényszék, illetve fellebbezés esetén saját hatáskörét az adott jogi aktusok vizsgálatára, és egyúttal hatályon kívül helyezte a Törvényszék megfellebbezett végzését.

A 2017. március 28-i *C-72/15. sz. Rosneft* ítéletben a Bíróság ismételtén saját hatáskörének alátámasztására, KKBP-re való kiterjesztésére használta a jogállamiságra való

---

⁵⁹ Uo. 95. pont

⁶⁰ Uo. 97. pont

⁶¹ A Bíróság (Nagytanács) 2016. július 19-i ítélete, *C-455/14. P. sz. ügy*

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=181843&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15584315> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁶² Uo. 39. pont

⁶³ Uo. 40. pont

⁶⁴ Uo. 41. pont

⁶⁵ Uo. 54. pont

hivatkozást.⁶⁶ Az ügy háttérében az állt, hogy a Tanács, miután az uniós tagállamok állam, illetve kormányfői, 2014. március 6-án elítélték, hogy „az Oroszországi Föderáció indokolatlanul megsértette Ukrajna szuverenitását és területi integritását”, a közös kül- és biztonságpolitika (KKBP) keretében korlátozó intézkedéseket fogadott el Oroszországgal, és oroszországi vállalatokkal szemben.⁶⁷ Az intézkedések hátrányosan érintették az Oroszországban bejegyzett, olaj és gázipari ágazatokra szakosodott Rosneft társaságot. Egy Egyesült Királyságban folyó per keretében a brit bíróság előzetes döntéshozatali eljárás formájában többek között azt a kérdést tette fel az Európai Unió Bíróságának, hogy utóbbi rendelkezik-e hatáskörrel arra, hogy előzetes döntést hozzon a 2014/512 határozat rendelkezéseivel kapcsolatban. A szóban forgó kérdésben az Egyesült Királyság kormánya, továbbá a cseh, az észt, a francia és a lengyel kormány és a Tanács is a Bíróság hatásköre ellen érvelt.⁶⁸ A Bíróság azonban a *H* ügyhöz hasonlóan megállapította, hogy „mind az EU Szerződés közös rendelkezéseiben foglalt EUSZ 2. cikkből, mind pedig az Unió külső tevékenységére vonatkozó EUSZ 21. cikkből – amelyre a KKBP-re vonatkozó EUSZ 23. cikk visszautal – az következik, hogy az Unió többek között a jogállamiság értékein alapul.⁶⁹ [Márpedig] az uniós jogi rendelkezések tiszteletben tartásának biztosítására irányuló hatékony bírói felülvizsgálat fennállása a jogállamiság létének velejárója.”⁷⁰ Következésképpen a Bíróság a *Schrems* és *H* ügyekre visszautalva, a jogállamiság elvére hivatkozva kiterjesztően értelmezte hatáskörét.

A fenti bírósági döntések közös jellemzője, hogy bennük a Bíróság érdemben hivatkozik a jogállamiság elvére, több esetben pedig arra használja fel, hogy saját hatáskörét bővítse. Ugyanakkor egyik ítélet sem kapcsolódik a 2010-es évek jogállamisági vitáihoz.

IV. A Bíróság uniós jogállamiság-politikához köthető új esetjoga

Az előző pontban példaként bemutatott ítéletek arra világítottak rá, hogy a Bíróságtól nem idegen a jogállamiságra való hivatkozás a különböző jogviták eldöntésekor. A jogállamiság elvére való hivatkozás azonban még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ítéletet a 2010-es éveket domináló jogállamisági diskurzushoz lehet kötni. Ebben a pontban olyan ítéletek kerülnek bemutatásra, amelyekben a jogállamiságra való hivatkozás közvetett vagy közvetlen módon már az Unió és bizonyos tagállamok között fennálló, átpolitizált jogállamisági vitákhoz köthetők.

IV.1. Painer végzés

A Bíróság 2011. december 1-i *C-145/10* sz. végzése közvetett módon köthető az EU-ban napirenden lévő jogállamiság-vitához.⁷¹ A hivatkozott ügy tárgyát a tízéves korában

---

⁶⁶ A Bíróság (nagytanács) 2017. március 28-i ítélete, C-72/15. sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=191170&pageIndex=0&doclang=HU&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15585059> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁶⁷ Az intézkedéseket jogszabályba foglalta: a Tanács az ukrajnai helyzetet destabilizáló orosz intézkedések miatt hozott korlátozó intézkedésekről szóló 2014. július 31-i 2014/512/KKBP határozata és annak módosításai, valamint a Tanács szintén 2014. július 31-én elfogadott, az ukrajnai helyzetet destabilizáló orosz intézkedések miatt hozott korlátozó intézkedésekről szóló 833/2014 rendelete.

⁶⁸ Uo. 58. pont

⁶⁹ Uo. 72. pont

⁷⁰ Uo. 73. pont

⁷¹ Bíróság (harmadik tanács) 2011. december 1-jei ítélete, C-145/10 sz. ügy.

elrabolt Natascha K.-ról korábban E. M. Painer fényképész által készített fényképes portrék képeztek. Miután Natascha K.-t 1998-ban tízévesen elrabolták, az illetékes közbiztonsági hatóságok nyomozási felhívást tettek közzé, amelyhez felhasználták a vita tárgyát képező fényképeket.⁷² 2006-ban Natascha K. elszökött elrablójától, szökését követően és első nyilvános megjelenését megelőzően az említett újságok úgy jelentették meg a vita tárgyát képező fényképeket, hogy nem nevezték meg a fényképek szerzőjét, arra hivatkozva, hogy a fényképeket egy hírügynökségtől kapták, és ezeken nem volt megjelölve az eredeti fotós neve. A fényképekből számítógépes program segítségével fantomképet is készítettek, ami Natascha K. feltételezett arcképét ábrázolta. A fényképész szerzői jogára hivatkozva díjfizetést követelt az érintett újságoktól.⁷³

Az ügy középpontjában tehát szerzői jogi kérdések álltak, azzal a különleges vetülettel, hogy felmerült, hogy az elrabolt személy fotójának közzétételével az újságok közbiztonság védelmét szolgálhatták. Ítéletében a Bíróság előbb leszögezte, „nem engedhető meg a média – a jelen esetben egy újságkiadó vállalat – számára, hogy kisajátítsa magának a közbiztonság védelmét. Kizárólag az állam – amelynek illetékes hatóságai megfelelő eszközökkel és szervezett felépítéssel rendelkeznek tekinthető ugyanis alkalmasnak és felelősnek arra, hogy megfelelő intézkedésekkel, például nyomozási felhívás közzétételével – biztosítsa egy ilyen közérdekű cél elérését.⁷⁴ Egy újságkiadó vállalat ezért nem használhat fel saját kezdeményezésére, a közbiztonság érdekében hivatkozva egy szerzői jogi védelemben részesülő művet.⁷⁵ A Bíróság ugyanakkor hozzátette, hogy „tekintettel [...] arra, hogy a demokratikus társadalomban és jogállamban a sajtónak az a feladata, hogy a feltétlenül szükséges korlátozást leszámítva korlátozás nélkül tájékoztassa a nyilvánosságot, nem zárható ki, hogy egy sajtókiadó vállalat egy keresett személy fényképének közzétételével éppen a közbiztonságra vonatkozó cél elérését segítheti. Meg kell követelni, hogy ez a kezdeményezés egyrészt illeszkedjen az illetékes nemzeti hatóságok közbiztonság biztosítására irányuló döntéséhez vagy eljárásához, másrészt pedig hogy az említett hatóságokkal egyetértésben és együttműködésben történjen, elkerülendő ezáltal annak veszélyét, hogy keresztezze az e hatóságok által hozott intézkedéseket. Nem szükséges azonban a közbiztonsági hatóságok arra irányuló konkrét, aktuális és kifejezett felhívása, hogy egy fényképet nyomozás céljából nyilvánosságra hozzanak.”⁷⁶

Tekintettel az ügy – szerzői jogi szempontból kétségtelenül izgalmas, mégis – alapján véve technikai jellegére a sajtószabadság demokratikus társadalomban és jogállamban betöltött szerepére való hangzatos utalás kitűnik a szövegekörnyezetből. A tényállás ismeretében a szerzői jog és a közbiztonság közötti mérlegelés jogilag elegendő eszközt kellett, hogy biztosítson a Bíróságnak a számára előzetes döntéshozatali eljárás keretében feltett kérdés megválaszolására. Az itt kiemelt, demokráciára, jogállamiságra és sajtószabadságra vonatkozó szövegrészek ezért akár szimbolikus, deklaratív jelleg is tulajdonítható. Figyelembe véve, hogy az ítélet 2011. december 1-jén született, alig egy évvel azután, hogy a magyar médiatörvény körüli európai uniós és nemzetközi viták kiobbantak, a kérdéses mondatrész a médiaszabadság korlátozásával vádolt magyar hatóságoknak megfogalmazott közvetett üzenetként is felfogható. Természetesen nem ismerhetjük biztosan a Bíróság szándékait, ugyanakkor ezt a feltételezést erősíti az a kronológiai egybeesés is, hogy a magyar Alkotmánybíróság mindössze néhány nappal később, 2011. december 20-i

---

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=115785&pageIndex=0&doclang=hu&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15586001> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁷² Uo. 30. pont

⁷³ Uo. 30-38. pontok

⁷⁴ Uo. 111. pont

⁷⁵ Uo. 112. pont

⁷⁶ Uo. 113. pont

határozatával a vitatott magyar médiatörvény több pontját megsemmisítette.⁷⁷

IV.2. Associação Sindical dos Juizes Portugueses ítélet

A 2018. február 27-i C-64/16 sz. *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ügyben a Bíróságnak alkalma nyílt megnyilvánulni a tagállami bíróságok függetlenségével kapcsolatban.⁷⁸ Az előzetes döntéshozatal iránti kérelmet a portugál bírák szakszervezeteként működő Associação Sindical dos Juizes Portugueses (ASJP) és a portugál Számvevőszék között folyamatban levő eljárásban terjesztette elő a portugál legfelsőbb közigazgatási bíróság. Portugáliában az időszakos illetménycsökkentésre irányadó eljárásokat és a visszaállításukra vonatkozó feltételeket megállapító 75/2014. sz. 2014. szeptember 12-i törvény arról rendelkezett, hogy az országban jelentkező túlzott költségvetési hiány miatt csökkenteni kell a közszférában dolgozók, beleértve a számvevőszék tagjainak illetményét. A közszférában az illetménycsökkentés megszüntetéséről szóló 2015. december 30-i 159 A/2015. sz. törvény 2016. január 1-jétől fokozatosan megszüntette az illetménycsökkentést. Az ASJP szerint az illetménycsökkentésre vonatkozó intézkedések sértették EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdésében és a Charta 47. cikkében foglalt bírói függetlenség elvét.

A Bíróságnak lényegében arra kellett választ adnia, hogy az „EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdését akként kell-e értelmezni, hogy a bírói függetlenség elvével ellentétes az olyan, túlzott költségvetési hiány megszüntetésére irányuló, feltétlenül érvényesítendő követelményekhez és egy uniós pénzügyi támogatási programhoz kapcsolódó, bércsökkentést célzó általános intézkedéseknek, mint amelyek az alapügy tárgyát képezik, a tagállami igazságszolgáltatási szervek tagjai tekintetében történő alkalmazása.”⁷⁹

A Bíróság megállapította, hogy az, hogy a Számvevőszék tagjai „olyan szintű illetményben részesüljenek, amely összhangban áll az általuk ellátott feladatok jelentőségével, a bírói függetlenség lényegi biztosítékát alkotja.”⁸⁰ Ugyanakkor azt is megállapította, hogy a kérdéses bércsökkentési intézkedések nem csak a Számvevőszék tagjaira, hanem a közszférában dolgozó számos személyre kiterjedtek, azokat nem kifejezetten a számvevőszék tagjai tekintetében hozták, és a bércsökkentést célzó intézkedések időszakos jellegűek voltak.⁸¹ Ennélfogva pedig nem sértették a számvevőszék tagjainak függetlenségét.⁸² A portugál legfelsőbb közigazgatási bíróság kérdésére adott érdemi válasz szerint „a bírói függetlenség elvével nem ellentétes [a] [...] túlzott költségvetési hiány megszüntetésére irányuló feltétlenül érvényesítendő követelményekhez és egy uniós pénzügyi támogatási programhoz kapcsolódó, bércsökkentést célzó általános intézkedéseknek [...] a számvevőszék tagjai tekintetében történő alkalmazása.”⁸³

A konkrét ügyben a tényállás nem volt bonyolult, a Bíróság könnyen mérlegelhette a helyzetet, és hozhatta meg fenti logikus döntését. Az viszont szembeűnő, hogy a Bíróság Nagytanácsban hozott ítéletében viszonylag kevés helyet szentelt a döntését alátámasztó

⁷⁷ 165/2011. (XII. 20.) AB határozat

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A11H0165.AB&txtreferer=A1000185.TV> Letöltés ideje: 2020. november 27.

⁷⁸ A Bíróság (Nagytanács) 2018. február 27-i ítélete, C-64/16. sz. ügy

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=199682&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15587059> Letöltés ideje: 2020. november 15.

⁷⁹ Uo. 27. pont

⁸⁰ Uo. 45. pont

⁸¹ Uo. 48-50. pontok

⁸² Uo. 51. pont

⁸³ Uo. 52. pont

érveknek, amely szerint a konkrét ügyben nem sérült a bírói függetlenség. Ehhez képest hosszabban elidőzött a bírói függetlenség elvi kérdésén, és e tekintetben lényeges üzeneteket fogalmazott meg.

Először is rögzítette, hogy „az EUSZ 2. cikk értelmében az Unió olyan értékeken, például a jogállamiság értékén alapul, amelyek közösek a tagállamokban, az egyebek mellett – az igazságosság társadalmában. E tekintetben ki kell emelni, hogy a tagállamok, és különösen bíróságai közötti kölcsönös bizalom azon az alapvető előfeltevésen alapul, mely szerint minden tagállam osztozik az összes többi tagállammal az Unió alapjául szolgáló számos közös értékben, amint azt az EUSZ 2. cikk kimondja.”⁸⁴ [...] Az EUSZ 19. cikk, amely az EUSZ 2. cikkben kimondott jogállamiság értékét konkretizálja, az uniós jogrendben a bírósági felülvizsgálat biztosításának feladatát nem egyedül a Bíróságra, hanem a nemzeti bíróságokra is ruházza. [...] ⁸⁵ E bíróságok tehát a Bírósággal együttműködve közösen rájuk ruházott feladatot töltenek be annak érdekében, hogy a Szerződések alkalmazása és értelmezése során biztosítsák a jog tiszteletben tartását. [...] ⁸⁶ Következésképpen, különösen az EUSZ 4. cikk (3) bekezdésének első albekezdésében foglalt lojális együttműködés elve alapján a tagállamok kötelesek biztosítani területükön az uniós jog alkalmazását és tiszteletben tartását. [...] Ennek címén, és amint azt az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdése előírja, a tagállamok megteremtik azokat a jogorvoslati lehetőségeket, amelyek az uniós jog által szabályozott területeken a jogalanyok hatékony bírói jogvédelemhez való jogának a biztosításához szükségesek. [...] ⁸⁷ A jogalanyok uniós jogból eredő jogai hatékony bírói védelmének elve, amelyre az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdése utal, a tagállamok közös alkotmányos hagyományain nyugvó uniós jogi alapelv. [...] ⁸⁸ Az uniós jog tiszteletben tartásának biztosítására irányuló hatékony bírósági felülvizsgálatnak magának a fennállása a jogállamiság létének velejárója. [...] ⁸⁹ Következésképpen minden tagállamnak biztosítania kell, hogy jogorvoslati rendszerében, az uniós jog hatálya alá tartozó területeken az uniós jog értelmében vett „bíróságnak” minősülő fórumok teljesítik a hatékony bírói jogvédelem követelményeit.⁹⁰ E tekintetben meg kell jegyezni, hogy az annak értékeléséhez tekintetbe vett tényezők sorában, hogy valamely szerv a „bíróság” jellemzőivel rendelkezik-e, szerepel az, hogy a szerv [...] független-e. [...] ⁹¹ Következésképpen, amennyiben a Tribunal de Contas (számvevőszék) a jelen ítélet 38. pontjában említett értelemben vett „bíróság” minőségében határozhat az uniós jog alkalmazására vagy értelmezésére vonatkozó kérdések tárgyában [...], az érintett tagállamnak biztosítania kell, hogy e fórum, az EUSZ 19. cikk (1) bekezdése második albekezdésének megfelelően, teljesítse a hatékony bírói jogvédelemhez kapcsolódó követelményeket.⁹² E jogvédelem biztosítása érdekében az ilyen fórum függetlenségének megőrzése alapvető fontosságú, amint azt a Charta 47. cikkének második bekezdése megerősíti, amely a hatékony jogorvoslathoz való alapvető joghoz fűződő követelmények sorában említi a „független” bírósághoz való fordulást.⁹³ A nemzeti bíróságok függetlensége különösen alapvető azon igazságügyi együttműködési rendszer megfelelő működése szempontjából, amelyet az EUMSZ 267. cikkben előírt előzetes döntéshozatali mechanizmus megtestesít, amennyiben, a jelen ítélet 38. pontjában felidézett ítélkezési gyakorlatnak megfelelően, e mechanizmust csak

---

⁸⁴ Uo. 30. pont

⁸⁵ Uo. 32. pont

⁸⁶ Uo. 33. pont

⁸⁷ Uo. 34. pont

⁸⁸ Uo. 35. pont

⁸⁹ Uo. 36. pont

⁹⁰ Uo. 37. pont

⁹¹ Uo. 38. pont

⁹² Uo. 40. pont

⁹³ Uo. 41. pont

olyan, az uniós jog alkalmazásáért felelős fórum hozhatja működésbe, amely többek között ezen, függetlenségre vonatkozó feltételt teljesíti.⁹⁴ A függetlenség fogalma többek között azt feltételezi, hogy az érintett fórum teljesen autonóm módon gyakorolja bírói feladatkörét anélkül, hogy bármilyen hierarchikus kapcsolatban lenne, vagy bárkinek alá lenne rendelve, és anélkül, hogy bárhonnán utasításokat kapna, így védett az olyan külső beavatkozással vagy nyomással szemben, amely veszélyeztetheti tagjai határozathozatalának függetlenségét, és határozataikat befolyásolhatja. [...]⁹⁵

Fenti érvelésében a Bíróság egyrészt visszautal a Rosneft ítéletre, amennyiben kimondja, hogy „az uniós jog tiszteletben tartásának biztosítására irányuló hatékony bírósági felülvizsgálatnak magának a fennállása a jogállamiság létének velejárója.” Ugyanakkor eddigi ítéleteihez képest jóval részletesebben kitér a bírói függetlenség jelentőségére, megvalósulásának kritériumaira és mindezt a jogállamiság fogalmából vezeti le. Az ügy tényállása nem tette szükségessé, hogy a Bíróság ilyen mélységben taglalja a bírói függetlenség kérdését és ennyiszer hivatkozzon a jogállamiságra. Ezért sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a Bíróság ezen az ítéleten keresztül igyekezett állást foglalni a Lengyelország és az uniós intézmények között a lengyel bíróságok függetlenségével kapcsolatban fennálló jogi és politikai vitában. E ponton emlékeztetni kell arra, hogy a Bizottság a jogállamiság megerősítésére irányuló keretén keresztül 2016. június 1-je óta vizsgálta a bírói függetlenség érvényesülését Lengyelországban. A bírói függetlenség hiányára hivatkozva a Bizottság 2017. december 20-án elindította az EUSZ. 7. cikk szerinti eljárást Lengyelországgal szemben. A Bíróság jelen esetben vizsgált 2018. február 27-i ítélete így ebben a szélesebb kontextusban értelmezendő.

Egyes szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy az ítélet 32. pontja a Bíróság joggyakorlatában először mondta ki tételesen, hogy „az EUSZ 19. cikk, amely az EUSZ 2. cikkben kimondott jogállamiság értékét konkretizálja, az uniós jogrendben a bírósági felülvizsgálat biztosításának feladatát nem egyedül a Bíróságra, hanem a nemzeti bíróságokra is ruházza”.⁹⁶ Szintén figyelemre méltó, hogy az ítélet 29. pontja kimondta, hogy „az EUSZ 19. cikk (1) bekezdése második albekezdésének tárgyi hatályával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy e rendelkezés „az uniós jog által szabályozott területekre” vonatkozik, függetlenül attól a helyzettől, amelyben e jogot a tagállamok a Charta 51. cikkének (1) bekezdése értelmében végrehajtják.”

Az EUSZ. 19. cikk 1) bekezdés második albekezdésre való ilyen jellegű hivatkozásnak azért lehet jelentősége, mert az Alapjogi Charta hatékony jogorvoslathoz és a tisztességes eljáráshoz való jogot rögzítő 47. cikke – csakúgy mint a Charta összes cikke általában – a Charta 51. cikk 1) bekezdésének értelmében csak az Unió intézményeire, szerveire és hivatalaira vonatkozik, a tagállamokra csak annyiban, amennyiben az Unió jogát hajtják végre. Azaz az Alapjogi Charta 47. cikke nem teszi lehetővé, hogy a Bíróság általában véve az összes tagállami bíróság függetlenségét vizsgálja. A 47. cikk csak akkor alkalmazható, ha a tagállami bíróság uniós jogot hajt végre. Az EUSZ 19. cikk 1) bekezdése második albekezdésére való hivatkozás segíthet kikerülni ezt a korlátozást. Az EUSZ 19. cikk 1) bekezdés második albekezdése ugyanis csak annyit rögzít, hogy „a tagállamok megteremtik azokat a jogorvoslati lehetőségeket, amelyek az uniós jog által szabályozott területeken a hatékony jogvédelem biztosításához szükségesek.” Mivel ez a cikk nem tartalmazza az Alapjogi Chartában megfogalmazott korlátozást, alkalmasnak kínálkozhat arra, hogy a Bíróság levezesse belőle hatáskörét a tagállami bíróságok függetlenségének ellenőrzésére akár abban az esetben is, amikor utóbbiak nem az uniós jogot hajtják végre. Az EUSZ 19. cikk 1) bekezdés második albekezdésének egyetlen kitétele, hogy a hatékony jogvédelem az uniós jog

---

⁹⁴ Uo. 43. pont

⁹⁵ Uo. 44. pont

⁹⁶ Blatière, Laurent, 2019, III. A. 2. pont

által szabályozott területeket kell, hogy érintse. Tehát ahhoz, hogy a Bíróság vizsgálhassa egy tagállami bíróság függetlenségének kérdését, elegendő hogy bebizonyítsa, az adott tagállami bíróság az uniós jog által szabályozott területekkel is foglalkozik. Laurent Pech és Sébastien Platon úgy értékelték az ítéletet, hogy annak értelmében a hatékony jogvédelemhez való jogot, és ennek részeként a bírói függetlenséget minden olyan nemzeti bíróságon számon lehet kérni, amely potenciálisan foglalkozhat az uniós jogot érintő kérdésekkel. Ez a kitétel pedig jó eséllyel igaz „a legtöbb, ha nem az összes tagállami bíróságra.”⁹⁷ Az ítélet jelentőségére az Európai Bíróság elnöke, Koen Lenaerts is felhívta a figyelmet a lengyel közigazgatási legfelsőbb bíróság által szervezett konferencián.⁹⁸ Ez szintén megerősíti azt a feltételezést, hogy ezzel az ítélettel a Bíróság állást kívánt foglalni az Unióban folyamatban lévő, jogállamisággal kapcsolatos politikai viták egyik meghatározó, bírói függetlenségre vonatkozó kérdésében.

IV.3. LM ítélet

Amennyiben a fenti ítélet után valakinek még kétsége lett volna a tekintetben, hogy a Bíróság részt akar-e venni a lengyel bíróságok függetlenségét érintő jogállamisági vitában, a Bíróság 2018. július 25-i C-216/18 számú LM ügyben hozott ítélete mindenképpen el kell, hogy oszlassa a kételyeit.⁹⁹

A Bíróságnak ebben az ítéletben az LM ellen a lengyel hatóságok által kibocsátott európai elfogatóparancsok Írországban való végrehajtásának keretében előterjesztett előzetes döntéshozatali kérdésben kellett állást foglalnia. A Tanács 2002. június 13-i az európai elfogatóparancsról és a tagállamok közötti átadási eljárásokról szóló 2002/584 kerethatározata 1. cikke alapján „(1) Az európai elfogatóparancs egy tagállamban kibocsátott igazságügyi hatósági határozat, amely azt a célt szolgálja, hogy egy másik tagállam a büntetőeljárás lefolytatása, szabadságvesztés büntetés, illetve szabadságelvonással járó intézkedés végrehajtása végett a keresett személyt elfogja és átadja. (2) A tagállamok minden európai elfogatóparancsot a kölcsönös elismerés elve alapján és e kerethatározat rendelkezéseinek megfelelően hajtanak végre.”

A kerethatározat lényegében a tagállamok közötti igazságügyi együttműködést segítő automatizmusokat vezet be a keresett személyek elfogása és uniós tagállamok közötti átadása kapcsán. Főszabály szerint az elfogatóparancs végrehajtását a végrehajtó hatóságok a kibocsátó hatóságok felé csak korlátozott esetekben tagadhatják meg. Az elfogatóparancsokkal kapcsolatban a Bíróság a magyar érintettségű C-404/15 és C-659/15 PPU Aranyosi és Căldăraru ügyben 2016. április 5-én már hozott egy fontos ítéletet.¹⁰⁰ Az

---

⁹⁷ „Article 19(1) TEU may from now on be relied upon to challenge any national measure which may undermine the independence of any national court which may hear ‘questions concerning the application or interpretation of EU law’ (para. 40). The key ‘test’ is therefore whether the relevant national court has jurisdiction (or not) over potential questions of EU law. If this understanding is correct, the Court’s approach may be viewed as ground-breaking as most if not all national courts are, at least theoretically, in this situation” (L. PECH et S. PLATON, “Rule of Law backsliding in the EU: The Court of Justice to the rescue? Some thoughts on the ECJ ruling in Associação Sindical dos Juizes Portugueses”, *EU Law Analysis*, disponible en ligne: <https://eulawanalysis.blogspot.com/2018/03/rule-of-law-backsliding-in-eu-court-of.html>). Idézi: Batière, Laurent, 2019, III. A. 2. pont

⁹⁸ “The Court of Justice and National Courts: a Dialogue Based on Mutual Trust and Judicial Independence” c. bevezető előadás, a 2018. március 19-én az “Application of the European law in jurisprudence” című konferencián tartott előadás. Idézi: Batière, Laurent, 2019, III. A. 2. pont

⁹⁹ A Bíróság (Nagytanács) 2018. július 25-i ítélete, C-216/18 sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=204384&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15589556> Letöltés ideje: 2020. november 15.

¹⁰⁰ A Bíróság (Nagytanács) 2016. április 5-i ítélete, C-404/15 és C-659/15 sz. ügyek

Aranyosi ügyben az elfogató parancs hatálya alá eső magyar személy, Aranyosi Pál a magyarországi rossz fogva tartási körülményekre (börtönzsúfoltságra) hivatkozva kérte a német hatóságoktól, hogy tagadják meg a magyar hatóságoknak való átadását. A Bíróság ebben az ítéletben kétlépéses eljárást írt elő arra az esetre, ha felmerülne, hogy az érintett személy jogai sérülnének az elfogató parancsot kibocsátó tagállamnak való átadásával. A Bíróság a konkrét ügyben kimondta, hogy a végrehajtó hatóságnak egyrészt meg kell vizsgálnia, hogy a kibocsátó tagállamban a fogva tartási körülményekre vonatkozó objektív, megbízható, pontos és kellően aktuális adatok rendszerszerű vagy általánossá vált zavarról tanúskodnak-e. Másrészt a végrehajtó hatóságnak meg kell konkrétan és pontosan vizsgálnia, hogy komoly és bizonyítékokkal alátámasztott okokból vélelmezhető-e, hogy az érintett személy az átadás következtében ténylegesen ki lenne téve az embertelen vagy megalázó bánásmód veszélyének. Ehhez pedig a kibocsátó igazságügyi hatóságtól további információk szolgáltatását kell kérnie.¹⁰¹

Az *LM* ügy abban az értelemben hasonlít az Aranyosi ügghöz, hogy az elfogató paranccsal érintett személy ez esetben is azt kérte a végrehajtó tagállami hatóságoktól, hogy tagadják meg átadását arra való tekintettel, hogy a kibocsátó tagállamban egyik alapvető joga sérülne. Ez esetben azonban az érintett személy nem az embertelen bánásmód veszélyét kifogásolta, hanem azt, hogy az elfogató parancsot kibocsátó tagállamban sérülne a tisztességes eljáráshoz való joga, mivel a kérdéses országban a bíróságok függetlensége nem biztosított.

A bírói függetlenségre való hivatkozás miatt a vizsgált ítélet számos közös pontot mutat a néhány hónappal korábban, 2018. február 27-én a *C-64/16 sz. Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ügyben hozott ítélettel is. Ebben az ügyben az elfogató parancsot kiadó tagállam azonban nem más, mint Lengyelország, azaz az uniós jogállamiság-viták kereszttüzeiben álló egyik ország. Ebből adódóan az *LM* ügyben a Bíróságnak alkalma nyílt közvetlenül is megnyilvánulnia a lengyelországi bírói függetlenség kérdéskörében. Ez az ítélet ezért jelen cikk szempontjából különösen releváns és mint olyan, részletes elemzést igényel.

Az *LM* ügyben az ír felsőbbíróság az alábbi kérdéssel fordult a Bírósághoz: „A Bíróság 2016. április 5-i Aranyosi és Căldăraru ítéletében (C-404/15 és C-659/15 PPU) tett megállapításaitól függetlenül, amennyiben a nemzeti bíróság azt állapítja meg, hogy meggyőző bizonyítékok vannak arra, hogy a kibocsátó tagállamban uralkodó körülmények összeegyeztethetetlenek a tisztességes eljáráshoz való alapvető joggal, mivel a kibocsátó tagállamban maga az igazságszolgáltatási rendszer nem a jogállamiság keretében működik, szükséges-e az, hogy a végrehajtó igazságügyi hatóság konkrétan és pontosan értékelje, hogy az érintett személy a nem tisztességes eljárás veszélyének van-e kitéve, amennyiben a tárgyalásra magára is egy nem a jogállamiság keretében működő rendszer keretében kerül sor?”¹⁰²

Már a kérdésfeltevésből is kitűnik, hogy az ír felsőbbíróság (High Court) tényként állapítja meg, hogy Lengyelországban sérül a jogállamiság. A Bíróság maga is felidézi, hogy a High Court arra a következtetésre jutott, „hogy a Lengyel Köztársaságban 2015 óta véghez vitt, különösen a Trybunał Konstytucyjny (alkotmánybíróság), a Sąd Najwyższy (legfelsőbb bíróság), a Nemzeti Igazságszolgáltatási Tanácsot, a rendes bíróságok szervezetét, az Országos Bírói Iskolát és az ügyészséget érintő jogalkotási változtatások együttes hatása miatt sérült a jogállamiság e tagállamban.”¹⁰³ E körülményekre tekintettel a kérdést előterjesztő

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=175547&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15589966> Letöltés ideje: 2020. november 15.

¹⁰¹ Uo. 104. pont

¹⁰² Uo. 25. pont

¹⁰³ Uo. 21. pont

bíróság úgy véli, hogy fennáll a valós veszélye annak, hogy az érintett személlyel szemben önkényesen járnak el tárgyalása során a kibocsátó tagállamban, mivel a Lengyel Köztársaságban az igazságszolgáltatási rendszer „széles körű és ellenőrizetlen” jogkörei nem felelnek meg egy demokratikus jogállam követelményeinek.”¹⁰⁴ A High Court ezen megállapításait egyrészt a Velencei Bizottság Lengyelországgal kapcsolatos megállapításaira, másrészt az Európai Bizottságnak arra a 2017. december 20-i indokolással ellátott javaslatára alapozta, amellyel a testület Lengyelországgal szemben elindította az EUSZ. 7. cikk 1) bekezdése szerinti eljárást.

Ezen a ponton érdemes egy pillanatra megállni és rögzíteni: az ír felsőbbíróság a Velencei Bizottság elvileg nem kötelező érvényű, a puha jog kategóriájába tartozó véleményére, és a Bizottság politikai állásfoglalására támaszkodva eldöntött tényként kezelte, hogy Lengyelország nem demokratikus jogállam. Önmagában is kérdéses, hogy egy tagállami bíróság ilyen jellegű dokumentumokra támaszkodva hogyan kezelheti tényként, hogy egy másik tagállam bíróságai nem függetlenek. Ezek a dokumentumok a Lengyelországgal szemben állást foglaló kritikus tábor álláspontját tükrözik, amelyeket Lengyelország vitat. Ugyanígy kérdéses, hogy az ír felsőbbíróság hogyan mondhat ítéletet egy másik tagállammal kapcsolatban, különösen a másik érdekelt fél, Lengyelország megkérdezése nélkül. Bár az ír bíróságok nyilvánvalóan nem rendelkeznek joghatósággal ahhoz, hogy Lengyelországot maguk elé citálják, az ír felsőbbíróság állásfoglalása kapcsán mégis elvi szintű hiányérzet keletkezhet a tekintetben, hogy ezt az állásfoglalást egy bírói fórum a másik fél megkérdezése nélkül, azaz a kontradiktórius eljárás követelményeinek figyelmen kívül hagyásával alkotta meg. Az hogy, az ír bíróság ezt az ítéletet ráadásul a Bizottság azon indokolással ellátott javaslatára alapozta, amellyel ez utóbbi a 7. cikk 1) bekezdés szerinti eljárást elindította Lengyelországgal szemben további elvi, logikai problémákat vet fel. Egyrészt a hivatkozott indokolással ellátott bizottsági javaslat nem a jogállamiság megsértését megállapító, hanem csak a „jogállamiság Lengyel Köztársaság általi súlyos megsértése egyértelmű veszélyét megállapító” határozatra tett javaslatot. Azaz az ír bíróság a Bizottság javaslatára alapozva úgy állapította meg, hogy Lengyelország nem felel meg a demokratikus jogállam követelményeinek, hogy azt maga a Bizottság sem állította, hiszen a hivatkozott dokumentumban csak ennek a jogsérelemnek a súlyos veszélyét kívánta megállapítani a Tanáccsal. Másrészt, az ír bíróság, azzal, hogy a Bizottság indokolással ellátott javaslatát már önmagában elegendőnek tartotta ahhoz, hogy egyértelmű ítéletet mondjon a jogállamiság lengyelországi helyzetéről, kétségbe vonta a 7. cikk szerinti eljárás további szakaszainak jelentőségét. A Bizottság indokolással ellátott javaslata ugyanis csak az első lépést jelenti a jogállamisági esetleges sérülése megállapítására irányuló eljárásban. Magát a veszélyt ténylegesen a tagállamoknak kell megállapítaniuk négyötödös többséggel. Emiatt az *LM* ügy háttérében álló, ír felsőbbíróság által megfogalmazott kérdésfeltevés már önmagában is jogi aggályokat vet fel, „előítéleti” jellege pedig paradox módon magának az ír felsőbbíróságnak a Lengyelországot érintő uniós jogállamiság-vitákkal kapcsolatos pártatlanságát és függetlenségét kérdőjelezi meg.

Visszatérve az ítéletre, úgy tűnik, hogy az Európai Bíróság is érzékelte, hogy az ír felsőbbíróság kissé „előre szaladt” a lengyelországi jogállamiság helyzetének megítélésében. A Bíróság nem értett egyet azzal, hogy a végrehajtó hatóság az EUSZ 7. cikk 1) bekezdése szerinti eljárásra hivatkozva automatikusan elutasíthatja az érintett személy átadását az elfogadó parancsot kibocsátó hatóságnak. Megállapította, hogy „amennyiben a büntetőeljárás lefolytatása céljából kibocsátott európai elfogatóparanccsal érintett személy átadásáról dönteni hivatott végrehajtó igazságügyi hatóság olyan bizonyítékokkal rendelkezik, mint amelyek a Bizottság által az EUSZ 7. cikk (1) bekezdése alapján elfogadott indokolással

---

¹⁰⁴ Uo. 22. pont

ellátott javaslatban szerepelnek, amelyek alkalmasak annak alátámasztására, hogy a kibocsátó tagállam igazságszolgáltatásának függetlenségét érintő rendszerszintű vagy általános hiányosságok okán fennáll a Charta 47. cikkének második bekezdésében biztosított tisztességes eljáráshoz való alapvető jog megsértésének valós veszélye, akkor az említett hatóságnak [továbbra is] konkrétan és pontosan értékelnie kell, hogy – e személynek a személyes helyzetére, valamint az eljárás alapjául szolgáló bűncselekmény jellegére és az európai elfogatóparancs ténybeli hátterére tekintettel, illetve az említett kerethatározat 15. cikkének (2) bekezdésének megfelelően a kibocsátó tagállam által szolgáltatott információkra figyelemmel – komoly és bizonyítékokkal alátámasztott okokból vélelmezhető-e, hogy az érintett személy az e tagállamnak történő átadása esetén ennek a veszélynek ki lenne téve.”¹⁰⁵ A Bíróság tehát a 7. cikk 1) bekezdés szerinti eljárás alatt álló tagállam esetében is előírta a végrehajthatóság számára az *Aranyosi ügyben* lefektetett teszt alkalmazását és nem engedte meg, hogy az elfogató parancs végrehajtását az ír felsőbíróság automatikusan megtagadja.

Bár a Bíróság kétségekívül visszafogottabb álláspontot vett fel, mint a kérdésfeltevő ír felsőbíróság, az ítélet így is számos leckét ajánlott Lengyelország figyelmébe a bírói függetlenséggel kapcsolatban. Egyrészt megismételte, immár egy konkrétan Lengyelországot érintő ügyben, az *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ügyben tett megállapításait. „A bírák függetlenségére vonatkozó követelmény a tisztességes eljáráshoz való alapvető jog lényegéből következik, amely döntő jelentőségű a jogalanyok uniós jogból eredő valamennyi joga védelmének biztosítása és a tagállamok közös hagyományaiból eredő, az EUSZ 2. cikkben felsorolt alapvető értékek, különösen pedig a jogállamiság megőrzése szempontjából.”¹⁰⁶ Az EUSZ 19. cikkel összhangban a nemzeti bíróságok és a Bíróság feladata biztosítani az uniós jog teljes körű alkalmazását valamennyi tagállamban, valamint azoknak a jogoknak a bírói védelmét, amelyek a jogalanyokat e jog alapján megilletik. [...] ¹⁰⁷ Az uniós jog tiszteletben tartásának biztosítására irányuló hatékony bírósági felülvizsgálatnak magának a fennállása a jogállamiság létének velejárója. [...] ¹⁰⁸ Márpedig e jogvédelem biztosítása érdekében az említett fórum függetlenségének megőrzése alapvető fontosságú, amint azt a Charta 47. cikkének második bekezdése megerősíti, amely a hatékony jogorvoslathoz való alapvető joghoz fűződő követelmények sorában említi a „független” bírósághoz való fordulást. [...] ¹⁰⁹ A nemzeti bíróságok függetlensége különösen alapvető azon igazságügyi együttműködési rendszer megfelelő működése szempontjából, amelyet az EUMSZ 267. cikkben előírt előzetes döntéshozatali mechanizmus megtestesít, amennyiben – a Bíróság ítélezési gyakorlatának megfelelően – e mechanizmust csak olyan, az uniós jog alkalmazásáért felelős fórum hozhatja működésbe, amely többek között ezen, függetlenségre vonatkozó feltételt teljesíti. [...] ¹¹⁰

A Bíróság ezután még tovább is fejlesztette korábbi esetjogát és kijelentette, hogy „a tagállamok még az olyan büntetőeljárás [...] esetében is, amelyek a 2002/584 kerethatározat és az uniós jog hatályán kívül maradnak, kötelesek tiszteletben tartani az EJEE-ben vagy a nemzeti jogukban biztosított alapvető jogokat, köztük a tisztességes eljáráshoz való jogot és az abból eredő garanciákat. [...] ¹¹¹ Így az európai elfogatóparancs szabályozásának alapját képező, a tagállamok közötti nagyfokú bizalom tehát azon az előfeltevésen nyugszik, amely szerint a [...] tagállami büntetőbíróságok megfelelnek a hatékony bírói jogvédelem követelményeinek, amelyek között szerepel különösen a bíróságok függetlensége és

---

¹⁰⁵ Uo. 79. pont

¹⁰⁶ Uo. 48. pont

¹⁰⁷ Uo. 50. pont

¹⁰⁸ Uo. 51. pont

¹⁰⁹ Uo. 53. pont

¹¹⁰ Uo. 54. pont

¹¹¹ Uo. 57. pont

pártatlansága.¹¹² Az Aranyosi ítéletben lefektetett gyakorlat analógiájára a Bíróság jelen ügyben is kettős teszt alkalmazását írta elő. Amennyiben „az érintett személy a kibocsátó igazságügyi hatóságnak történő átadása ellen arra hivatkozik, hogy olyan rendszerszintű vagy legalábbis általános hiányosságok észlelhetők, amelyek véleménye szerint érinthetik a kibocsátó tagállam igazságszolgáltatásának függetlenségét, [...] a végrehajtó igazságügyi hatóságnak [...] vizsgálnia kell, hogy fennáll-e annak valós veszélye, hogy az érintett személy ezen alapvető joga sérül. [...]”¹¹³ Ehhez a végrehajtó igazságügyi hatóságnak először is a kibocsátó tagállam igazságszolgáltatási rendszerének működésére vonatkozó objektív, megbízható, pontos és kellően aktuális adatokra támaszkodva [...] értékelnie kell, hogy fennáll-e annak valós veszélye, hogy az említett állam bíróságainak függetlenségét érintő rendszerszintű vagy általános hiányosságok okán sérül a tisztességes eljárásához való alapvető jog. A közelmúltban a Bizottság által az EUSZ 7. cikk (1) bekezdése alapján a Tanácshoz intézett indokolással ellátott javaslatban szereplő információk különösen releváns tényezőknek bizonyulnak ezen értékelés szempontjából.¹¹⁴ (61. pont) Amennyiben [...] a végrehajtó igazságügyi hatóság azt állapítja meg, hogy a kibocsátó tagállam igazságszolgáltatásának függetlenségét érintő rendszerszintű vagy általános hiányosságok okán e tagállamban fennáll a tisztességes eljárásához való alapvető jog lényeges tartalma megsértésének valós veszélye, ami veszélyeztetheti e tagállam bíróságainak függetlenségét, akkor e hatóságnak ezt követően konkrétan és pontosan értékelnie kell, hogy a jelen ügy körülményei között komoly és bizonyítékokkal alátámasztott okokból vélelmezhető-e, hogy a keresett személy ennek a veszélynek ki lenne téve az e tagállamnak történő átadása esetén. [...]”¹¹⁵ Ez a konkrét értékelés akkor is elvégzendő, ha egyfelől – mint a jelen esetben – a kibocsátó tagállam vonatkozásában a Bizottság az EUSZ 7. cikk (1) bekezdése alapján indokolással ellátott javaslatot fogadott el annak érdekében, hogy a Tanács állapítsa meg, hogy fennáll annak egyértelmű veszélye, hogy különösen a nemzeti bíróságok függetlenségét fenyegető veszélyek miatt az említett tagállam súlyosan megsérti az EUSZ 2. cikkben hivatkozott értékeket, így a jogállamiságot, másfelől pedig, ha a végrehajtó igazságügyi hatóság úgy értékeli, hogy különösen egy ilyen javaslat alapján olyan bizonyítékok állnak rendelkezésére, amelyek az említett értékek vonatkozásában alátámaszthatják az e tagállam igazságszolgáltatását érintő rendszerszintű hiányosságok fennállását.”¹¹⁶

Már a fentiek alapján is megállapítható, hogy a Bíróság jól láthatóan maga is érzekelte, hogy problémás volt az ír felsőbíróság azon érvelése, amely szerint már az EUSZ. 7. cikk 1) bekezdés elindításából kifolyólag teljes biztonsággal megállapítható, hogy Lengyelországban sérül a jogállamiság elve, illetve az igazságszolgáltatás függetlensége. A Bíróság rávilágított arra, hogy a 7. cikk 1) bekezdése szerinti eljárást megindító javaslatot „különösen releváns tényezőként” figyelembe lehet venni a kibocsátó tagállam igazságügyi rendszerének értékelésekor, azonban a 7. cikk 1) bekezdésének megindítására hivatkozva nem lehet automatikus következtetéseket levonni a lengyel igazságszolgáltatás függetlenségével kapcsolatban. E tekintetben a Bíróság különbséget tesz a 7. cikk 2) bekezdése szerinti eljárásához képest, amely alapján a Tanács egyhangúlag megállapíthatja, hogy a tagállam súlyosan és tartósan megsérti a 2. cikkben értékeket. A Bíróság szerint az európai elfogatóparancs „végrehajtása csak abban az esetben függeszthető fel, ha a tagállamok egyike súlyosan és tartósan megsérti az EUSZ 2. cikkében rögzített alapelveket, és ezt a Tanács az EUSZ 7. cikkének (2) bekezdése szerint, az EUSZ 7. cikk (3) bekezdésében rögzített

---

¹¹² Uo. 58. pont

¹¹³ Uo. 60. pont

¹¹⁴ Uo. 61. pont

¹¹⁵ Uo. 68. pont

¹¹⁶ Uo. 69. pont

következményekkel megállapítja.”¹¹⁷ A Bíróság implicit módon utal arra is, hogy nem a végrehajtó tagállami hatóság feladata előzetes ítéletet mondani a 7. cikk szerinti eljárások kimeneteléről. „[...] Az Európai Tanács feladata annak megállapítása, hogy a kibocsátó tagállamban sérültek az EUSZ 2. cikkben meghatározott elvek, köztük a jogállamiság elve, ahhoz hogy e tagállam tekintetében az európai elfogatóparancs szabályozásának alkalmazása felfüggesztésre kerüljön.”¹¹⁸ Ennélfogva a végrehajtó igazságügyi hatóság csakis abban az esetben köteles automatikusan megtagadni a kibocsátó tagállam által kibocsátott valamennyi európai elfogatóparancs végrehajtását, anélkül hogy konkrétan vizsgálnia kellene, hogy fennáll-e a valós veszélye annak, hogy az érintett személy tisztességes eljáráshoz való alapvető jogának lényeges tartalma sérül, ha az Európai Tanács az EUSZ 7. cikk (2) bekezdésében meghatározott feltételek mellett megállapítja, hogy a kibocsátó tagállamban súlyosan és tartósan sérültek az EUSZ 2. cikkben rögzített elvek, így a jogállamisággal együtt járó elvek, és a Tanács ennek következtében e tagállam tekintetében felfüggeszti a 2002/584 kerethatározat alkalmazását.”¹¹⁹

A Bíróság fenti érvelését nem csak a jogi logika, hanem a 2002/584 kerethatározat szövege is segítette. A kerethatározat (10) preambulumbekkezdése ugyanis tételesen rögzíti, hogy az európai elfogatóparancs szabályozásának végrehajtása csak abban az esetben függeszthető fel, ha a tagállamok egyike súlyosan és tartósan megsérti az EUSZ 2. cikkben rögzített alapelveket, és ezt a Tanács az EUSZ 7. cikk (2) bekezdése szerint az EUSZ 7. cikk (3) bekezdésében rögzített következményekkel megállapítja.¹²⁰ Tekintettel arra, hogy a kerethatározat egyértelműen és nem hiába rögzíti, hogy a 7. cikk 2) bekezdése értelmében hozott döntés lehet csak hatással az európai elfogatóparancsok végrehajtására, még inkább kérdéses, hogy az ír felsőbbíróság miért akarta ezt mégis a 7. cikk 1) bekezdése szerinti eljárás elindítása kapcsán is alkalmazni. A jogbiztonság szempontjából legalább részben megnyugtató, hogy a Bíróság nem asszisztált az ír felsőbbíróság *contra legem* értelmezéséhez és kimondta, számára a jogállamiság sérülésének gyanúja, a veszély fennállásának lehetősége nem keletkeztet automatikus jogkövetkezményeket.

Bár az ügygel kapcsolatban kétség kívül érdekes és tanulságos, hogy a Bíróság milyen módon fogta vissza az ír felsőbbíróság aktivista jogértelmezését, az ítélet mégis elsősorban azért jelentős, mert abban a Bíróság félreérthetetlen, konkrét üzeneteket fogalmazott meg az Unió politikai napirendjén szereplő, Lengyelországot érintő jogállamisági vitában. Először is, a Bíróság láthatóan jelentőséget tulajdonított a 7. cikk szerinti eljárás elindításának, hiszen, ahogy az fentebb idézésre került, a Bizottság indokolással ellátott javaslatában foglaltakat „különösen releváns tényezőknak” minősítette a lengyel jogállamiság helyzetének felméréséhez. Másodszor, az ítéletben részletes leckét adott arról, hogy mit jelent a bírói függetlenség: „[...] a bíróságok függetlenségére vonatkozó követelményt illetően emlékeztetni kell arra, hogy ez az ítélethozatali tevékenységtől elválaszthatatlan, és két aspektusa van. Az első – külső – szempont azt feltételezi, hogy az érintett fórum teljesen autonóm módon gyakorolja feladatkörét anélkül, hogy bármilyen hierarchikus kapcsolatban lenne, vagy bárkinek alá lenne rendelve, és anélkül, hogy bárhonnán utasításokat kapna, így védett az olyan külső beavatkozással vagy nyomással szemben, amely veszélyeztetheti tagjai határozathozatalának függetlenségét, és határozataikat befolyásolhatja [...]”¹²¹ Ez az ilyen külső tényezőkkel szembeni nélkülözhetetlen szabadság megkövetel bizonyos olyan

---

¹¹⁷ Uo. 70. pont

¹¹⁸ Uo. 71. pont

¹¹⁹ Uo. 72. pont

¹²⁰ Uo. 7. pont. Megjegyzés: A 2002/584. sz. kerethatározatot a Lisszaboni szerződés előtt alkották meg, így a 10) preambulumbekkezdés eredeti szövege a 7. cikk szerződésmódosítás előtti szövegére és számozására hivatkozik. A Bíróság azonban a 7. cikk idézésekor maga is aktualizálja a számozást és a továbbiakban a hatályos EUSZ. szerinti formátumot hivatkozza.

¹²¹ Uo. 63. pont

megfelelő garanciákat, mint az elmozdíthatatlanság, amelyek az ítélethozatal feladatával megbízott személyek védelmére szolgálnak. [...] Az, hogy e tagok olyan szintű illetményben részesüljenek, amely összhangban áll az általuk ellátott feladatok jelentőségével, a bírói függetlenség lényegi biztosítékát alkotja. [...] ¹²² A második – belső – szempont a pártatlanság fogalmával áll összefüggésben, és arra vonatkozik, hogy egyenlő távolságot kell tartani a jogvitában részt vevő felektől, illetve e feleknek a jogvita tárgyához fűződő mindenkori érdekeitől. E szempont megköveteli az objektivitást, valamint azt, hogy a jogvita megoldása során a jogszabály szigorú alkalmazásán kívül semmilyen más érdek ne érvényesüljön [...]. ¹²³ Ezek a függetlenségi és pártatlansági garanciák olyan szabályok meglétét igénylik – különösen, ami a fórum összetételét, a kinevezést, a megbízatás időtartamát, valamint az elfoglaltsági okokat, a kizárási okokat és a tagok elmozdítását illeti –, amelyek a jogalanyok számára biztosítják minden, az említett fórum külső tényezők általi befolyásolhatóságára, valamint az ütköző érdekek vonatkozásában való semlegességére vonatkozó jogos kétség kizárását. Az érintett fórum függetlenségére vonatkozó feltétel teljesüléséhez az ítélkezési gyakorlat többek között megköveteli, hogy e fórum tagjainak elmozdítását kifejezett jogszabályi rendelkezések rögzítsék. [...] ¹²⁴ A függetlenség követelménye azt is feltételezi, hogy az ítélethozatal feladatával megbízott személyekre vonatkozó fegyelmi felelősségi rendszer tartalmazza az ahhoz szükséges garanciákat, hogy elkerülhető legyen annak veszélye, hogy ezt a rendszert a bírósági határozatok tartalmának politikai felülvizsgálatát szolgáló rendszerként alkalmazzák. E tekintetben az olyan szabályok megalkotása, amelyek egyaránt meghatározzák – többek között – a fegyelmi vétségnek minősülő magatartásokat és a konkrétan alkalmazandó szankciókat, illetve amelyek egy független fórum olyan eljárását írják elő, amely maradéktalanul biztosítja a Charta 47. és 48. cikkében rögzített jogokat, különösen a védelemhez való jogot, és amely biztosítja a fegyelmi testület határozatainak bíróság előtti megtámadhatóságát, az igazságszolgáltatás függetlenségének megőrzéséhez elengedhetetlen garanciáknak minősülnek.” ¹²⁵

Kétségek nélkül már önmagában az is üzenetértékű, hogy a Bíróság Lengyelországgal kapcsolatos ítéletében ennyire részletekbe menően elemezte a bírói függetlenség jellemzőit. Ezen túlmenően azonban megállapítható, hogy a felsorolt kitételek reflektálnak azokra a kritikákra, amelyeket a jogállamisági vitákban Lengyelországgal szemben általában felsorakoztatnak. Az, hogy a Bíróság értekezik arról, hogy a bírói függetlenség feltételezi a bíró hierarchikus alárendeltségének hiányát, illetve hogy sehonnan sem kaphat utasításokat, rezonál a lengyel igazságügyi miniszter bírósági elnökök feletti fegyelmi jogköreivel kapcsolatos vádakkal. A bírák elmozdíthatatlanságával és pártatlanságával kapcsolatos fejtegetések pedig utalnak a lengyel legfelsőbb bíróság bíráinak nyugdíjazásával és helyükre történő új kinevezésekkel kapcsolatban felmerült vitás lengyelországi kérdésekre.

IV.4. A lengyel legfelsőbb bíróság függetlenségével kapcsolatos ítélet

A Bíróság az elé került korábbi ügyekben egyre egyértelműbben fogalmazott a lengyel igazságszolgáltatás helyzetével kapcsolatban, 2019. június 24-én azonban közvetlenül is ítéletet mondhatott a lengyel Legfelsőbb Bíróságot ért változtatásokkal kapcsolatban. ¹²⁶ A C-

---

¹²² Uo. 64. pont

¹²³ Uo. 65. pont

¹²⁴ Uo. 66. pont

¹²⁵ Uo. 67. pont

¹²⁶ A Bíróság (Nagytanács) 2019. június 24-i ítélete, C-619/18. sz. ügy

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=215341&pageIndex=0&doclang=hu&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15592762> Letöltés ideje: 2020. november 15.

619/18. sz. a legfelsőbb bíróság függetlenségére vonatkozó kötelezettségszegési ügyben az Európai Bizottság annak megállapítását kérte a Bíróságtól, hogy „a Lengyel Köztársaság – mivel egyrészt a Sąd Najwyższy (legfelsőbb bíróság, Lengyelország) bírának nyugdíjkorhatárát csökkentette, és ezt az intézkedést az e bíróságra 2018. április 3. előtt kinevezett, hivatalban lévő bírákra alkalmazta, másrészt az említett bíróság bírái aktív szolgálatának az újonnan megállapított nyugdíjkorhatáron túli meghosszabbítására vonatkozóan a köztársasági elnök számára diszkrecionális jogkört biztosított – nem teljesítette az EUSZ 19. cikk (1) bekezdése második albekezdésének és az Európai Unió Alapjogi Chartája (a továbbiakban: Charta) 47. cikkének együttesen értelmezett rendelkezéseiből eredő kötelezettségeit.”¹²⁷ A Bizottság 2018. július 2-án indított kötelezettségszegési eljárást Lengyelországgal szemben, és miután a strukturált párbeszédn keresztül nem sikerült a tagállammal megállapodnia, 2018. október 2-án keresetet indított ellene a Bíróság előtt.¹²⁸ Az ügy körülményeihez hozzá tartozik, hogy Lengyelország 2018. november 21-én törvénymódosítást hajtott végre, amellyel hatályon kívül helyezte a vitatott nemzeti rendelkezéseket és orvosolta hatásukat. Mivel ez a per elindítása után történt, a Bíróság ennek figyelmen kívül hagyásával határozott a kérdésben.

Az ügy komoly hatásköri kérdéseket vet fel az Európai Unió és a tagállamok között. Bár a hivatkozott ítéletben nem jelenik meg egyértelműen, de az igazságszolgáltatási szervezetrendszer kialakítása tagállami hatáskör, így egyáltalán nem magától értetődő, hogy ebben a kérdésben a Bíróság eljárjon. Mint ahogy az fentebb is kifejtésre került, az EUSZ 19. cikk 1) bekezdés második albekezdése értelmében „a tagállamok megteremtik azokat a jogorvoslati lehetőségeket, amelyek az uniós jog által szabályozott területeken a hatékony jogvédelem biztosításához szükségesek.” Az *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* és az *LM* ügyeken keresztül már láthattuk, hogy a Bíróság az idézett cikket felhasználva hogyan terjesztette ki folyamatosan a hatáskörét a tagállami bíróságok függetlenségével kapcsolatos vizsgálódásokra. Először is láttuk, hogy az Alapjogi Charta 47. cikke – legalábbis eleinte – nem szolgáltatott kellő jogalapot a Bíróságnak arra, hogy a tagállami bíróságok függetlenségét vizsgálja, hiszen a Charta alkalmazási körre vonatkozó 51. cikke kimondja, hogy a Chartát az uniós intézményekkel kapcsolatban kell alkalmazni, a tagállamokkal szemben főszabály szerint nem, kivéve, ha azok uniós jogot alkalmaznak. Láttuk, hogy az EUSZ 19. cikk 1) bekezdését alapul véve a Bíróság az *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ügyben lerázta magáról ezt a Chartában rögzített hatásköri megkötést, és azokban az esetekben is elkezdett foglalkozni a tagállami bírói fórumok függetlenségével, amikor azok nem az uniós jogot hajtották végre. Fentebb már kifejtésre került, hogy ezt a döntést akkor Laurent Pech és Sébastien Platon úgy értékelték, hogy a Bíróság a függetlenséget ezentúl minden olyan nemzeti bíróságon számon kérheti, amely potenciálisan foglalkozhat az uniós jogot érintő kérdésekkel, ami gyakorlatilag az összes tagállami bíróságra igaz lehet.¹²⁹ Mivel azonban az *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ügyben a Számvevőszék tagjai illetményének csökkentését Portugália uniós kötelezettségeiből fakadó költségvetési hiányának csökkentésével indokolták, az ügy látványosan kapcsolódott egy európai uniós szabályozáshoz. Ezért az ítélet értelmezésekor felmerülhetett, hogy ez az uniós kapcsolódás hatással volt arra, hogy a Bíróság kiterjesztően értelmezte hatáskörét a tagállami bírói fórumok függetlenségével kapcsolatos vizsgálódási lehetőségeit illetően. Az *LM* ügynek, amelyben az ügy tárgyát szintén a tagállami bíróságok függetlenségének kérdése képezte, szintén volt európai uniós jogszabályi kapcsolódása, hiszen a kérdés a lengyel hatóságok által

---

¹²⁷ Uo. 1. pont

¹²⁸ 2018. október 2-án benyújtott kereset – Európai Bizottság kontra Lengyel Köztársaság, C-619/18. sz. ügy <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=208060&pageIndex=0&doclang=HU&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15592762> Letöltés ideje: 2020. november 15.

¹²⁹ I.m., Blatière, Laurent, 2019. III. A. 2. pont

kibocsátott európai elfogatóparancsok ír felsőbbbíróság általi végrehajthatósága kapcsán merült fel. Minderre tekintettel a Lengyel legfelsőbb bírósággal kapcsolatos perben Lengyelország, és a védelmében beavatkozó Magyarország érthető módon érvelhetett azzal, hogy az EUSZ 19. cikk (1) bekezdése második albekezdése nem alkalmazható a per tárgyát képező jogszabályok esetében „mert azok nem állnak semmilyen kapcsolatban az uniós joggal és e tekintetben különböznek a 2018. február 27-i Associação Sindical dos Juizes Portugueses [...] ítéletben érintett nemzeti szabályozástól.”¹³⁰

A Bíróság úgy döntött, egyszer és mindenkorra egyértelműsíti, hogy korábbi ítéleteiben valóban jelentősen kiszélesítette a hatáskörét. Először is az *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ítélethez hasonlóan az EUSZ. 19. cikkében foglalt bírói jogvédelmet szorososan összekapcsolta az EUSZ 2. cikkben kimondott jogállamiság értékével.¹³¹ „Ezen, a bíróságok függetlenségére vonatkozó követelmény – amely a bírói hivatás velejárója – a hatékony bírói jogvédelemhez való jog és a tisztességes eljáráshoz való alapvető jog lényegéből következik, amely döntő jelentőségű a jogalanyok uniós jogból eredő valamennyi joga védelmének biztosítása és a tagállamok EUSZ 2. cikkben felsorolt közös értékeinek, különösen pedig a jogállamiság értékének a megőrzése szempontjából. [...]”¹³² Majd rögzítette, hogy „a Lengyel Köztársaság és Magyarország [...] állításával ellentétben az a tény, hogy a 2018. február 27-i Associação Sindical dos Juizes Portugueses ítélet [...] tárgyát képező bércsökkenésre irányuló nemzeti intézkedéseket az érintett tagállam túlzott költségvetési hiányának megszüntetéséhez kapcsolódó követelmények miatt és az e tagállamnak nyújtott uniós pénzügyi támogatási program keretében fogadták el, nem játszott szerepet [...] azon értelmezésben, amely alapján a Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a szóban forgó esetben az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdése alkalmazandó. E következtetés ugyanis azon körülményen alapul, hogy az adott ügyben érintett nemzeti szerv, vagyis a Tribunal de Contas (Számvevőszék, Portugália) – fenntartva az említett ügyben kérdést előterjesztő bíróság értékelését – bíróságként határozhatott az uniós jog alkalmazására és értelmezésére vonatkozó, és így e jog által szabályozott területeket érintő kérdésekről [...]”¹³³ Egyébiránt, jóllehet – ahogy arra a Lengyel Köztársaság és Magyarország emlékeztet – a tagállamok igazságszolgáltatási szervezete ez utóbbiak hatáskörébe tartozik, e hatáskör gyakorlása során a tagállamoknak tiszteletben kell tartaniuk az uniós jogból [...] és különösen az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdéséből [...] eredő kötelezettségeiket.”¹³⁴ Mivel pedig a lengyel legfelsőbb bíróság „uniós jog alkalmazására vagy értelmezésére vonatkozó kérdésekről határozhat, és az uniós jog szerinti „bíróságként” az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdése értelmében vett „uniós jog által szabályozott területeken” alkalmazandó lengyel jogorvoslati rendszerbe tartozik, így e bíróságnak teljesítenie kell a hatékony bírói jogvédelem követelményeit. [...]”¹³⁵

Tehát, mivel a lengyel Legfelsőbb Bíróság elé kerülhetnek olyan ügyek, amelyek az uniós jogot érintik, az Európai Bíróság általában véve is vizsgálhatja, hogy a lengyel Legfelsőbb Bíróság teljesíti-e a függetlenség kritériumait. Ez, akár hogyan is nézzük, jelentős hatalommal ruházza fel az Európai Bíróságot. Gyakorlatilag bármely tagállam bármely bíróságával kapcsolatban dönthet úgy, hogy annak szervezetére, működésére, eljárásaira vonatkozó nemzeti jogszabályok nem biztosítanak kellő függetlenségi garanciákat. Ebből kifolyólag pedig dönthet ezeknek a tagálami törvényeknek a megváltoztatásáról azáltal, hogy az uniós joggal ellentétesnek ítéli azokat. E tekintetben nehezen értelmezhető a Bíróság azon

---

¹³⁰ Uo. 40. pont

¹³¹ Uo. 47. pont

¹³² Uo. 58. pont

¹³³ Uo. 51. pont

¹³⁴ Uo. 52. pont

¹³⁵ Uo. 56. pont

kijelentése, hogy „az Unió annak megkövetelésével, hogy a tagállamok ekképpen tartsák tiszteletben e kötelezettségeket, egyáltalán nem kívánja maga gyakorolni az említett hatáskört, sem pedig – ellentétben a Lengyel Köztársaság állításával – magához vonni azt.”¹³⁶

A Bíróság, miután a hatásköri kérdést tisztázta, azt vizsgálta, hogy a lengyel bírák nyugdíjkorhatárának csökkentése megfelel-e a korábbi ítélkezési gyakorlatában már lefektetett és az *LM* ügyben is alkalmazott belső (bírói fórum autonóm működése) és külső (bírák pártatlansága) szempontjainak. Megállapította, hogy „az elmozdíthatatlanság elve megköveteli többek között, hogy a bírák hivatalban maradhassanak mindaddig, amíg nem érik el a kötelező nyugdíjkorhatárt, vagy a megbízatásuk lejártáig, ha az határozott időre szól. [...]”¹³⁷ [...] A vitatott reformnak – amely a [...] legfelsőbb bíróság bírójának nyugdíjkorhatárát csökkentő intézkedés alkalmazását előírta az e bíróságon már hivatalban lévő bírákra – az a következménye, hogy ez utóbbiak igazságszolgáltatási feladatainak ellátása idő előtt megszűnik, és így az jogos aggályokat vethet fel a bírák elmozdíthatatlanságának elvének tiszteletben tartása tekintetében. [...] A legfelsőbb bíróságról szóló új törvény tervezetének indokolása olyan elemeket tartalmaz, amelyek súlyos aggályokat vethetnek fel azzal kapcsolatban, hogy a [...] legfelsőbb bíróság hivatalban lévő bírái nyugdíjkorhatárának reformját e célkitűzések vezérelték, és nem az a szándék, hogy e bíróság bírójának bizonyos csoportját eltávolítsák.¹³⁸ [...] [A legfelsőbb bíróság] hivatalban lévő bírái nyugdíjkorhatárának öt évvel való csökkentése kétséget ébreszthet azzal kapcsolatban, hogy a reform ténylegesen az e bírákra és a munkavállalók összességére alkalmazandó nyugdíjkorhatár harmonizálására, és e bíróság állománya korösszetételének optimalizálására irányul. [...] A bírák hivatali idejének ebből eredő megrövidülése azonnal érintette az e bíróság hivatalban lévő tagjainak közel egyharmadát, többek között az első elnököt, akinek az alkotmány által biztosított hatéves megbízatása is megrövidült ezáltal. [...] Valamely felsőbb bíróság összetételének ilyen jelentős [...] átalakítása kételyeket ébreszthet az ilyen reform valódi jellegét és az általa ténylegesen követett célokat illetően.”¹³⁹ Következésképpen megállapította, hogy a legfelsőbb bíróság bírójának nyugdíjkorhatárának csökkentésére hozott lengyel intézkedés megsértette az uniós jogot.

Ezután a Bíróság a köztársasági elnök azon jogkörét vizsgálta, amely szerint dönthet a nyugdíjkorhatár csökkentésével érintett bírák szolgálati idejének meghosszabbításáról. „Az a körülmény, hogy az olyan szerv, mint a köztársasági elnök, rendelkezik azon hatáskörrel, hogy engedélyezze vagy megtagadja az esetleges ilyen meghosszabbítást, önmagában kétségtelenül nem elegendő az említett elv sérelme fennállásának megállapításához. Mindazonáltal biztosítani kell, hogy az ilyen határozatok elfogadására vonatkozó érdemi feltételek és eljárási szabályok olyanok legyenek, hogy az egyéneken ne merüljön fel észszerű kétség az érintett bírák külső tényezők általi befolyásolhatatlanságát illetően [...]”¹⁴⁰ Ugyanakkor azt is megállapította, hogy a meghosszabbítás „immár a köztársasági elnök döntésétől függ, amely diszkrecionális jellegű, amennyiben a meghozatalára nem vonatkozik objektív és ellenőrizhető kritérium, és azt nem kell indokolni. [...]”¹⁴¹ Azt is kimondta, hogy az a tény, hogy az igazságszolgáltatási tanácsnak állásfoglalást kell kiadnia a köztársasági elnöknek a döntés meghozatala előtt főszabály szerint hozzájárul az eljárás objektívvé tételéhez. Ez azonban csak akkor igaz, ha az említett fórum megfelel bizonyos feltételeknek és maga független a jogalkotó és végrehajtó hatalomtól. Megállapította azonban, hogy az igazságszolgáltatási tanács által kiadott állásfoglalások általában nem tartalmaztak indokolást,

---

¹³⁶ Uo. 52. pont

¹³⁷ Uo. 76. pont

¹³⁸ Uo. 82. pont

¹³⁹ Uo. 86. pont

¹⁴⁰ Uo. 111. pont

¹⁴¹ Uo. 114. pont

vagy csak formális indokolást tartalmaztak így nem járultak hozzá ahhoz, hogy a köztársasági elnök objektív tájékoztatást kapjon.¹⁴² Mindez „észszerű kétségeket ébreszt nevezetesen a jogalanyokban az érintett bírák külső tényezők általi befolyásolhatatlanságát, valamint az előtte esetlegesen ütköző érdekek vonatkozásában való semlegességét illetően.”¹⁴³ Ezáltal a Bíróság a Bizottság második kifogásának is teljes mértékben helyt adott.

A Bíróság a vizsgált ítéletben egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy Lengyelországban sérült a Legfelsőbb Bíróság függetlensége. Ugyanakkor a lengyel igazságszolgáltatás vonatkozásában az ítéletben vizsgált két kérdésen túl, más kérdésekkel kapcsolatban is felmerültek kritikák. Amint azt a következő ítéletből látni fogjuk, a Bíróság sem tekintette még lezártnak a lengyel igazságszolgáltatás függetlensége ügyét.

IV.5. A lengyel legfelsőbb bíróság fegyelmi tanácsával kapcsolatos ítélet

A Bíróság 2019. november 19-én a C-585/18., C-624/18. és C-625/18. sz., a lengyel Legfelsőbb Bíróság Fegyelmi Tanácsával kapcsolatos ítéletében több előzetes döntéshozatali eljárást vont össze.¹⁴⁴ Az ügyek szervesen kapcsolódnak a Legfelsőbb bíróság függetlenségével kapcsolatban 2019. június 24-én hozott ítélethez, amennyiben az ügy háttéré ez esetben is a lengyel bírák korai nyugdíjazásához kötődik, valamint hogy a Bíróság ismételen a bírói függetlenséggel kapcsolatban kellett, hogy megnyilvánuljon. A lengyel legfelsőbb közigazgatási bíróság és a legfelsőbb bíróság több bírója korai nyugdíjazásuk miatt keresetet indított a legfelsőbb bíróság előtt arra hivatkozva, hogy a nyugdíjazás megsértette a 2000/78 irányelvben foglalt hátrányos megkülönböztetés tilalmát, valamint az Alapjogi Charta 47. cikkét és az EUMSZ 19. cikk 1) bekezdés második albekezdését. A Bíróság elé került ügy ezúttal lényegében nem a nyugdíjkorhatár csökkentésére vonatkozott, amelyben – mint azt fentebb láthattuk – a Bíróság egyébként már néhány hónappal korábban döntött, hanem arra a bírói fórumra, amely elbírálhatja a legfelsőbb bíróság bírói nyugdíjkorhatárának csökkentésével kapcsolatos ügyeket Lengyelországban.

Az érintett tagállamban a legfelsőbb bíróságot érintő törvénymódosítás előtt az ilyen kérdésekben a legfelsőbb bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsa járhatott el. A legfelsőbb bíróságról szóló új törvény azonban a legfelsőbb bíróság bíráit érintő munkaügyi, társadalombiztosítási és nyugállományba helyezési ügyeket a legfelsőbb bíróságon belül újonnan létrehozott bírói tanács, a fegyelmi tanács hatáskörébe utalta. A nyugdíjazás által érintett bírák a keresetüket még az előtt nyújtották be, hogy a fegyelmi tanács ténylegesen megkezdte volna működését. Ezért esetükben még a legfelsőbb bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsa előtt kezdődött meg az eljárás. Mivel azonban időközben felállt a legfelsőbb bíróság új fegyelmi tanácsa, felmerült a kérdés, hogy a hivatkozott keresetek ügyében mely bírói tanács járhat el. A lengyel törvények alapján a hatáskör immár az új fegyelmi tanácshoz tartozott. A korábban illetékes munkaügyi és társadalombiztosítási tanács azonban nem akarta átadni az ügyeket, arra hivatkozva, hogy a fegyelmi tanács esetében nem érvényesülnek a bírói függetlenség kritériumai. Ez az ügy tehát nem csak jogi relevanciája miatt izgalmas, hanem azért is, mert betekintést enged a lengyel legfelsőbb bíróság különböző tanácsai közötti hatalmi harcba. Sőt mi több, arra is rávilágít, hogy az Európai Bíróság miként vesz részt ebben a hatalmi harcban.

A Bíróságnak a következő kérdésekre kellett választ adnia: „Az EUSZ 2. cikket, az

---

¹⁴² Uo. 115-117. pontok

¹⁴³ Uo. 118. pont

¹⁴⁴ A Bíróság (nagytanács) 2019. november 19-i ítélete, C-585/18., C-624/18. és C-625/18 sz. egyesített ügyek <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=220770&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=15595550> Letöltés ideje: 2020. november 15.

EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdését, az EUMSZ 267. cikket, valamint a Charta 47. cikkét úgy kell-e értelmezni, hogy valamely tagállam legfelsőbb bíróságának a tanácsa – mint a fegyelmi tanács –, amelynek az uniós jog hatálya alá tartozó ügyekben kell döntenie, a létrehozását és tagjai kinevezését jellemző feltételekre tekintettel teljesíti-e a függetlenségnek és a pártatlanságnak az említett uniós jogi rendelkezések értelmében előírt követelményét? Amennyiben nem ez az eset áll fenn, az uniós jog elsőbbségének elvét úgy kell-e értelmezni, hogy annak alapján [a kérdést előterjesztő bíróságnak, azaz a legfelsőbb bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsának] mellőznie kell azoknak a nemzeti rendelkezéseknek az alkalmazását, amelyek az ilyen ügyek eldöntésére vonatkozó hatáskört az említett bírósági tanács számára tartják fenn?¹⁴⁵ A Bíróságnak tehát arra kellett válaszolnia, hogy az új fegyelmi tanács függetlennek tekinthető-e és ha nem, akkor a korábban illetékes munkaügyi és társadalombiztosítási tanács a lengyel törvényeket figyelmen kívül hagyva magánál tarthatja-e azt a hatáskört, ami a törvény alapján már nem illeti meg.

A Bíróság hatásköre megalapozása és a fegyelmi tanács függetlenségének vizsgálata során egyrészt a fentebb részletesen bemutatott ügyekben megalkotott esetjogára hivatkozott és összekapcsolta a kérdést a jogállamisággal. A bírói függetlenséggel kapcsolatban azonban új elemként segítségül hívta az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) esetjogát is. Egészen pontosan az EJEE 6. cikkének (1) bekezdésére vonatkozó EJEB ítélezési gyakorlatra hivatkozott, „amely szerint ez utóbbi rendelkezés megköveteli, hogy a bíróságok mind a felektől, mind pedig a végrehajtótól és a jogalkotótól függetlenek legyenek. [...]”¹⁴⁶ Hozzátette, hogy ugyanezen Bíróság állandó ítélezési gyakorlata értelmében annak megállapításához, hogy valamely bíróság az említett 6. cikk (1) bekezdése értelmében „független”-e, figyelembe kell venni különösen tagjai kijelölésének módját és hivatali idejét, a külső nyomással szembeni védelem meglétét és azt a kérdést, hogy az érintett szerv a függetlenség látszatát kelti-e [...], pontosítva ez utóbbi tekintetben, hogy maga a bizalom forog kockán, ugyanis egy demokratikus társadalomban minden bíróságnak bizalmat kell keltenie a jogalanyokban. [...]”¹⁴⁷Folytatva az EJEB-re való utalást, a Bíróság megállapította, hogy „a „pártatlanság” feltételét különböző módon lehet értékelni, azaz egy szubjektív megközelítés szerint, figyelembe véve a bíró személyes meggyőződését és magatartását, azaz annak megvizsgálásával, hogy a bíró a konkrét esetben mutatott-e elfogultságot vagy személyes előítéletet, valamint egy objektív megközelítés alapján, amely annak meghatározására irányul, hogy a bíróság – különösen összetételére tekintettel – a pártatlanságára vonatkozó bármiféle jogos kétség kizárása érdekében megfelelő biztosítékokat nyújt-e. Az objektív megközelítés azon kérdés felvetését jelenti, hogy a bíró személyes magatartásától függetlenül bizonyos ellenőrizhető tények alapján megkérdőjelezhető-e a pártatlansága. E kérdéskörben még a látszat is jelentőséggel bírhat. [...]”¹⁴⁸

Ezután a Bíróság kimondta, hogy a kérdést előterjesztő bíróság feladata eldönteni¹⁴⁹, hogy „tekintettel a fegyelmi tanácshoz hasonló különös fórum létrehozására vonatkozó olyan nemzeti szabályokra, amelyek többek között az e fórumnak biztosított hatásköröket, annak összetételét, az abban eljáró bírák kinevezésének feltételeit és szabályait, valamint a fórum említett létrehozásának és a kinevezéseknek a háttérét érintik, az ilyen fórum és az azt alkotó tagok megfelelnek-e a függetlenség és pártatlanság [...] követelményeinek. [...]”¹⁵⁰

A Bíróság tehát megerősítette a lengyel legfelsőbb bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsát abban, hogy vizsgálhatja a vele megegyező bíróságon belül

---

¹⁴⁵ Uo. 72. pont

¹⁴⁶ Uo. 126. pont

¹⁴⁷ Uo. 127. pont

¹⁴⁸ Uo. 128. pont

¹⁴⁹ Uo. 132. pont

¹⁵⁰ Uo. 131. pont

létrehozott fegyelmi tanács függetlenségét, amely önmagában véve is figyelemre méltó. Az ítélet további része is tartalmaz azonban fontos megállapításokat. A Bíróság ugyanis konkrét támpontokat nyújtott ahhoz, hogy a munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsot milyen tényezőkre támaszkodhat a vizsgálat során. Mivel a fegyelmi tanácsba kinevezendő bírák személyére a nemzeti igazságszolgáltatási tanács (KRS) tesz javaslatot, a Bíróság arra is feljogosította a munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsot, hogy a fegyelmi tanács függetlenségének vizsgálata során magát a nemzeti igazságszolgáltatási tanácsot is vizsgálja.

A Bíróság megállhatott volna ezen a ponton azzal, hogy a konkrét esetben való további mérlegelést a munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsra bízza. Azonban az ítélet szövegéből kiderül, hogy a Bíróság ezúttal határozott jelzéseket akart küldeni a kérdéses bírói tanácsnak a tekintetben, hogy helyesen kérdőjelezi meg a fegyelmi tanács, és a kinevezésben részt vevő nemzeti igazságszolgáltatási tanács függetlenségét. Abból lehet leszűrni ezt a következtetést, hogy a Bíróság pontosan megjelölte, hogy a konkrét ügyben mely tényezők mutatkoznak relevánsnak a függetlenség megkérdőjelezéséhez. Ezek a következők: „Először is az a körülmény, hogy az új összetételű KRS-t úgy hozták létre, hogy az e fórumot eddig alkotó tagok folyamatban lévő négyéves hivatali idejét lerövidítették, másodsor az a körülmény, hogy miközben a KRS-nek a bírák közül megválasztott tizenöt tagját korábban maguk a bírák választották, azokat immár a jogalkotó hatalom egy ága választja azon jelöltek közül, akiket többek között kétezer polgár vagy huszonöt bíró csoportja javasolhat, és az ilyen reform olyan kinevezésekhez vezet, amelyek alapján a KRS-nek a közvetlenül a politikai hatalomból vagy az utóbbi által választottakból származó tagjai számát – az e szervet alkotó huszonöt tagból – huszonháromra növelte, harmadszor pedig az a körülmény, hogy esetleges szabálytalanságok jellemezheték az új összetételű KRS egyes tagjainak a kinevezési folyamatát, amelyekre a kérdést előterjesztő bíróság hivatkozik. [...]”¹⁵¹ A Bíróság ezen kívül azt is megállapította, hogy „[...] a kérdést előterjesztő bíróság azt is megalapozottan figyelembe veheti, ahogyan az említett szerv a bíróságok és bírák függetlenségének védelmével kapcsolatos alkotmányos feladatát betölti, és ahogyan számos hatáskörét gyakorolja, különösen, hogy oly módon jár-e el, amely megkérdőjelezheti a jogalkotó és a végrehajtó hatalommal szembeni függetlenségét.”¹⁵² A fegyelmi tanács függetlenségének vizsgálata során ezen kívül az azt „közvetlenebbül jellemző különböző más tényezőket is figyelembe [lehet venni].”¹⁵³ Például, hogy a fegyelmi tanácsnak kizárólagos hatáskört biztosítottak a munkaügyi és társadalombiztosítási, valamint legfelsőbb bíróság bíráinak nyugdíjazásával kapcsolatos ügyekben,¹⁵⁴ vagy hogy a bírák nyugdíjazása kapcsán a Bíróság már korábban elítélte Lengyelországot.¹⁵⁵ Ugyanígy számításba kell venni, hogy „a fegyelmi tanács tagjai kizárólag újonnan kinevezett bírák lehetnek, kizárva ezzel a legfelsőbb bíróság már hivatalban lévő bírát.”¹⁵⁶ Ezenkívül figyelembe kell venni azt is, hogy a fegyelmi tanács a legfelsőbb bíróságon belül „különösen nagymértékű autonómiával rendelkezik.”¹⁵⁷ Még ha ezekre a rendelkezésekre más tagországokban is találhatunk példákat, a kérdést előterjesztő bíróságnak azt kell megvizsgálnia, hogy ezek kombinációja a fegyelmi tanács függetlensége vagy pártatlansága látszatának a hiányához vezethet-e.¹⁵⁸

Végül a Bíróság emlékeztetett az 1960-as, 70-es években lefektetett joggyakorlatára, mely szerint „az uniós jog elsőbbségének elve szentesíti az uniós jog elsődlegességét a

---

¹⁵¹ Uo. 143. pont

¹⁵² Uo. 144. pont

¹⁵³ Uo. 146. pont

¹⁵⁴ Uo. 147. pont

¹⁵⁵ Uo. 149. pont

¹⁵⁶ Uo. 150. pont

¹⁵⁷ Uo. 151. pont

¹⁵⁸ Uo. 153. pont

tagállamok jogával szemben”.¹⁵⁹ Ebből következően pedig megállapította, hogy „ha valamely nemzeti rendelkezés az alapeljárásban szóban forgóhoz hasonló jogvita elbírálására vonatkozó hatáskört olyan fórumnak tart fenn, amely nem felel meg a függetlenség vagy a pártatlanság uniós jog, különösen pedig a Charta 47. cikke értelmében vett követelményeinek, az ilyen jogvitában eljáró másik fórum köteles [...] mellőzni e nemzeti rendelkezés alkalmazását oly módon, hogy e jogvitát [...] az ugyanezen követelményeket teljesítő és az érintett területen hatáskörrel rendelkező bíróság dönthesse el, azaz főszabály szerint az a bíróság, amely a hatályos jogszabályoknak megfelelően hatáskörrel rendelkezett, mielőtt jogszabályi módosításra került sor, amely ezt a hatáskört az említett követelményeket nem teljesítő fórumnak biztosította.”¹⁶⁰

A Bíróság ezen ítéletével tehát lényegében lehetővé tette a legfelsőbb bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsának, hogy ne vegyen tudomást a lengyel jogalkotó által újonnan létrehozott bírói tanácsról és az ennek a tanácsnak a jogalkotó által meghatározott hatásköréről. Lengyelországban az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos viták egyértelműen politika természetűek, amely még a vizsgált 2019. november 19-i ítéletből is kiderül, a politikai jellegű fontolgatások ugyanis a kérdést előterjesztő bíróság érvrendszerében is megjelennek. A legfelsőbb bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsa például kifejezésre juttatja, hogy véleménye szerint a KRS újonnan kinevezett tagjai közül többen nem megfelelő álláspontot képviseltek a lengyelországi jogállamisági vitákban: „a fegyelmi tanácsban a köztársasági elnök által 2018. május 24-én betöltetlennek nyilvánított tizenhat bírói álláshely betöltése érdekében a KRS általi kiválasztás feltárta, hogy a KRS által sikeresnek ítélt tizenkét jelölt – azaz hat ügyész, két bíró, két jogtanácsos és két egyetemi oktató – olyan személy volt, aki vagy a kiválasztásig a végrehajtó hatalomnak alárendelt szerepben járt el, vagy Lengyelországban a jogállamiság válságának időszakában a politikai hatalom utasítása alapján, illetve e hatalom elvárásainak megfelelően cselekedett. [...]”¹⁶¹

V. Következtetések

Jelen elemzés azt igyekezett bemutatni az Európai Bíróság különböző ítéletein keresztül, hogy a Bíróság a 2010-es évtizedben az uniós jogállamiság-politika egyre aktívabb és meghatározóbb szereplőjévé vált. Láthattuk, hogy a Bíróság már a 2010-es évek elején is foglalkozott olyan ügyekkel, amelyek a tágabb európai politikai kontextust ismerve egyértelműen kötődtek az uniós a jogállamiság-politikához. A bírák nyugdíjkorhatárának magyarországi csökkentésével és az adatvédelmi biztos körül Magyarországon felmerült jogvitákon keresztül a Bíróság kezdetektől fogva részt vett, még ha eleinte közvetett módon is, a jogállamiság kérdéséhez kötődő egyes viták eldöntésében. Ezekben az ítéletekben azonban szembeűnő, hogy a Bíróság nem utalt szó szerint a jogállamiság kérdésre. Ez annál inkább figyelemre méltó, hogy a Bíróság korábban már több ítéletben hivatkozott a jogállamiság elvére. A Magyarországot érintő, az európai politikai szintéren a jogállamiság témájához kapcsolt két ítéletben a Bíróság feltehetően óvatosságból kerülte a jogállamiságra való explicit hivatkozást, elkerülendő, hogy az uniós jogállamiság-politikai egyik politikai szereplőjeként tekintsenek rá. Az uniós jogállamisági vitában a Bíróság eleinte az Unió politikai intézményeinek hagyta meg a főszerepet.¹⁶²

A Bíróság ezen hozzáállása a 2010-es évtized utolsó éveiben, a lengyel bírói függetlenséggel kapcsolatos viták élesedésekor látványosan megváltozott. Az Európai Unió

---

¹⁵⁹ Uo. 157. pont

¹⁶⁰ Uo. 166. pont

¹⁶¹ Uo. 45. pont

¹⁶² Blatière, Laurent, 2019. I. B. pont

Bírósága úgy döntött, azon lengyel bírák pártjára áll, akik függetlenségük csorbulására hivatkozva kifogásolták a lengyel törvényhozó hatalom döntéseit. Erre a fordulatra utalt a Lengyelországot tárgyában nem érintő Associação Sindical dos Juizes Portugueses ítélet. Ezután a Bíróságnak lehetősége nyílt immár egy lengyel elfogatóparancs végrehajtását érintő ügyben is megnyilvánulni a bírói függetlenség jelentőségéről. A Bíróság végül a lengyel legfelsőbb bíróság függetlenségével kapcsolatos és a lengyel legfelsőbb bíróság fegyelmi tanácsát érintő ügyekben frontálisan is állást foglalt a lengyel törvényhozással szemben.

Az így kialakult joggyakorlat következtében a Bíróság a tagállami törvényhozó hatalmakkal szemben széles „védőhálót” épített ki az összes tagállami bíróság számára. A *lengyel legfelsőbb bíróság függetlenségével* kapcsolatos ítélet megmutatta, hogy a Bíróság a bírói függetlenségre hivatkozva felülbírálhatja a tagállami bírák nyugdíjba helyezésére vonatkozó tagállami jogszabályokat. Az ezt követő, 2019. november 19-i ítéletéből kiderült, hogy a Bíróság a tagállami bíróságok szerkezetére, működésére és eljárása vonatkozó egyéb jogszabályok érvényesülését is megakadályozhatja a bírói függetlenségre való hivatkozással. Ezt gyakorlatilag úgy is lehet értelmezni, hogy az Európai Unió Bírósága felhatalmazást adott minden tagállami bíróságnak, amely úgy érzi, hogy a rá vonatkozó nemzeti szabályok sértik a bírói függetlenség elvét, hogy az ilyen a jogszabályokat ne tartsák be. A 2019. november 19-i ítéletben ez még talán nem okozott akkora gyakorlati problémát, hiszen a kérdés lényegében az volt, hogy a bírák tiszteletben tartsák-e a törvényhozás által megalkotott új szabályozást, vagy tekintsenek el attól és továbbra is a korábban érvényben lévő régi szabályozást alkalmazzák. Joggal merül fel viszont a kérdés, hogy mi történne, ha egy tagállami bíróság egy már régóta hatályban lévő nemzeti jogszabályról állapítaná meg, hogy az nem nyújt kellő garanciát a bírói függetlenség biztosításához. Ez esetben kérdéses, hogy az adott bíróság milyen más, alternatív jogszabályt kell, hogy irányadónak tekintsen. Tekintettel arra, hogy a bírói függetlenségre való hivatkozással a tagállami bíróság megtagadhatja a rá vonatkozó jogszabályok alkalmazását, hipotetikusán olyan helyzet is előállhat, hogy az adott bíróságok a rájuk vonatkozó jogszabályok figyelmen kívül hagyásával, vagy azzal ellentétes módon kezdenek el működni. Ez a logika akár a bíróságok önkényes működéséhez is vezethet, hiszen a bíróságok szabályozása ily módon akár teljes mértékben kikerülhet a törvényhozó, és – mivel az uniós jog elsőbbségét a Bíróság a tagállami alkotmányjogra is kiterjesztette – az alkotmányozó hatalom kezéből. A jogállamiság fogalmának részét képező hatalmi ágak szétválasztásának elve ugyanakkor nem azt jelenti, hogy egyes hatalmi ágak egymástól teljesen függetlenül működhetnek, hanem éppen azt, hogy ezeknek a hatalmaknak szükségszerűen korlátozniuk kell egymást. A jogállam szempontjából is fontos, hogy a bíróságok ne legyenek teljesen önszabályozók, hanem mint minden állami intézmény, az alkotmányozó és törvényhozó hatalom által hozott jogszabályok szerint működjenek.

A Bíróság lengyel bíróságok függetlenségével kapcsolatban hozott ítéletei nyomán továbbá jelentős kérdést vet fel az a módszer, amellyel a Bíróság megállapította hatáskörét a tagállami bíróságok függetlenségének ellenőrzésére. Mint láthattuk, a szerződésekben nincs egyértelmű, explicit jogszabályi rendelkezés, amely ezzel a hatáskörrel a Bíróságot felruházná. Sőt, az Alapjogi Charta alkalmazási szabályai között éppen olyan explicit rendelkezés szerepel, amely a Bíróság vizsgálódási jogkörét egyértelműen leszűkíti az uniós intézményekre, a tagállamok esetében pedig legfeljebb csak akkor tesz lehetővé kontrollt, ha azok az uniós jogot hajtják végre. Ennek ellenére, a Bíróság az EUSZ 19. cikk 1) bekezdés második albekezdésére alapozva hatáskört állapított meg magának minden olyan bíróság függetlenségének vizsgálatával kapcsolatban, amely potenciálisan foglalkozhat uniós jog által szabályozott ügyekkel. Amennyiben az uniós joggal való ilyen laza kapcsolat is elegendő a Bíróság számára, hogy hatáskörét kiszélesítse a hagyományosan egyértelműen nemzetállami hatáskörbe tartozó területekre, felmerül a kérdés, hogy ennek analógiájára, a szerződés más pontjait nem tudja-e majd felhasználni arra, hogy gyakorlatilag az összes tagállami

jogszabályt felülírja. A jelenlegi komplex európai uniós és tagállami jogrendszerek kölcsönhatását ismerve ugyanis minden tagállami jogszabállyal kapcsolatban könnyedén be lehet azonosítani uniós vonatkozást. A jogállamisághoz hasonló alapértékekre való hivatkozás pedig még könnyebbé teszi a lehetséges kapcsolódási pontok beazonosítását.

A 2010-es évtized végére az Európai Bíróság egyre az uniós jogállamiság-politika egyre aktívabb szereplője lett. Kérdés, hogy ez a tendencia milyen intenzitással folytatódik a 2020-as évtizedben.

A korona-triázs rendszer büntető- és alapjogi kérdései

I. Bevezetés

A Kormány a 478/2020. (XI.3.) Korm. rendelettel az élet- és vagyónbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó SARS-CoV-2 koronavírus világjárvány következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében Magyarország egész területére ismételtelen veszélyhelyzetet hirdetett ki.

Alapvetés, hogy a kivételes hatalom az állam kezében egy közjogi ultima ratio eszközt teremt, de ennek során az emberi méltóság és az élethez való jog nem korlátozható, sőt a rendkívüli jogrend idején előálló kivételes élethelyzetekben az alapvető jogok védelme rendkívül komoly morális kérdéseket felvető jogi aktusok meghozatalát irányozhatja elő. Az ilyen határhelyzetekben hozott jogalkotói lépések, válaszadási képességek mutatják meg véleményem szerint egy jogrendszer valódi természetét, ugyanis a próba nélküli, mechanikus működés erre ritkábban ad lehetőséget.

Hazánkban a koronavírus által okozott járványhelyzetben valószínűnek mutatkozik, de legalábbis fennáll a reális lehetősége annak, hogy az egészségügyi ellátórendszer túlterheltsége miatt nem fog elegendő intenzív terápiás erőforrás (például lélegeztetőgép) jutni az arra szoruló akut betegek számára, ahogy ez korábban sajnálatos módon más országokban is előfordult. Az ilyen helyzet szükségképpen maga után vonja a kapacitáselosztás, illetve az erre vonatkozó szempontrendszer meghatározásának kérdését.

Erre tekintettel a dolgot arra a dilemmatikus kérdésre keresi a választ, hogy konkrét jogi szabályozás hiányában hogyan alakul annak az orvosnak a felelőssége, akinek adott esetben élet és halál között kell választania, úgy hogy lényegében csupán jogi kötőerővel nem bíró szakmai ajánlás ad iránymutatást számára e körben. Tehát, hogyan lehet ezen rendkívüli érzelmi és erkölcsi kihívás esetén a büntető- és alapjogi követelménynek megfelelni, azaz kockázatot jelent-e a fenti szakmai ajánlás betartása, illetve az ezt követő praktikum megfelelni-e a jogállami követelményeknek?

II. A triázs rendszerről

Súlyos járványügyi, de úgy általában katasztrófhelyzetekben, a részletes jogi szabályok kidolgozása általában a közigazgatási jog hatókörében valósulnak meg, a büntetőjogi szabályok ennél jóval absztraktabb megfogalmazásúak. Nyilvánvaló, hogy a szakmai tartalmú kérdések az orvosi kompetencia körébe tartoznak, ugyanis ezen szakemberek vannak abban a helyzetben, hogy tudományos alapossággal állást tudjanak foglalni a követendő, leghatékonyabb eljárásrend kialakítása tekintetében.

Azonban fontos hangsúlyozni, hogy az emberi élethez és méltósághoz való jogot érintő helyzetek esetén a szabályozás fő szempontrendszerének kialakítása, a prioritások meghatározása a jogalkotó feladatát képezi. A szakmai szervezetek által megalkotott ajánlások, módszertani levelek ugyan iránymutatásokat adhatnak az adott foglalkozást űzők számára, de ha olyan etikai kérdésekben kívánnak egyfajta követendő eljárásrendet megfogalmazni, aminek alapjogokat érintő vetülete is lehet, az természetesen a jogforrási

---

¹ PhD, bíró (PKKB).

hierarchián kívül esik, tehát ilyen kötőerővel nem bírnak. Ily módon a triázs rendszer fogalma nem jogi kategória, hanem orvos szakmai kérdés, mely a koronavírus okozta járványhelyzetben is a rászoruló beteg vonatkozásában az életek közötti választás legfőbb differenciálási tényezője.

A Magyar Orvosi Kamara (továbbiakban: MOK) által közzétett „Etikai megfontolások az orvosi erőforrások elosztásához COVID–19-pandémia idején Magyarországon”² elnevezésű ajánlás létrehozásának elsődleges célja az volt, hogy az elégtelen számú orvosi erőforrás esetén a tiszta és helyes etikai irányelvek mellett meghozott döntésekkel életeket lehessen menteni. A katasztrófa-orvostanból ismert triázs rendszer a betegek szakmai szempontú rangsorolását jelenti, melynek során a kezelés sikerének esélyét mérik fel. Ennek megfelelően minden beteg prioritási (triázs) pontszámot kap, ami alapján három színekkel prioritási csoport jön létre (magas, közepes, alacsony) és az adott csoporthoz tartozás alapján dönthető el, hogy mely beteg részesül a magasabb szintű egészségügyi ellátásból. A legfőbb pontszámalkító tényező, hogy mekkora a túlélésre való esélye a betegnek egyrészt objektív, másrészt validált értékek alapján.

Az ajánlás tehát arra az álláspontra helyezkedik, hogy döntési kényszer esetén azoknál a betegeknél szükséges lemondani a kezeléstről, akiknél nem látható vagy nagyon alacsony a sikeres kezelés esélye míg akik magasabb túlélési eséllyel bírnak és a továbbiakban is jobb prognózisúak, inkább azok részesüljenek az intenzív terápiás ellátásból (például: lélegeztetőgép).

A fenti szempontrendszer letéteményesének az ajánlás a triázs tisztet³ jelöli meg, akinek a feladata nem kevesebb, mint dönteni arról, hogy mely betegek kapják a legnagyobb prioritást a kritikus állapotú betegek ellátása során. Ennek során jogában áll a már intenzív osztályos kezelésben részesülő beteg esetén e kezelés megszüntetéséről dönteni és e kezelésben egy új, nagyobb prioritású beteg részesíteni.

Fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy az ajánlás kifejezetten felhívja arra a figyelmet, hogy az iránymutatásokat a mindenkori gyakorlati körülmények között, a lehetőségekhez képest javasolt alkalmazni.

Véleményem szerint a vázolt eljárásrend több olyan, az életek közötti választás problémáját kívánja rendezni, aminek gyakorlati szempontból elsősorban a büntetőjogi megítélése lehet kérdéses. Főként ilyennek tekintem az életek rendszerbe sorolásának tényét, a versengő (azonos prioritással rendelkező) betegek közötti választás, újraelosztás témakörét, továbbá az életkor és a társadalmi hasznosság szempontjainak figyelembevételét, illetve a triázs tiszt döntésével szembeni fellebbezés lehetőségét is.

III. Jogi alapvetés

Általánosságban rögzíthető, hogy ha az orvos úgy dönt, hogy a beteg orvosi kezelését szándékosan nem kezdi meg vagy a megkezdett kezelést abbahagyja, illetve azt más módon folytatja és a beteg ennek következtében meghal vagy egészsége károsodik, emberölést vagy testi sértést valósít meg (Btk. 160. § és 164. §).

A fenti foglalkozásból fakadó cselekvési kötelezettség alóli mentesülés igen szűk körű, erre akkor van lehetőség, ha a beteg önrendelkezési jogával élve az ellátást az egészségügyről

---

²https://mok.hu/public/media/source/KORONAV%3%8DRUS/MOK_Etikai%20megfontola%CC%81sok_Covid19_final.pdf

³ Az ajánlás szerint a triázs tiszt olyan, a kritikus állapotú betegek ellátásában nagy szakértelemmel rendelkező szakorvos, aki jó vezetői képességekkel, konfliktusmegoldó képességgel és kommunikációs készségekkel rendelkezik.

szóló 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) rendelkezései szerint, az ott meghatározott eljárásrendben visszautasítja (az ún. passzív eutanázia esete). Ilyenkor az ellátás elmaradása folytán bekövetkezett halál vagy egészségsérelem tekintetében az orvos büntetendőségét a Btk. 24. §-ában szereplő jogszabály engedélye zárja ki.

Ennek hiányában azonban az Eütv. 17. § és 23. §-a alapján a beteg beavatkozásokba történő beleegyezését vélelmezni kell, és ugyanígy az egészségügyi dolgozóknak az Eütv. 125. §-a szerint a sürgős szükség fennállását is, ami az ellátás megkezdését követeli meg.

Abban az esetben, ha az orvos a MOK által közzétett prioritási elvek alapján úgy dönt, hogy például az adott intézményen még rendelkezésre álló egy darab lélegeztetőgép használatát két egyformán rendkívül súlyos, az eszköz hiányában szinte biztos halállal fenyegető állapotba kerülő betegek közül az egyik (jobb túlélési eséllyel rendelkező) személy számára biztosítja, a másik kevésbé jó triázs csoportban szereplővel szemben és ennek következtében az utóbbi személy meghal, a Btk. 23. §-ában szabályozott végszükség merülhet fel a büntetőjogi felelősség alóli mentő okként.

IV. A végszükségről

Eszerint ugyanis nem büntetendő annak a cselekménye, aki más személyét közvetlen és másként el nem hárítható veszélyből menti, feltéve, hogy a cselekmény nem okoz nagyobb sérelmet, mint amelynek elhárítására törekedett. Megjegyzem, hogy a törvény ismeri a bűnösséget kizáró végszükség esetét is, de a dolgozat témáját képező helyzetekben a büntetlenség hiányát nem az alanyi oldalon bekövetkező állapotváltozás területén kell keresni (hiszen az orvos nem ijedtségből cselekszik úgy ahogy), hanem a cselekmény (tárgyi oldal) büntetendőségét indokolt vizsgálni.

Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a triázs rendszer által létrejött élet-élet elleni helyzetekben a végszükség jogintézménye alkalmazható-e, elsőként a mentési tevékenység fogalmát kell megvizsgálni.

A dolgozat témáját érintő szituációkban, az esetleges kapacitás hiány esetén az eljáró orvos az emberi életet közötti választási kérdésnek relációjában lényegében két fajta magatartást tanúsíthat, aszerint hogy az az erőforrások elosztása vagy újraelosztása során merült-e fel. Így előbbi esetben, (az eredeti példánál maradva) ha a két rászoruló beteg közül csak az egyik számára biztosítja a lélegeztetőgép használatát, mulasztása révén hal meg a másik személy, míg utóbbi esetkörben a már lélegeztetőgépen lévő, gyengébb túlélési eséllyel rendelkező betegről vonja meg a kezelés használatát, más, jobb triázs csoportba sorolt betege megmentése érdekében, ami aktív cselekvést feltételez.

A mulasztás további esetköre lehet az is, ha ugyan van elegendő orvosi eszköz az arra rászoruló életek megőrzésére, de a humán erőforrás hiánya miatt nem tud adott esetben az orvos arra rászoruló további emberi életet menteni.

A lehet-e mulasztással védekezni végszükségben kérdésre, a korábbi jogirodalom⁴ ugyan javarészt nemmel felelt, mivel ezalatt aktív magatartást feltételeztek, azonban a recens kommentáriródalom a passzív magatartás lehetőségét is elismeri.⁵

A törvényi definíció szerint ugyanis „az a cselekmény nem büntetendő” formulával él, ami az én olvasatomban akár passzív magatartást (tevési kötelezettség megszegését) is jelenthet, lévén, hogy a fogalom a tényállásszerű cselekményt jelöli, ami aktív és passzív

⁴ Lásd például Gerőcz Kálmán: A büntetőjogi végszükség, Budapest, 245. o.

⁵ Balogh Ágnes: Kommentár a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvényhez, Menedzser Praxis, Budapest, 2014. 89. o.

változattal is bírhat az adott bűncselekménytől függően, és ami ugyanúgy nélkülözheti a társadalomra veszélyességet, mint az aktív magatartás.⁶

A tudomány az ilyen szituációk egy szegmensét egyébként kötelesség-összeütközés elnevezés alatt ismeri, amely fogalom tulajdonképpen korábban önálló jogellenességet kizáró oknak volt tekinthető, de véleményem szerint a hatályos Btk. óta a végszükségbe olvadt, annak egyik speciális eseteként. Nagy Ferenc szerint, ez akkor forog fenn, ha két vagy több koincidáló jogi kötelezettség a konkrét szituációban olyan viszonyban áll egymással, hogy a kötelességek egyikének a teljesítése egyúttal kényszerűen más kötelezettségek sértését jelenti, s ezáltal büntetéssel fenyegetett cselekmény látszik megvalósulni.⁷

A szerző, az ezredelőn írt tanulmányában még inkább tankönyvi példának szánt esetében úgy szemléltette a fenti fogalmat, hogy annak a kisebb kórháznak az orvosa is ilyen helyzetben cselekszik, aki két életveszélyes sérült ellátására köteles, azonban az ahhoz szükséges lélegeztetőgépből csak egy áll rendelkezésre.⁸ Mára már az ilyen élethelyzet sajnálatos módon reális közelségbe került.

Tehát a dolgozat témáját illető döntési szituációkban, azaz ha az eljáró orvos két rossz között köteles választani akár aktív, akár passzív módon, magatartása a végszükség keretein belül mindenképpen értelmezhető, hiszen több ellátásra szoruló beteg életének veszélye egyértelműen közvetlen és az erőforrás hiányára tekintettel másként el nem hárítható. A döntő kérdés így tehát az, hogy cselekménye megfelel-e ilyen esetben az arányosság követelményének.

A törvényi definíció szerint a végszükségben lévő cselekménye a fenyegető veszéllynél nagyobb sérelmet nem okozhat, amiből implicite következik, hogy azonos, szó szerint arányos sérelem okozható ártatlan javakban. A jogirodalomban ugyanakkor szinte örökzöld kérdésnek számít a végszükségi arányosság mértéke, ennek eldöntésére egyik oldalon erkölcsi-morális érvek, a másik oldalon a haszonelvűséget valló nézetek sorakoztathatók fel, javarészt azonos súllyal, bár gyakorlat hiányában ezen populáris témakört ezidáig főként fiktív jogesetekkel szemléltették a szerzők.

A kérdés, hogy lehet-e az emberi élet mennyiségi összehasonlítás tárgya, pontosabban ki lehet-e oltani emberi életet végszükségre hivatkozással?

Hazánkban ezen lehetőséget cáfoló szerzők szerint, az élet megmentésével csak testi sértés vagy vagyoni kár okozható, mivel az emberi élet nem számszerűsíthető.⁹ Ugyanezen holdudvarhoz tartozó más szerzők szerint, a jogellenesség kizárásának elutasítása azért helyes, mert egy menthetetlen személy megölése is az élet önkényes megrövidítését jelenti, ha ezt megengednénk, feladnánk azt a tételt, hogy a halálba menő élete is a jogrend védelme alatt áll.¹⁰

---

⁶ Így például ha egy lángoló épület tizedik emeletén rekedt mozgássérült személyt a menekülők magára hagynak, mert a körülmények miatt a lift nem üzemel és a lépcsőn való azonnali távozás hiánya a tűz tovaterjedése miatt mindegyikük biztos halálát eredményezné. További ilyen esetkör lehet, ha a közlekedési balesetben érintett jármű vezetője azért nem áll meg a baleset helyszínén és győződik meg arról, hogy valaki megsérült-e, illetve az életét vagy testi épségét közvetlenül fenyegető veszély miatt segítségnyújtásra szorul-e, mert életveszélyes állapotban lévő hozzátartozóját szállítja a kórházba és a megállással járó idővesztés a beteg életének elvesztésével járna.

⁷ Nagy Ferenc: Büntethetőségi akadályok szabályozása az új Büntető Törvénykönyvben, különös tekintettel a jogellenességet kizáró okokra, Büntetőjogi Kodifikáció, 2001/1. 30. o.

⁸ Nagy Ferenc: i. m. 31. o.

⁹ Hegedüs István – Karsai Krisztina: Kommentár a Büntető Törvénykönyvhöz, Complex, Budapest, 2013. 93.o.

¹⁰ Gellér Balázs – Ambrus István: A Magyar Büntetőjog Általános Tanai I., ELTE Eötvös kiadó, Budapest, 2019. 290. o.

Véleményem szerint a fenti álláspontok azt a hazánkétól eltérő német jogfelfogást tükrözik, amely a végszükség hatókörét, de az élethez való jog korlátozhatóságát is, erkölcsi elvekre hivatkozással szűkebb körben engedi érvényesülni. Ennek egyik hozadéka, hogy Németországban a koronavírus okozta járványhelyzetben, a jelen dolgozattal egyező témájú, az orvosok jogi felelősségét tárgyaló jogirodalmi polémiák megélénkültek, ugyanis a végszükség jogintézménye nem alkalmazható a mostani helyzetre megnyugtatóan, de mindenképpen jogbizonytalanságot okoz.

A német Btk. ugyanis a végszükség két esetkörét szabályozza, egy jogellenességet és egy bűnösséget kizáró formáját. Előbbi esetben csak kisebb sérelem okozható, míg utóbbi tekintetében akár nagyobb is, de ha ezt harmadik személy irányába gyakorolják más végszükségben lévő személy javára, az csak korlátozott személyi kört érinthet (hozzátartozót vagy egyéb közel álló személyt).

Ráadásul a német jogirodalom és alkotmánybírósági gyakorlat is azon a talajon áll, hogy ugyan minden jogilag védett érdek érvényesíthető végszükségi beavatkozás révén, de ez alól az emberi életet kivételnek tekintik, mivel az nem lehet mennyiségi összehasonlítás tárgya, ugyanis minden élet tekintet nélkül a még várható időbeli tartamára és minőségére, azonos alkotmányos védelmet élvez.¹¹

Ezen elv maximalizálása (bár rendkívül hangzatos) de a gyakorlati életben felmerülő végszükségi helyzetek elbírálása tekintetében igazságtalan végeredményt szülhet. Másrészt, ahogy említettem a harmadik személy (tehát veszélyen kívül álló személy) részéről gyakorolható mentési tevékenység is indokolatlanul szűk körben került megfogalmazásra (az 1871. évi német Btk.-hoz hűen). A jelenleg Németországot is sújtó járványügyi helyzetben tehát az eljáró orvosok, erőforrás (lélegeztetőgép) hiánya esetén, az emberi életek választása során a végszükségre, mint büntetési akadályra nem sok eséllyel hivatkozhatnának. Természetesen létezik hazánkéhoz hasonló orvosszakmai ajánlás az ilyen esetek során követendő eljárásrendről, de ezek jogi kötőerővel nem bírnak.

A fenti helyzet jogi megítélését vizsgálta művében Armin Engländer és Till Zimmermann szerzőpáros is, akik arra a következtetésre jutottak, hogy az életek közötti választás szempontjait taglaló szakmai ajánlások szerinti magatartást emberölésként is lehet értékelni, így az orvosok szükségtelen büntetőeljárásoknak is ki vannak téve. Véleményük szerint az erre vonatkozó külön szabályozás hiányában ez az ex lege állapot sérti az Alaptörvény rendelkezéseit, ezért annak átfogó jogi szabályozása lenne kívánatos, meghatározva a büntetőjogi felelősség kereteit.¹²

A mulasztással megvalósuló esetek büntetőjogi felelősség alóli mentesülését jogellenesség (bűncselekmény) hiányában vélik megoldhatónak, a kötelesség-összeütközés fent kifejtett tanára hivatkozva, ami olvasatomban egy „törvény feletti végszükségi” esetkörre takar. Ennek indokául az a nehezen vitatható érv szolgál, miszerint nem cselekedhet az eljáró orvos másként, mint ahogyan azt tette, ugyanis az egyik kötelesség teljesítése automatikusan kizárja a másik teljesítésének a lehetőségét, lehetetlenre pedig a törvény nem kötelezhet senkit („impossibilia nulla est obligatio”).¹³

A fő problémát a német jogirodalom szerint az aktív módon elkövetett esetek jogi következménye jelenti, magyarán a lélegeztetőgépen lévő beteg kezelésének a megszakítását, mely kérdéskörre lentebb még kitérek.

---

¹¹ Lásd például: Hans-Heinrich Jescheck: Lehrbuch des Strafrechts Allgemeiner Teil, Duncker und Humblot, Berlin, 1988. 324–325. o.

¹² Armin Engländer – Till Zimmermann: „Rettungstötungen“ in der Corona-Krise? Die Covid-19-Pandemie und die Zuteilung von Ressourcen in der Notfall- und Intensivmedizin, Neue Juristische Wochenschrift, C.H. Beck, 2020. 1402. o.

¹³ Detlev Sternberg-Lieben: Corona-Pandemie, Triage und Grenzen rechtfertigender Pflichtenkollision, Medizinrecht, Springer, 2020. 630. o.

Mindezekből jól látható, hogy speciális jogszabályok megalkotásának hiányában, illetve egy jogintézmény túlságosan szűk körű meghatározása milyen gyakorlati bizonytalanságokat okozhat.

A német megoldással szemben a magyar jogrendszer végszükségi emberképét jóval reálisabbnak és modernebbnek tartom, azzal, hogy az elhárítandó veszéllyel azonos sérelem is okozható ártatlan érdekkörökben, mivel lehetővé teszi a mennyiségi összehasonlítás lehetőségét a veszélyben lévő emberi életek tekintetében is.

Véleményem szerint az Alkotmánybíróság döntéseiből is felsejlik, hogy szűk körben az élethez való jog korlátozható. A testület a 23/1990. (X. 31.) Ab. határozatában és az azt követő, ezen jog érvényesülését vizsgáló határozataiban lefektette az élet korlátozásának önkényes eseteit, például a halálbüntetést vagy az aktív eutanáziát. Lábady Tamás és Tersztyánszky Ödön alkotmánybírák fenti határozathoz fűzött párhuzamos indokolásukban kifejtették, hogy maradnia kell tere az élet és emberi méltóság nem önkényes megfosztásának eseteinek is, így azonos értékek egymással versenghetnek, ilyenkor csupán helyzeteket rendez a törvényhozó, ami nélkülözi az önkényességet. Sólyom László párhuzamos indokolásában szintén alappal hivatkozik arra, hogy ha az élethez való jogtól megfosztás fogalmilag önkényes, akkor senkinek, semmilyen körülmények között nem lehet joga arra, hogy egy másik ember életét elvegye. Ez alól kivételként a jogos védelem, végszükség és az előljáró parancsa esetét sorolja fel.

Magam is úgy vélem, hogy társadalomra hasznos, ha engedélyt adunk az egyik személy megmentésére, mint arra, hogy inkább mindkettőt veszni hagyjuk, de lévén, hogy az emberi életek minőségileg azonosak (egyformán értékesek és védendők), csak számszaki módon dönthető el az elhárító magatartás arányossága. Az ezzel ellentétes nézetet valló szerzők hivatkozását a fentebb kifejtettekre tekintettel tehát nem tartom helytállóknak. Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az etikai megfontolások milyen mélységben és hogyan válnak a jogszabály részévé a jogalkotó feladatát képezi, de önmagukban contra legem jogalkalmazói gyakorlat kialakítására nem sarkallhatnak.¹⁴

Fentiekre tekintettel tehát úgy gondolom, hogy a tárgyalt magatartás a végszükség keretein belül arányos veszély elhárító cselekménynek minősülhet, még akkor is, ha ezt olyan személy gyakorolja, aki nincs veszélyben (orvos), illetve a veszélyben lévőkhöz sem kötődik érzelmileg, ugyanis a társadalmi szolidaritás és a foglalkozásból fakadó cselekvési kötelezettség kellő legitimációs forrást jelent számára.

Külön gyakorlati problémát vehet fel ugyanakkor a már megkezdett orvosi kezelés megszüntetésének esetei, tehát például egy lélegeztetőgépen lévő beteg kezelésének, aktív magatartással történő megszüntetése, más jobb túlélési eséllyel rendelkező beteg számára történő biztosítása érdekében. Több német szerző ugyanis úgy véli, hogy az ilyen helyzetek a végszükség körén kívül esnek. Eszerint nem a betegek állapota, hanem a kórházba való érkezési sorrend határozza meg, hogy kinek jut az életmentő kezelésből (státuszvakság), ami a status quo fenntartását tekintti fő elvnek, azaz a már lélegeztetőgépen lévő beteg kezelésének a folytatását. E körben tehát mindegy, hogy az adott beteg ily módon csupán pár nappal él tovább a társával szemben, aki nagyobb eséllyel a szükséges orvosi eszköz igénybevétele mellett felgyógyult volna a betegségből. Ennek indokát a szerzők abban látják, hogy tulajdonképpen a két beteg nincs összehasonlítható helyzetben, csupán az egyik van veszélyben, akinek már nem jutott lélegeztetőgép.¹⁵

Fenti álláspontot azért nem tartom helytállóknak, mert a végszükség nem csak veszélyközösségi esetekben alkalmazható, azaz nem követeli meg a jogalkotót, hogy két

---

¹⁴ Ezzel azonos állásponton például: Belovics Ervin (szerk.): Büntetőjog Általános Rész, Hvg-Orac, Budapest, 2018. 264. o. és Görgényi Ilona (szerk.): Magyar Büntetőjog Általános Rész, Wolters Kluwer Hungary Kft., Budapest, 2019. 186. o.

¹⁵ Detlev Sternberg-Lieben: i. m. 636. o.

veszélyben lévő személy „versengjen” az életéért, hanem ún. veszélyáthárítási helyzetekben is. Utóbbiról akkor van szó, ha egy olyan ártatlan személynek okoz sérelmet a veszélyben lévő, aki nem volt abban. Például ugyanez a helyzet, ha a tenger közepén hajótörést szenvedők közül a mentőcsónakra feljutott személyek köréből az oda szintén feljutni kívánó személy, életének megmentése érdekében egy főt a vízbe taszít. Tény, hogy az ilyen szituáció erkölcsileg még jobban megkérdőjelezhető, de végszükségi jogunk ilyesfajta korlátozást nem ismer, ezért a vázolt, ellátást megszakító, aktív magatartások esetén is alkalmasnak tartom az erre való hivatkozást.

Mindent egybevetve tehát úgy vélem, hogy hazánkban az eljáró orvos a betegek élete közötti választásával bűncselekményt végszükségre hivatkozással nem valósít meg, cselekménye nem büntetendő. Így teljesen mindegy hogy két betege közül melyik életét menti meg, a büntetőjogi felelősség alól már akkor mentesül, ha egy életet, más rovására megment, mivel a végszükség egy generális büntethetőségi akadály, speciális szempontrendszer e körben nem érvényesíthető. *Ezzel együtt azonban felmerül a kérdés, hogy mi van akkor, ha az orvos nem a MOK ajánlás szerint javasolt (kedvezőbb triázs csoportba tartozó) személy életét menti meg? Sajnálatos módon az ilyesfajta kérdésekre történő válaszok jelenleg a jogon kívül állnak.*

V. Speciális szabály igénye és összegzés

Álláspontom szerint, ha olyan helyzet áll elő, hogy szükségesnek tartják az élet feláldozását egy újabb élet megmentése érdekében, akkor ennek az eljárásrendnek nyitottnak, átláthatónak, következetesnek és államilag elismertnek, támogatottnak lennie. A kórházba került légzési nehézségekkel küzdő személyek jogosultak tudni, hogy mire számíthatnak az életmentő kezelés szempontjából. Jogukban áll tudni, hogy ha ilyen ellátásra van szükségük, az korlátozható-e, azaz akarattuk ellenére megszakítható-e a kezelés. Emellett az orvosok is megérdemlik, hogy tudják, hogy amit tanácsolnak és tesznek, az összhangban van a jogszabályokkal.

Úgy vélem azzal, hogy végszükség jogcímén mentesülhetnek az orvosok a büntetőjogi felelősség alól a probléma nem megoldott, mivel ennél egy jóval összetettebb, speciális, több etikai aggályt felvető élethelyzetről van szó, ami részletesebb válaszokat is igényel a jogi felelősség megítélésének szempontjából is.

A már ismertetett MOK ajánlás véleményem szerint megfelelő szempontrendszert állított fel az erőforrás hiányának esetére, de kötelező erő hiányában bármely orvos juthat arra a következtetésre, hogy más etikai elvek alapján dönt az ilyen helyzetekben, jogi felelősségüket ez nem érinti.

Véleményem szerint ezért elengedhetetlen e körben a nyilvános vita és bizonyos mértékű társadalmi konszenzus arról, hogy mikor és hogyan lehet differenciálni abban a tekintetben, hogy kinek jusson például lélegeztetőgép vagy hogyan lehet az ilyen kezelést megszakítani. Ideális esetben tehát a jogalkotó feladatát képezi ezen szempontrendszernek jogszabályban történő lefektetése.

E tekintetben a MOK által publikált ajánlásokat lehetne elsősorban figyelembe venni. Tulajdonképpen ez esetben a felelősség alól a Btk. 24. §-ában szereplő jogszabály engedélye, büntethetőségi akadály mentesítene, mely jogszabálynak természetesen az arányos jogkorlátozás szempontrendszerének ugyanúgy meg kellene felelnie.

Így például az olyan jogszabályi megoldások, mint például a külföldi jogirodalomban gyakran emlegetett Maryland állambeli törvényi rendelkezés, mely szerint az egészségügyi szolgáltató mentes a polgári vagy büntetőjogi felelősség alól, ha jóhiszeműen egy

egészségügyi katasztrófahelyzetben (szükséghelyzetben) cselekedett, nyilvánvalóan nem felel meg a fent említett követelménynek konkrét feltételrendszer hiányában.¹⁶

A dolgozat témájához rendkívül hasonló életbeli helyzetet szabályozó szervátültetésre vonatkozó joganyagok alkalmazhatóságára is gyakorta hivatkoznak szerzők, de véleményem szerint mintaként kellően konkrét prioritások lefektetésének hiányában ezen jogszabályok sem szolgálhatnak. Az elosztási sorrend meghatározása ugyanis orvos szakmai kérdés és kompetencia, mely meglehetősen tág jogi mozgásteret jelöl ki.¹⁷

Álláspontom szerint az életmentő egészségügyi kapacitás hiány esetén, egy esetleges jövőbeni jogforrásnak, hasonlóan a MOK által közzétett ajánláshoz, a legtöbb élet megmentésének az elvéből kell kiindulnia és azokat a betegeket kell előnyben részesíteni, akik orvos szakmai szempontból kedvezőbb túlélési (felépülési) eséllyel bírnak. Teljesen egyértelmű, hogy az életkor, azaz, hogy idős vagy fiatal a beteg nem lehet döntő szempont, így a még leélhető várható élettartam sem. Ennek indoka, hogy az élethez való jog minden ember tekintetében egyformán védendő, mivel azok azonos értékkel bírnak.

Hangsúlyozandó az is, hogy nemzeti, etnikai, faji, vallási vagy bármilyen más csoporthoz tartozás ténye szintén nem képezheti a differenciálás alapját, az ilyen eseteket szankcionálni szükséges. E körben felmerül az a kérdés is, hogy hogyan védjük a megmentőket? Azaz az egészségügyi ellátásban résztvevő dolgozók előnyben részesíthetők-e megbetegedésük esetén az életmentő orvosi eszközök igénybevétele tekintetében pusztán azon tényre hivatkozással, hogy birtokában vannak annak a tudásnak, mellyel más személyek életét a jövőben megmenthetik. Meglátásom szerint ez a társadalmi hasznosság szintén nem írhatja felül az életek egyenértékűségének elvét, ugyanis ha ennek teret engednénk, akár parttalan mértékben kiterjeszhetnénk azt más hasonló foglalkozást űzőkre is. Az élet ténye számít, nem pedig annak haszna vagy kevésbé hasznossága.

A fentiekben már részletezett érkezési sorrend elvét, miszerint a korábban lélegeztetőgépre kapcsolt személy lesz jogosult használni a készüléket függetlenül túlélési esélyeitől, akár más kedvezőbb triázs csoportba sorolt beteg kárára szintén elvetendőnek tartom. *A „jut akinek jut” álláspont az orvosok és társadalom számára formálisan valóban nyújthat egyfajta objektív, előre kiszámítható eljárásrendet, de véleményem szerint akkor járunk el helyesen, ha mennyiségi alapon vizsgálva, a valóban megmenthető (felépülést eredményező) életek prioritása szerint járunk el.* A status quo fenntartása akkor merülhet fel, ha a túlélési esélyek egyenlők a betegek tekintetében, de mint erre lentebb kitérek ilyenkor más fajta döntéshozatalra is sor kerülhet.

A MOK ajánlásával egyetértve, magam is a mennyiségi alapú koncepciót támogatom, habár itt is felmerülnek nehéz esetek. Az egyik ilyen, ha patthelyzet alakul ki két beteg között, *azaz, ha egyforma túlélési eséllyel rendelkeznek, de mindkettőnek szüksége van az életmentő orvosi eszköz igénybevételére. Az ajánlás szerint ilyenkor a betegek nyers prioritási pontszámait kell figyelembe venni és az alacsonyabb nyers pontszámmal rendelkezőnek van előnye.* Ha még mindig patthelyzet van, akkor annak feloldásához sorsolást (azaz véletlenszerű allokációt) kell használni.

Ezt a külföldi szakirodalomban *lottó-eljárásnak* is szokás nevezni. Ennek kivételes létjogosultsága abban ragadható meg, hogy ha szakmai alapú, igazságos döntés nem hozható,

---

¹⁶ Hivatkozás: <https://law.justia.com/codes/maryland/2005/gps/14-3A-06.html>

¹⁷ Éppen ezért az ún. „várólistás” esetekben a várakozási sorrendtől eltérő szervátültetések elvégzése jogi felelősségét általában nem von maga után. Az egyik ilyen német ügyben az eljáró orvos a májátültetésre vonatkozó szabályok megszegésével, betegek orvosi eredményének manipulálásával juttatott saját betegeinek szerveket és az emiatt emberölés kísérlete miatt emelt vád alól felmentették a nem kellően konkrét jogszabályi megfogalmazás miatt.

Hivatkozás:

<http://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-bin/rechtsprechung/document.py?Gericht=bgh&Art=en&Datum=Aktuell&nr=78726&linked=pm>

akkor az esélyegyenlőséget legalább formális módon biztosítsák egy pártatlan eljárás keretében. Meghökkenítőnek tűnhet úgymond szerencsejátékot szervezni az intenzív osztályon, de ezen eljárásban benne rejlik az a fajta közömbösség, ami az életek abszolút egyenértékűségének elvét jelenti, és amelyet a véletlen garantál. Ily módon a versengő betegeknek egyforma esélye van a túlélést jelentő eszköz igénybevételére. Ezt a bizonytalan döntéshozatali helyzetet a jogrendünk pontosan azért fogadhatja el, mert más alternatív lehetőség hiányában, a tétlenség helyett jogilag egyenlőségjelet húz élet és élet közé, függetlenül életkoruktól vagy hivatásuktól.

Az ajánlás a lottó-eljárás fair lefolytatása érdekében előírja, hogy a sorsolás folyamatát és eredményét pontosan dokumentálni kell, célszerűen a döntéshozatalban részt vevőktől szervezeti értelemben minél inkább független tanúk bevonásával. Az ennek során felmerülő, a kiválasztás eredményét befolyásoló esetleges korrupciós eseteket természetesen szankcionálni szükséges, melynek megakadályozása egy olyan átlátható, szigorú és független eljárásrendet kíván meg, ami valóban a véletlen kiválasztás elvét biztosítja, ugyanis ennek hiánya utóbb már nem reparálható veszteséggel jár.

A másik nehéz eset, amire még ki kívánok térni, amikor két egyforma túlélési eséllyel bíró személy közül, az egyik gyermeket vár. Az ajánlás szerint ilyenkor a minél több élet megmentése elv révén a terhes nőt kell előnyben részesíteni, amivel magam is egyetértek, de ha ez jogszabályi szinten is rögzülne, felmerülne az az örökzöld kérdés is, hogy a magzatot ezzel jogilag emberként ismerhetjük el és az élethez való jog minden eleme rá is vonatkozhatna? Ha igen, az rendkívül komoly paradigmaváltást jelentene jogrendszerünkben, ha viszont nem, akkor önmagában az államnak a magzat tekintetében fennálló intézményvédelmi kötelezettsége nem emelné jogi értelemben más személy életével egyenlő helyre.

Végezetül megemlítem még a triázs tiszt döntésével szembeni fellebbezés lehetőségét is, amit az ajánlás igen részletesen szabályoz. E körben a gyors, hatékony és pártatlan felülbírált lehetőségének garantálása jogállami érdek, ahogyan az is, hogy az esetleges szakmai hibából fakadó károkból eredő követelések bírósági úton érvényesíthetők legyenek.

Jól látható mindezek alapján, hogy jelenleg a koronavírus okozta járványhelyzetben olyan súlyos, erkölcsi aggályokat felvető élethelyzet vált realitássá, mint az esetlegesen előforduló tárgyi vagy személyi jellegű kapacitás hiány miatti emberi életek közötti választás terhe. Véleményem szerint ezen probléma megnyugtató és igazságos feloldása, komplex rendezése, a fogalmak és felelősségi keretek meghatározása az orvosok, valamint a betegek és hozzátartozóik szempontjából csak jogszabályi szinten mehet végbe, ugyanis a jog nem állhat télenül ilyen alapvető sorsfordító helyzetekben, a generális szabályok ugyanis csak tüneti megoldást nyújthatnak. Az etikai ajánlások, színvonaluktól és jó szándékuktól függetlenül önmagukban erre nem megfelelő eszközök. Úgy vélem a triázs rendszer, annak jogszabályi alapjainak lefektetésével megfelelő döntéshozatali eljárást jelenthet, a legtöbb emberi élet megmentésének elvével összhangban, nem csak a jelenlegi, de akár a jövőben előforduló hasonló, egészségügyi katasztrófa helyzetekben is.

A jogi normák és alkalmazásuk az Univerzum élő és élettelen jelenségeinek természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében

I. Humán-, és faunaetológiai törvényszerűségek a természet, valamint a Világmindenség objektív törvényeinek tükrében

A Globus, amelyen az ember és az emberi közösség él, a Világmindenség, az Univerzum része. Az Univerzum a végtelen, mozgásban lévő létezés, amelynek mozgása ellentétes töltésű energiafaktorok egymással ellentétes saját törvényszerű örök mozgásán alapul a tér és az idő örökletes végtelenségében. Az Univerzum eme örökletes általános törvényszerűségének van alárendelve a végtelenségben létező valamennyi égitest és azokon létező valamennyi, a mi fogalmaink szerint élőnek és élettelennek nevezett jelenség egzisztálásának az Univerzum mozgás-törvényszerűsége által meghatározott statikus és dinamikus létezés-törvényszerűsége, így a mi Globusunké is. Ezt az általános relatív statikus (tudatunk érzékeli csak annak) és abszolút dinamikus Univerzum-törvényszerűséget az emberi élőlény idealista vonulata felruhazza tudattal rendelkező antropomorf létezéssel mozdulatlanak, amely a mozgást elindította, míg az ateista-materialista vonulata élettelen anyagit tételez, amelyben meglévő energia-erő életkifejlődést hozott létre és ebből fejlődött ki valamennyi florális és faunális életjelenség a konstruktív tudattal rendelkező emberrel együtt. Az emberi társadalom által kialakított ideológiai lételmélet ide vezethető vissza, amely vallásháborúkhoz, az egymással ellentétben álló irányzatok képviselőinek likvidálásához (ld. eretneküldözés és a jelenkori iszlámintolerancia) vezetett és vezet még ma is. Ha objektíven közelítünk e lételméleti kérdéshez, mind a teista-antropomorf, mind az ateista-materialista irányzatból hiányzik valami. Az előbbiből az örökmozgás, mert a mozdulatlan mozgatót is valaminek létre kellett volna hoznia és így visszafelé elmehetünk az idők végtelenségébe, míg az utóbbinál a statikus élettelenmateriából keletkezett volna az életelixírt keletkeztető energia. Ebből az következik, hogy a szubjektív kategóriájú igazság és az objektív kategóriájú valóság valahogy a kettő között van és bármennyire is kézen fekvő lenne a kettő közötti kompromisszum, arra soha nem kerül sor, tekintettel arra, hogy az Univerzum már tárgyalt ellentétes erőfaktoraiból eredő mozgástörvények erre nem adnak módot.

E két ellentétes lételmélet harca a hatalom-megszerzésének az ösztönéből fakad, amely a fajfenntartási ösztön mellett jelenfenntartási ösztönként funkcionál és így része az Univerzum örökké fennálló (aeternikus) ellentéteken alapuló általános mozgás-törvényszerűségének. Innen adódik, hogy az alapvilágnézetben másként gondolkodó közösségi rendbe tömörülő csoport ellenséges irányultságú egymással szemben. Ugyanakkor a vallási ideológia és annak hierarchikus felépítése alkalmas az intézményesített világi hatalomnak a valamennyi vallásban jelenlévő mennyei világba lévő jutalmazás ígéretével és az alvilágban fennálló büntetés fenyegetésével a maga helyzetét megszilárdítani. Erre az ideológiára épül az az erkölcsi normarendszer, amely az emberi közösségben együttélési szabályként alakult ki, hogy az egyedei és kiscsoportjai egymással összhangban éljenek az emberi közösség létének biztosítása érdekében. A különböző állatfaj-közösségek magatartás-normái is hasonlóak. Az állati és az emberi közösségek magatartásnormái az egyedek ön-, és fajfenntartási, valamint uralmi ösztönének közösségi szintre emelkedéséből alakultak ki a külvilággal fennálló életfenntartási gyakorlattal összekapcsolódva. Ebben a szituációban a

---

¹ Professor emeritus, ME ÁJK Agrár- és Munkajogi Tanszék.

teista vonal az emberi társadalomban mindenkor uralkodóvá vált és intézményesült a társadalom világi szervezetével, az állammal együtt, mert a teista-vallási hitbeli szervezet stabilizálta az államot. Az egyes társadalmak valláshatalmi és államhatalmi szervezetei a területük adott természet-, és gazdaságföldrajzi adottságainak kihatásaként kialakult kulturális jellemvonásaiból adódó különbségek szerint alakultak ki, aminek következtében a különböző helyeken élő közösségek vallás-ideológiai elvei alapján predesztinált erkölcsi rendje és arra felépülő jogrendszere is bizonyos fokig eltér egymástól, de csak meghatározott keretek között. Az ateista-materialista irányzatként elkönyvelt társadalmi csoport az ideológiáját és saját magát a világ megismerését elősegítő találmányok és a Globusz egészét felfedező utazások eredményeként létrejött általános felvilágosodásig nem tudta társadalmi erővonalként stabilizálni, és nem tudott intézményesített uralmi szervezet kialakítani. Ez a helyzet addig állt fenn, amíg a természet-tudományok fejlődése meg nem kérdőjelezte a különböző vallási irányzatok dogmáit. A felvilágosodással indult meg ez a megkérdőjelezés. Amikor azonban négy ízben hatalomra tudott jutni és sikerült állami szervezetet kialakítania, az addigi hosszú elnyomásból robbanásszerűen a teista irányzattal és államberendezkedéssel szemben korlátok nélküli zsarnokság alakult ki. Ennek gyökerei megjelentek már a felvilágosodás filozófiájában az ész nevében, kaszárnnyarend kialakítását előirányozva,² amiből a felvilágosodás hatásaként a francia forradalommal, a Párisi Kommünnel, a nacionálsocialista III. Német Birodalommal, valamint az internacionálsocialista (kommunista) Szovjetunióval és csatlós államaival együtt korlátlan diktatúrák alakultak ki. Mivel pedig ahogy az egyes birodalmak a maguk vallási-egyházi szervezetének és ideológiájának támogatásával minél nagyobb hatalom-kiterjesztésre törekedtek, ugyanez jelenik a teista-klerikális jellegű államalakulatokat követő ateista-antiklerikális szekularizált államok esetében is. Ahogy pedig a Világegyetem általános törvényszerűsége az örök mozgás és azon belül a végtelen egység részek keletkezése, fejlődése és hanyatlása, valamint megszűnése és széthulló részeinek újonnan születő más egységbe történő betagozódása, könnyen lehet, hogy ez történik most az emberiséggel a fehér fajon belül, amely ideológiailag és intézményeiben is hanyatlik. Felvilágosult ateista materializmusát kikezdi az iszlám vallással párhuzamosan hatalom-centrikus afro-ázsiai arab-néger társadalom világuralomra törekvése, ami a mostani migrációban jelenik meg, és amelynek teljesen aláveti magát az euro-atlanti fehér emberi faj társadalmi-állami szervezete, ahol az ez ellen fellépő katolikus és protestáns keresztény ideológia és vallási szervezete egyre gyengülő erőteret, ateista-materialista irányvonala pedig az univerzális és globális természet-, és társadalmi törvényekkel ellentétes torzulást mutat fel.

Ezzel összhangban alakul és hanyatlik napjainkban a szekularizálódott euro-transzatlanti jog és terjed egyelőre informálisan, ha pedig a folyamatok továbbra is így alakulnak, majd formálisan is előretör az állami hatalommal szorosán összefonódott iszlám jog. Úgy tűnik, hogy az emberiségen belül az ókori elő-ázsiai asszír-babilóniai, egyiptomi és zsidó, valamint a görög-római klasszikuskor több istenhívő, majd egyistenhívővé vált zsidó-keresztény (katolikus és protestáns) európai és transzatlanti magas kulturális és civilizációs jólétben elkényelmesedett hanyatlóvá váló fehér-embertípus belátható időn belül eltűnik. Ennek, a nemrégén még virágzó embertípusnak az újkor kezdetén erős keresztény ideológián alapuló, a mostani muszlim terjeszkedéshez hasonló államgépezete a katolikus hitre történt áttérítésre kényszerítésével hódította meg és irtotta ki az észak-amerikai indiánokat. Észak-Amerikában pedig a maga uralma alá hajtotta az aztékok és az inkák magas kultúrájú, de hanyatló államilag szervezett társadalmait. Mindez hasonló volt ahhoz, ahogy ez ma a nyugati társadalmakkal történik az iszlám migráns népvándorlás során, melynek részükről a távlati cél európai egyesült kalifátus-közösségek léthozása. Ugyanakkor a magát egypólusú hatalomnak

---

² Ludassy Mária: Az ész államáig és tovább (XVIII. századi utópisták. Gyorsuló idő, Magvető Kiadó, Budapest, 1979.; U. ő: A trón az oltár és az emberi jogok (Katolikus és liberális gondolkodók a restaurációbeli Franciaországban.) Gyorsuló idő, Magvető, 1984.

gondoló USA-nak rövid távú érdeke egy neki gazdaságilag és politikailag egyaránt alárendelt, rá hasonlító Európai Egyesült Államok létrehozása. Ebben örvénylik ma az európai és az onnan kirajzott észak- és dél-amerikai civilizáció, melyet már egyszer meghódított Dél-Európában a muszlim civilizáció mór áramlata, a Balkánon és Közép-Európában pedig a türk vonulata. Mindenesetre a helyzet jelenleg az, hogy az euro-atlanti civilizációban formálisan jelen van egy, a vallástól elkülönült szekularizált államban egy ugyancsak szekularizált, de a klasszikus görög-római és a zsidó-keresztény kulturális gyökerű defenzívába és torzulásba forduló jog³ és informálisan párhuzamos módon jelen van egy agresszív, a Mohamed próféta által alapított muszlim vallással összefonódott iszlám jog.⁴

Csak részben szűkítve vizsgálatunkat a defenzívában lévő euro-transzatlanti jogra, de figyelembe véve valamennyi jogrendszer általánosan érvényesülő elméleti kérdéseit, mind a szekularizált euro-atlanti, mind a vallással összefonódott afro-ázsiai jog, mint intézményi fenomén az emberi közösség együttélési rendjének szabályozási eszköze. Számos, egymással mellérendeltségi, valamint alárendeltségi helyzetben álló közösség, társadalom létezik, amely az emberi fajt adja a Globuson az egyes állatfajokhoz hasonlóan. Fentről lefelé szemlélve a jelenséget, az emberi faj formálisan (jogilag) és informálisan (ténylegesen) egyenlő, azaz mellérendelt saját szerveződésű, ugyanakkor gyakran csak formálisan egyenlő, de informálisan fölé-, és alárendelt, nem egyszer pedig formálisan, azaz jogilag is egymásnak alá- és fölérendeltségi viszonyban álló közösségekre tagozódik. Az emberi faj egésze, vagyis globális közösségi rendje ennél fogva horizontálisan és vertikálisan egyaránt formálisan és informálisan is nagyobb és kisebb egységekre oszródik, ahol több kisebb egység egy nagyobb egység része lehet, de ugyanígy előfordul, hogy a kisebb közösségi egységek önálló életet élnek és nem tagozódnak be a velük azonos jellegű nagyobb egységbe és teljesen függetlenek maradnak a nagyobb egységtől. Ez a függetlenség legtöbbször azonban átmeneti, mivel a szomszédos nagyobb egység tényleges erőfölényénél fogva maga alá rendeli a kisebb, vagyis a gyengébb közösséget. Ez a társadalmi törvényszerűség fenn áll az egyes emberi individuumok esetében is, ahol szintén az egyik individuum vagy kisebb csoport (pl. egyik család a másikat, ld. olasz történelem) igyekszik maga alá rendelni a másikat. Ez a pszichofiziológiai lét-törvényszerűség nagyobb, mezo-, és makro társadalmi volumenben is szociálpszichológiai és szociológiai törvényszerűségként megjelenik.

Ugyanígyen tartalommal, csak némileg más formában jelenik meg ugyanez az egyes élőlény-fajokon belül és az egyes fajok között. Minden állati élőlény-faj a legegyszerűbbtől a legbonyolultabb gerincesekig megalkotja a saját társadalmát, és eto-szociális fejlettségi fokának mértékétől függően áll távolabb vagy közelebb mindazon egyedi és közösségi megnyilvánulásokhoz, amelyek az emberi individuumra és kollektívumra jellemzőek az előbb leírtak szerint. Belehelyezve az emberi fajt a különböző gerinces állatfajok közé, mivel táplálékában jelentős szerepet játszik a hús, a ragadozó állatfajta közé tartozik. Következésképpen egyedei éppen úgy támadnak élelemszerzés végett más gyengébb állatfajokra (az összes állatfajra az embernél jóval alacsonyabb intellektusa következtében potenciálisan valamennyire, ld. vadászat, étkezési célú állattenyésztés) mint ami a szűkebb értelemben vett ember nélküli állatvilágra jellemző. Csak az embernél és az emberi

---

³ Pokol Béla: A jurisztokratikus állam, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.; Uő: Az európai jurisztokrácia, Dialóg Campus, 2019. 23-38.; Prugberger Tamás: A jogalkotás és a jogalkalmazás torzulásának világjelensége és az ahhoz vezető okok. Polgári Szemle, 2019/4-6. 178-190.; Uő: Jogi értékek megkérdőjelezése a Strasbourgi Emberjogi Bíróság ítélezési gyakorlata kapcsán. Kapu. 2017/4. 7-10.

⁴ Pokol Béla Európa végnapjai –A demográfiai összeroppanás következményei c. könyvében (Kairosz Kiadó, Budapest, 1911.) a nyugat-európai országokat egyenként vizsgálva mutatja be az iszlám vallás és vele összefüggésben az iszlám jog, a „Saria” térhódítását, ami Ausztriában, Németországban, Egyesült Királyságban, különösképpen pedig Franciaországban, valamint a BENELUX és a skandináv államokban igen erős. Pokol: itt hiv. mű, II. fejezet; Borbély Zsolt Attila: Az iszlám valódi arca – Európa meghódítása a „hidzsra” szerint. Kapu, 2018/3. 40-42.

társadalomban ez rítussá vált a vadászat intézményén keresztül. Az ember és az emberi faj éppen úgy retteg a nálánál erősebb ragadozó állatfajoktól individuálisan vagy kiscsoportban, vagy fegyvertelenül, mint az egyes állatfajok horda-közösségei és egyedei a másik, nálánál erősebb és fajtát táplálékként hasznosító állatfajtól és éppen úgy támad meg más állatfajokat hús-táplálékának megszerzése érdekében, mint ami minden ragadozó állatfajra jellemző. Mindezt az emberi faj, mint az állatfajok kifinomult szuper elitje vadászat/vadelejtesként vagy iparszerű tenyésztés-leölésként és táplálék-előállításaként „civilizált módon” valósítja meg.

Ugyanakkor minden állatfajon belül azok hordaközösségeiben a közösségen belüli pozícióért is kemény küzdelem folyik a faj és a hordaközösség egyes tagjai között a vezető, vagy a vezetőhöz minél közelebb kerülő pozícióért. Ez a harc különböző olyan előnyökért folyik a fajon belül a horda-közösség egyes tagjai között, amelyek megszerzése az élelmiszer, a körlet-terület és a szaporodás (szexualitás) terén előnyszerzést jelent. *A harc tehát az egyes fajok hordáin belül lényegében az élet- és a fajfenntartás tekintetében a minél előnyösebb helyzet, pozíció megszerzéséért folyik.* Ez pedig együtt jár azzal, hogy egyre feljebb kerülve, egyre erőteljesebb és egyre szélesebb körű felülrendeltté válva, egyre több alárendelt felett állhat az egyed és egyre több alárendelttel szolgáltathatja ki magát. A közösségen belüli e küzdelem-megnyilvánulás a hatalmi harc, eredménye pedig a hatalom.⁵ Ez a küzdelem, rivalizálás minden állati fajon belül – éppen úgy, mint az emberi fajon belül – kíméletlenül folyik. Nem véletlenül állította Thomas Hobbes, hogy az ember embernek a farkasa.⁶

Az emberi faj ugyanakkor abból eredően, hogy a legfejlettebb észbeli képességekkel rendelkezik és ennél fogva gondolkodás-kombinációjával az állatvilág valamennyi fajtát, de ugyanígy az egész élő és élettelen természetet a maga uralma alá tudja hajtani és a saját érdekei szerint átalakítani, valamint eme észbeli képességén keresztül az állatvilágra jellemző organikus közösségszerveződésen túl művi társadalom-szervezeteket tudott kiépíteni. Ebből pedig az is adódott és adódik ma is, hogy nemcsak a közösségen belül az egyes egyedek között folyik küzdelem a minden oldalú, minél kedvezőbb pozíciókért, vagyis a több lábon álló hatalomért, hanem az egyes közösségek között is, ugyanezekért. Az erősebb közösség igyekszik leigázni, maga alá rendelni a másikat a hódítás eszközével. Ez vezetett el az ún. „városállami” szervezeti intézmény-rendszerből a települések egész sorát magába foglaló államokig, birodalmakig. Ugyanakkor a háborúk, éppen úgy, mint a járványok az emberi társadalmaknál a túlszaporodást gátló szabályozóként automatizmussá vált, miként az állatvilágban is, ahol kísérletileg mutatták ki, hogy ha egy faj túlnépesedik, tagjai agresszívvá válnak, egymásnak esnek és megöléssel ritkítják magukat. Ehhez még hozzájárul, hogy ilyen esetben szexuális érdeklődésük a saját nemük irányába fordul. A nagyvárosi bűnözés és homoszexualitás is erre vezethető vissza.⁷ Eme önszabályozó folyamat következtében a *túlnépesedett és túlcivilizált euro-atlanti államokban a jómód és a jólét eluralkodásával megszűnt a házassági és a gyermekvállalási kedv és az emberek többségében az altruista világszemléletet felváltotta az egoista világszemlélet a szabadelvűséggel összekötve.* E kultúrállamok polgárai körében egyre népszerűbbé válik az öntörvényűség és politikai párttá intézményesülve a liberalizmus, melynek a marburgi-frankfurti túlajtott neokantiánus szubjektív idealista iskolája megfertőzte már a szociáldemokrata és a keresztényszocialista

---

⁵ Friedrich Hayek: Erőszak és állam, Uni Press, Chicago, 1960.

⁶ Thomas Hobbes: Leviathán, 1651.

⁷ Kiszely Györgynek a SOTE orvos-biológiai intézet egykori igazgatójának a túlnépesedett nagyvárosok magas bűnözési és homoszexualitási számárányát azzal az állatkísérleti beszámolójával támasztotta alá a TIT Szombathelyi Szervezetében 1962 áprilisában tartott előadása során, mely szerint egy kalitkában egyenlő arányban elhelyezett hím és nőstény fehéregerek békés egymásmelletti élés során heteroszexuális kontaktusban voltak egymással, ahogyan azonban számukat arányosan növelte egy egyedmennyiség után nemi életük homoszexuálissá és közösségi viszonyuk egymás iránt agresszívvá vált.

altruisztikus politikai irányzatokat.⁸ Mindezek eredményeként legalizálódtak az euro-atlanti szekularizált erkölcsi és jogi szemléletben a szaporodást kizáró természetellenes szexuális kapcsolatok különböző formái és vált jogilag elfogadottá a műtéti beavatkozással járó nemiség megváltoztatásának a lehetősége. Ezzel függ össze, hogy a neokantiánus Frankfurter Iskola fő képviselője, Jürgen Habermas nyíltan meghirdette, hogy nem a közerkölcsre, hanem az entellektüelek ún. diskurzus erkölcsére kell épülnie a jognak, aminek kijárással és a mindenkori érdekek szerint érzékenyített amerikai és európai uniós és emberjogi bírósági joggyakorlata egyre több problémát vet fel szekularizált realista természetjogi aspektusból nézve.⁹

Mindezt rávetítve a természet általános törvényszerűségeire, a természet-, és élet-tudományi kutatások eredményeinek legáltalánosabb filozófiai absztrahálásának eredményeként általános törvényszerűségként megállapítható, hogy a Világmindenség valamennyi anyagi és szellemi természetű közege az emberi agy által szubjektíve megkonstruált tér-, és idődimenziójában is leképezhetően állandó mozgásban és alakulásban-átalakulásban (*perpetuum mobile*) van. Eme állandó mozgás és átalakulás e közegeket különböző zárt formákká alakítja, amelyek lehetnek élettelen tárgyi és élő fenomének, amin belül a növényvilág átmenetnek tekinthető az élettelen tárgyi és az élő alanyi világ között. Az állatvilág alanyi kategóriának tekinthető, ahol az egyes állatfajoknak a külvilág és a saját világ apperceptíválásának, felfogásának tudati fejlettségi foka szerint jelenik meg a közeledés az emberi tudat-funkcióhoz, a gondolkodáshoz. Ettől a fejlődési-fejlettségi foktól függően válik a növényvilág legegyszerűbb akció-reakció töltésű belső mozgóerőn, vagyis önmozgáson alapuló alkalmazkodó készsége az állatvilágban ösztönné. Az individuális ösztön szükségszerűen kapcsolatba kerül a táplálék (energia) felvételi és a szaporodási ösztön, illetve a növényvilágban a tudatalatti reaktív-aktív mozgás következtében más különböző élettelen és élő dimenziókkal, ide értve a saját fajtát, fajtaját is a szaporodás miatt. Mindez azonban csak individuális mozgás. Az állatvilágban azonban, minél fejlettebb fokon áll az adott faj ösztön-tudatvilága, egyedeinek a saját egóját és fajtát felfogni tudó képessége, jelenik meg a társulási vágy, vagyis a közösségbe tömörülési igény. Ebből adódik, hogy minél fejlettebb tudattal rendelkezik egy állatfaj, annál fejlettebb közösségi szerveződést, szervezetet képes létrehozni, ami a Globuszunkon a legfejlettebb tudattal rendelkező emberi faj esetében a többi állatfaj közösségi szerveződéséhez viszonyítva a „legtökéletesebbnek” tekintendő.¹⁰

Ahhoz azonban, hogy a jog törvényszerűségeit és az azokkal összefüggő, csak az emberi fajra jellemző államilag szervezett társadalmi rendet, valamint mindezek mozgástörvényeit megértsük, vissza kell térnünk a filozófiai lét-elem fogalomhoz, amelyben minden mozgás-fejlődés, virágzás és visszafejlődés, valamint különböző tárgyi, növényi, állati jellegű tényező kialakulása, vissza-, és újraalakulása számtalan formában megjelenik. Ezek a legmagasabb jellegű formát öltő egységes halmazállapotok. A csillagászat és a fizika kimutatta, hogy a csillagok éppen úgy, mint minden tárgyi élettelen és alanyi élő létesülés vagy létesítmény a keletkezés, a fejlődés, a virágzás, majd a hanyatlás és a szétesés-megszűnés, majd a végtelen változások különböző szerveződésének folyamatában másképpen összeállva jelenik meg, hasonló módon testet öltve. Mindez a tárgyi világban az örökmozgás dimenzióját jelentő energiában megtestesülő centrifugális és centripetális erők törvényszerűen lezajló játékanak a folyománya. Ma már általánosan is ismert, hogy az égitestek keletkezésében, majd elpusztulásában és más formájú újra alakulásában az energia-mozgás e

⁸Pokol: A jurisztokratikus állam, 37-38.; Harmadik utak-Új közép (Szociáldemokrata reformpolitika a globalizáció korszakában. Friedrich Ebert Alapítvány. Budapest, 2001.; Ld. továbbá Ferenc Pápa nyilatkozatait a migráns-kérdéssel összefüggésben.

⁹ Pokol: Az európai jurisztokrácia, II-V. fejezet.

¹⁰ Csányi Vilmos: Az emberi viselkedés. Sanoma Kiadó, Budapest, 2007. Szmodis Jenő: A jog a humánológia tükrében. Magyar Tudomány, 2011/5. 545-557.

két faktorának az egymással összefüggő sajátos összjátéka nyilvánul meg, ami viszont a világmindenség valamennyi egyedi tényezője, tárgyi, növényi és állati egyedére, de ugyanígy közösségi szerveződésére egyaránt törvényszerűen jellemző. Maradva az égitesteknél, az egyes égitestek, csillagok égitest-, csillagrendszerekbe tömörülnek, azok pedig „tejtűrendszerekbe”, ahol a tömegvonzásból eredő erőfölény alakítja ki e rendszereket, és ahogy ez az erőfölény gyengülni, átcsoportosulni kezd, szétesik a csillagrendszer, vagyis a centrifugális erőt felváltja a centripetális erő. A mi naprendszerünk kialakulását rekonstruálta e formában Immanuel Kant és Laplace, valamint az ősrobbanás elmélet. A naprendszer széthullása pedig a nap kihűlésével, a hőenergia gyengülésével együtt járó tömegvonzás elerőtlenedése okán fog majd bekövetkezni. Engelsnek „A természet dialektikája” című művében leírt ezt a megsejtését igazolta a Hubble elmélettel elindult csillagászati fizika.¹¹

Összegezve mindezt és kiterjesztve az etológiai és a humán egyed-, és közösségorganizálódásra, ahogy ez végső soron a világmindenség csillagkép-rendszerében megjelenik, a nagyobb tömeg magához vonzza a kisebb tömeget, mintegy maga alá rendelve azt, és ahogy e nagyobb tömeg elerőtlenedik, majd szétesik, úgy önállósodhat és vonzhat magához kisebb tömegeket, majd ő is az előző sorsára jut. Ez a törvényszerűség, kialakulás, fejlődés, virágzás, hanyatlás és szétesés/megszűnés jellemzi a tárgyi világ változatos dologszerkezeteit, a florális egyedi létezését és faunálissal keveredő életrendszerét, ami tárgyi területen, égitest-részecskén, vagyis talaj/föld-területen funkcionál. Ez jellemzi a magasabb rendű állatfajok egyedi életét és közösségszerveződéseit, életközösségeit. Alapvető vonásait illetően hasonló az emberi individuális és társadalmilag megszervezett közösségi élete is. A legmagasabb rendű állatfajok individuális és kollektív etiológiai életétől az emberi individuális és kollektív életét az különbözteti meg, hogy míg a legmagasabb rendű állatvilág egyedi és kollektív cselekvési rendszere az ösztönökre visszavezethető állandósultan megnyilvánuló megszokáson, beidegződésen nyugszik, addig az emberi ego és societas esetében a kreatív gondolkodáson alapuló konstruáló képesség következtében mindig jelen van a változtatás, a fejlesztés lehetősége és realizálódása. Ezenkívül van még egy másik jelentős tényező, ami a legmagasabb rendű individuális és kollektív fauna-etológiától elválasztja a humán individuum és kollektívum egzisztenciális működését. Ez a tényező az előbb említett konstruktív, alkotó gondolkodási és teremtőkészségből fakadó kultúr-civilizációs fejlődési és fejlesztési készség, amelyen keresztül lehetővé vált az ember és közössége részére a közvetlen természeti környezettől való elszakadás és olyan művi környezet létrehozása, ami lehetővé tette számára a természettől történő részbeni függetlenedését, illetve az emberi fajnak a természettel olyan viszonyba kerülését, amely mellett bizonyos mértékig át tudja alakítani és uralma alá tudja helyezni azt.¹²

II. A vallás és a szakralitás befolyása a morál-, és a jogi szféra törvényeire

Ebben jelentős szerephez jutott a hiedelemből, a természeti erők megnyilvánulásától való félelem. A kezdeti ember is éppen úgy félt az ártó természeti jelenségektől, mint e

---

¹¹ Immanuel Kant: *Naturgeschichte und Theorie des Himmels* 1755; Laplace: *Exposition d'un système du monde*, 1795.; A Hubble törvény szerinti az Univerzum magas sűrűségű és hőmérsékletű egykori állapotából kiinduló robbanásszerű tágulásáról és az Univerzum folyamatos hűléséről lásd: Magyar Katolikus lexikon (<http://lexikon.katolikus.hu> + www.enc.hu); Edwin Powel Hubble, 1929; Timothy Ferris: *A világmindenség – Mai kozmológiai elméletek*, Typotex Kiadó, 2006. 46-47. (Wikipedia); Stephen W. Hawking: *Az idő rövid története*, Maecenas Könyvek, Budapest, 1998; Paul Szipiera: *Black Holes*, Scholastic Library, New York, 1997.; Isaac Asimov: *Black Holes, Pulsars and Quasars*, Greg Stewens, New York, 2003. (Fekete lyuk-Wikipedia); Engels Frigyes: *A természet dialektikája*, Kossuth Kiadó

¹² Karl Kautsky: *Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft*, Stuttgart, 1910; Nikolaj Hartmann: *Esztétika*, Helikon, Budapest

jelenségeket felfogó és magyarázni nem tudó állatvilág magasabb etológián alapuló fajai. Az ember azonban konstruktív gondolkodási és alkotó készségénél fogva magyarázatot keresett a természeti erők – számára negatív – játékanak magyarázatára és tőle, valamint az egész emberi közösségtől független emberi ésszel és erővel nem befolyásolható felsőbb rendű hatalommal ruházta fel vagy magukat a természeti jelenségeket vagy az azokat kiváltó közegeket. A természeti elemek kedvező megnyilvánulása esetén a hiedelem az volt, hogy ezek az isteni felsőbbrendűséggel felruházott jelenségek megjutalmazzák az emberiséget és magát az embert, míg negatív természeti hatások esetén büntetik az emberi közösséget és ezért az adott természeti erőt megtestesítő Isten kiengesztelésre szorul. Az ember és közössége kivetítette a kultúr-civilizáltágának már a fejlettebb fokán a saját társadalmának kialakult tagozódását és a saját hierarchikus rendszeréhez hasonlóan kialakította a sokistenhitet az isteni társadalom hierarchikus rendszerével.¹³

Ebben a hiedelemből kifejlődött mitikus mitológiai folyamatból antropomorf tényezők hatására az istenségek tárgyiasult vonása, ami egyre inkább alanyivá alakult és a klasszikus ókor a saját hierarchizált társadalmát kivetítve alakította ki az istenek hierarchizált társadalmát.¹⁴ Ezt absztrakciós úton leegyszerűsítette a Szíriából származó *Mithrász* és a Római Birodalom dominatus-i korszakában már államvallássá vált „*Sol Invictus*” (Legyőzhetetlen Napisten) kultusz, valamint a Júdeából származó héber vallás, az örökké létezett és létező egy istenségre, férfiként megtestesítve a mindent mozgató mozdulatlan mozgatót. Ez az emberképű isteni fenomén a zsidó vallásban az általa alkotott földön kívül megtestesíti az eget, vagyis a fenti világot, amelynek büntetésképpen alárendeltje az alvilág lakója az istenséggel rivalizálni akart Lucifer főangyal, a Sátán. Az Istenséget kiszolgáló három főangyal létezik a sémi vallásban és az aranykort majd meghozó Messiás. Lényegében a *Sol Invictus*szal együtt, ezt vette át a sok istenhitet valló *pagani* vallást kiszorító kereszténység. Azonban a saját mitológiájába beolvasztva a zsidó egyistenhitet a görög-római mitológiával elegyítve úgy, hogy az egy istenségbe három személy, a zsidó vallásból származó Atya mellé bekerült a szellemet megtestesítő Szentlélek és a héber Messiást áttranszformáló Krisztus, kicserélve velük az antik vallás három főistenét, Jupitert, Junot és Minervát.¹⁵

A korai kereszténység időszakában Jézusnak, azaz a Megváltónak isteni mivoltát vitató, valamint a keleti kultuszoknak a Rómába beáramlása során az egyiptomi mitológiából átkerült madárképű Horus vagy Ibis istenség hatására Jézus anyját galambként megtermékenyítő Szentlélek isteni mivoltát megkérdőjelező számtalan ókeresztény irányzat felett azért győzedelmeskedett az egy Istenben három egyenjogú személyt látó katolikus irányzat, mert a *kapitoliumi triászhoz* ez állt legközelebb. Elsősorban ez játszott közre abban, hogy a kereszténnyé vált római császárok is Nagy Constantinustól kezdve a „*katolikus*” irányzat mellett álltak ki.¹⁶ A vallásoknak a kereszténység előtt és a kereszténység alatt is elsőrendű szerep jutott az államhatalom és az államszervezet kialakításában. Ahogyan a civilizáció bölcsőjét jelentő Közel-Keleten kialakultak a társadalom széles rétegeitől elkülönülő egyre növekvő és bonyolultabbá váló és adminisztrációval is rendelkező

¹³ Kákosy László: Az alexandriai időisten, Osiris, Budapest, 2001; Sigmund Freud: Totem és tabu. Göncöl Kiadó; Emile Durkheim: A vallási élet elemi formái. Harmattan Kiadó, 2002.

¹⁴ Trencsényi – Waldapfel Imre: Mitológia, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó. Budapest, 1956.

¹⁵ Hitvilág és történelem. Tanulmányok az ókori vallások köréből, Kossuth K. 1982.; Peter de Rosa: Der Jesus Mythos: Über die Krise des christlichen Glaubens, Doerner Knauer, Teil I.; Martin Lunn: A da Vinci kód megfejtése, Gold Booc Kft.2006., 2006. 91-92.

¹⁶ Az ókori Kelet társadalom-, és államszervezetének általános bemutatását adja V. V. Szturove (szerk.): Az ókori kelet világából, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő kiadó, Budapest, 1956. (Hammurapi törvényeiről ld. 119-129.); a három mythikus törvényhozóról ld. Kákosy László: Ré fiai, Budapest, 1979.; Mózes törvényeiről ld. Ó Szövetség (Kivonat 1,19-24; 109-116.)

közösségirányító szervezetek, maguk alá rendelve az általuk irányított közösséget, az így kialakult hatalom konzerválását és a kialakult közösségi szokásokat a maguk javára átíró, átalakító törvényeket meghozva, természetfeletti erővel szentesítették, szankcionálták azokat (l. Mózesnek a Tízparancsolatot tartalmazó kőtábláit, Hammurabi törvénykönyvét, valamint Menes, Ramses és Bucaris egyiptomi fáraók mitikus törvényeit).¹⁷ Ezeket a törvényeket a hiedelem alapján minden esetben „isteni parancsra” közvetítette le és hirdette ki a népének az uralkodó. Felhasználva köznép félelmét a földöntúli megszemélyesített erőhatalmaktól, a világi (szekuláris) hatalommal, hatalmi gépezettel párhuzamosan kialakult a vallási (szakrális-mitológiai) hatalmi gépezet is. Ennél fogva minden államilag szervezett társadalomban a felvilágosodás koráig formálisan egymással kölcsönösen együttműködő két hatalom funkcionált, egymást kölcsönösen segítve, amit csak időnkénti rivalizálások zavartak meg (ld. investitura harc).

Ennek a szimbiózisnak a következményeképpen alakult ki az európai-amerikai zsidó-keresztény kultúrán nyugvó társadalmi rend, amely a nyugati kereszténységből kivált több protestáns irányzaton keresztül némi eltérések mellett, de hasonlóképpen érvényesül. Jól lehet, a felvilágosodás hatására az euro-atlanti térségben az állam és az egyház különvált, mégis a több évszázad hagyományai következtében meghatározó ma is az az erkölcs-etikai rend és jogrend, ami a zsidó egyistenhitből és a római sokistenségi kultusból kialakult kereszténység hatására a kánon-, és a világi jogon keresztül e térségben uralkodóvá vált és határozta meg e térség kultúráját is. Ugyanilyen módon segítette és alakította az iszlám vallás is a muszlim kulturális és hatalmi befolyása alatt álló országokat, miként a hindu vallás az indiai társadalmakat és így tovább. A kultúrák kialakulásában a szekuláris államhatalom mellett a szekuláris államhatalmat erősen befolyásoló vallási hatalom óriási hatással volt a történelem során. *Huntingtont olvasva, ebből óriási kataklizma rázza meg majd az egész emberiséget a kultúrák összecsapása miatt.*¹⁸

Maradva azonban az euro-atlanti térség társadalmainál, erre a térségre ma a szekularizálódás előrehaladása jellemző, ami a szakralitást teljesen háttérbe szorítja. Ezért a vallásnak és a vallási intézményeknek a szerepe nemcsak az állami mechanizmusban és a jogalkotásban fennállt már régen nem meghatározó, hanem a jogi köztudat fundamentumát jelentő *közerkölcs is teljesen fellazult. Ez által ugyancsak fellazult nemcsak a társadalom jogkövető magatartása és jogtudata, hanem a jogalkalmazó (közigazgatási, ügyészi és bírósági) és a jogalkotó szervek (törvény, kormány-, szakhatósági és helyhatósági rendelet kibocsátására jogosult intézmények) jogi tudatvilága is.* Ennek következtében, ahogy az állami mechanizmus birtokosai a saját érdekeinek megfelelően egyre gátlástalanabban forgatják ki a talapatot jelentő morális, erkölcs-etikai normákat, úgy alakítják a maguk javára a jog évezredekén és évszázadokon keresztül részben vallási, részben gazdasági, részben a szokás és részben a családi-honi összetartozás alapján kialakult jogi dogmatikai rendszert és jogelveket, valamint alakítják át a tételes jogot és a joggyakorlatot is.¹⁹ Korunkban a társadalmi kohézió szétesése, a határtalan egoizmus és korlátlan mérvű gátlástalan profitszerzési törekvés és a *totális elmaterializálódás* következtében erodálódott a „mos” és a morál, maga után vonva a jog és az állami mechanizmus statikus és funkcionális felbomlását. Ebbe, az egocentrikus racionális világszemléleten felül bele játszik az euro-atlanti történelmi egyházak hasonló szekularizálódása, szakrális kiüresedése. Ezzel és ezáltal kialakult euro-atlanti kultúrával és egész társadalmi, állami és jogi intézményrendszerével szemben áll az

---

¹⁷ Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Kiadó, Budapest, 2002. 16. sk.; Bogár László: Ideg-rendszer-váltás, Kairosz, Budapest, 2008. 22-31.,

¹⁸ Pokol Béla: Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei. Kairosz K. 2011.; Bogár, 11. jegyzet, 6-61.; Uő: Lefelé a létezés lejtőjén Kairosz, 2011.; Prugberger Tamás: Globalizáció, neoliberalizmus és a jog. Van kiút az útvésztekből, Kairosz 2008. 72. sk.

¹⁹ Ld. a 7. jegyzetet

offenzív iszlám államvallási és vallásállami szakrális hitvilága és iszlámjogi intézményrendszere. *Ezért ha a jelenlegi folyamatok – amelyekről később még beszélünk – nem változnak, rövid időn belül felszámolja a történelmileg kialakult, mára azonban egyre defenzívebbé váló gazdasági, kultúr-civilizációs, vallási, állami és jogi intézményrendszert.*²⁰ A helyzet ma az, hogy az euro-atlanti állami és jogi intézményrendszert stabilizálni, szétesési folyamatát visszafordítani az emocionális szakrális tudattal már nem lehet. A szekularizált és racionálisan gondolkodó mai posztmodern egyén és társadalma valahogy úgy van a mai zsidó-keresztény/keresztény (protestáns) vallási irányzatokkal és mitológiával, mint az antik vallással és mitológiával Marcus Portius Cato kora, amikor elterjedt a mondás: „*Cato ait, se mirari tenebat, quod non rideret haruspex haruspicem cum vidisset*”. A vallási tételek erkölcs-etikai és a jogparancsok megszegését megelőző visszatartó erejének a totális hanyatlását ma már a ráció és a Bentham Jeremiástól származó haszon-elmélet,²¹ továbbá az eredeti Adam Smith-i „láthatatlan kéz” vezette piac-elmélet²² és a Keynes-i szociális piaccgazdasági/jóléti társadalmi elmélet²³ szelektív kritikai egyesítésének az egyéni és a köz-etikai tudatba, valamint gyakorlatba történő „beidegződő beültetésével” lehet csak megkísérelni megfordítani.

Erre a lehetőséget megadja az, hogy a ráción és az egoizmuson alapuló jelenlegi szekularizálódott erkölcsi és jogszemlélet, amely a Nietzsche-től származó elit-társadalmi „*Übermensch*” szemléleten nyugszik, amely alapján a széles társadalomtól elszakadt és azt lenéző szűk és ultragazdag elit elidegenedve a többségtől népszerűtlenné válik, amely az időszakos parlamenti és önkormányzati választásokon ki tudja billenteni a hatalomból ezt a szűk réteget. Ez a réteg azonban igyekszik a széles társadalmi rétegből kiválasztani a legképzetlenebbeket és emiatt a társadalom aljára lecsúszottakat és általa komolyan nem vett demagóg ígérekkel meggyőzni őket, hogy rájuk szavazzanak. *Ezt a lecsúszott réteget igyekszik kívülről még bővíteni az arab és a négervilágból jött muszlim migránsokkal, hogy a rájuk szavazás érdekében bővüljön ez a réteg.* E rövidtávú hatalom-megtartási érdek ára azonban, hogy távlatilag ez a muszlim valláson felnevelkedett Európába tartó migráns tömeg az iszlám többnejűséget megengedő szaporodási szokásait követve, kibillent a hatalmából ezt a szűk szuper-elitét és Európában létrehozza az iszlám kalifátusi rendszert. Ez alól az USA annyiban tér el, hogy ott a Dél-Amerikából bevándorolt katolikus valláson felnevelkedett latin kultúrájú migránstömegek katolikus indíttatású kevésbé egoista, hanem inkább altruista attitűdű, de Max Weber szerint opportunisták, míg Karl Schmitt rugalmas politikán alapuló demokrácia óhaja²⁴ át tudja talán formálni az amerikai társadalmat, amely ma fele arányban egoista-liberális, fele arányban azonban racionális altruizmussal befolyásolt egoista konzervatív. Ez utóbbinak a jellembeli tartása a Weber által kimunkált azon a protestáns etikán nyugszik, ami korábban Felső-Németországot és a hanza városokat, valamint a balti államokat jellemezte.²⁵

Hogy az euro-transzatlanti társadalmakban egy óriási civilizációs hanyatlásnak vagyunk tanúi, abban szerepet játszik az 1968-as diáklázadás ma 70-80 éves korú

²⁰ Jeremy Bentham: *Theories des peines et recompenses*, Ed. Dumont, Paris, 1812.

²¹ Adam Smith: *A nemzetek gazdasága*, Közgazdasági és Jogi K. Kiadó, Budapest, 1992.

²² John Maynard Keynes: *A foglalkoztatás, a kamat és a piac általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi K. Kiadó, 1965.

²³ Peschka: *Jog és érték, Állam-, és Jogtudomány*, 1964/4. 592-596.; Uő.: *Természetjog és pozitív jog. Állam-, és Jogtudomány*, 1970/4. 657.; Ádám Antal: *A jogi alapértékek harmonizációja és versengése*, Polgári Szemle, 2006/7; Uő.: *Értékek és értékelméletek. Társadalmi Szemle*, 2006/6-7.; Prugberger: *A jogi értékek világa jogdogmatikai és jogrendszer-tani összefüggésben*. In: *A Magyar Tudomány a Dél Vidéken*. VMTT, kiadása, Újvidék, 2013. 63-89.

²⁴ Kiemelés Karácsony Andrásról: *A jogtudomány teológusa-Carl Schmitt politikai teológiája*, Attraktor Kiadó, Gödöllő-Máriabesenyő, 119-134.

²⁵ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. I. és II. fejezetek

generációjának vallást és zsidó-keresztény vallási gyökereken alapuló erkölcsi normákat nemcsak tagadó, hanem egyenesen agresszíven támadó politikája. *Ez a vallásellenes politika elsősorban a túlnépesedést megelőző szaporodást leztorító szexuális erkölcs terjesztésével áll összefüggésben, aminek érdekében olyan természetellenes szexuális kapcsolati formákat és egészségügyi-műteti beavatkozásokkal történő nemiség-módosításokat igyekeznek divatba hozni a fiatalabb generációk számára, amely az emberi nem testi és szellemi értelemben vett totális elkorcsosulásához vezet.* Mivelhogy ez az irányzat manipulatív módon fősodort jelentő divattá vált, a mai 20-30 éves generáció egy jelentős része vevő erre a nyugat-európai és transzatlanti társadalmakban. Rövidtávú kiútként ez az irányzat a jóléti államokban kialakult szaporodáscsökkenési tendenciájának a korrekcióját a Coudenhove-Kalergi által megfogalmazott európai nemzeti államokat a muszlim migrációval felszámoló páneurópai irányvonalban látja, beleértve az elnéptelenedésből eredő munkaerőhiány pótlását is.²⁶ Ez azért nem megoldás, mert az iszlámon alapuló nevelés – miként erre Pokol Béla rámutatott – nem fejleszt ki olyan képességeket, amelyek alkalmassá tenné őket az európai munkaerőpiacon való megjelenésre.²⁷ Megoldást ezen a téren vallásszociológiailag az Orbán Viktor által hirdetett uniós határokon kívüli kiválogatás mellett történő EU-ba való beengedéssel összhangban az *ecumene* olyan kiterjesztése jelentene, amely a nem agresszív iszlám vallási irányzatokat is befogadná. Annak a gyökerei ugyanis közösek a zsidó-keresztény vallással, amelyről csak az agresszív hódításra törekvő politikai irányvonalat kellene lehántani.²⁸ Ilyen módon a felnövekvő és a felnőtt ifjú generációnak a vallási tanok elfogadására hajló részét az emberi nem törzsfejlődése során kialakult hagyományos erkölcsi normák elfogadására kellene meggyőzni, az ezzel ellentétes világnézetűeket pedig az ésszerűsége és a racionalitáson alapulva azzal meggyőzni, hogy a természet és a biológia objektív törvényszerűségeivel ellentétes beavatkozások és életmód az élet lerövidüléséhez vezet.

III. A törvényszerűségek hierarchikus láncolatának rétegelmélete

Ehhez kiindulásképpen Peschka Vilmosnak azt a tételét vesszük alapul, mely szerint a jogi törvények csak akkor érik el céljukat és csak akkor válnak a jogkövetés tárgyává és csak akkor segítik elő a társadalom egy vagy több, általuk az állam, ill. a politika által egy vagy több megcélzott oldalának a fejlődését, ha azok összhangban állnak a jog társadalmilag objektíve hasznos más törvényeivel.²⁹ Ezért szükséges, hogy a jog törvényei összhangban álljanak a kollektív humánus által kialakított konstruktív szokásokkal (mos), valamint a társadalom és a mögötte álló biofiziológiai, pszichológiai, szociálpszichológiai és ökoszociális-szociológiai törvényszerűségekkel, továbbá a természet és a globális univerzum embertől független törvényeivel. Ezzel eljutottunk Nicolai Hartmannak Losonczy Istvánon keresztül a két világháború közötti magyar jogfilozófiára is hatást gyakorolt rétegelméletéhez.

²⁶ Richard Coudenhove-Kalergi: Páneuropa-Egy indítvány, 1922.; Uő: Paneuropa, (Reform von Europa), 1923.; Paneuropa: 80 Jahre für Europa. In: Paneuropa. 4/2002.4-18.; Bővebben erről ld. Bóka Éva: Az európai egység gondolat politikai eszmetörténete, Ph.D kurzus oktatási segédanyag, Corvinus Egyetem, továbbá Csapó László: Kalergi gyermekei – Coudenhove-Kalergi terv: Lopakodó népiirtás Európa ellen. Kapu, 2017/10. 6-7. Prugberger: Az Európába irányuló tömeges migráció, etnográfiai, gazdasági, szociális kulturális és jogi következményekkel járó hatásai. In: A Magyar Tudomány Napja a Dél Vidéken, 2017. Migráció, környezetvédelem –Társadalom és természet. VMTT. kiadás, Újvidék, 2015.

²⁷ Pokol Béla: Európa végnapjai, II. fejezet, különösen 75.sk., 80., sk., 97.sk., 97. sk.

²⁸ Pokol: 94. sk., 138. sk. (Svájc és részben Anglia)

²⁹ Hartmann: Teleológiai gondolkodás, Akadémiai K. 1970.; U. ő: Lételeméleti vizsgálódások, Gondolat Kiadó, 1972.; Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata, Szent István Társulat kiadása, Budapest, 2002. 33-48.; Uő.: Egy realista jogfilozófia alapvonalai. Az előbbi kötet függeléke 238-242.; Stephan Losonczy: Abriss eines realistischen rechtphilosophischen systems. Szt. István Társulat, Budapest, 2009. 18-26.

A rétegelmélet szerint a mindennek mindennel való összefüggése okán a világmindenség globális és objektív mozgás-törvényszerűségében benne van az összes réteg hasonló objektív mozgástörvénye.³⁰ Ez a tőlünk független örökös önmozgó mindent mozgató egyszerre szellemi-anyagi, statikus és egyben energia-dinamikus „Ősjelenség” az a legfőbb, egyáltalán nem antropomorf mindent átfogó totális valami, amiben az anyagi és a szellemi princípiumok totális komplexitása benne van. Lehántva erről a jelenségről minden mitológiát és teológiát, ez a mindennek kiinduló és befogadó pontja az *Univerzumnak*, amely a saját objektív öntörvényei szerint működik. Ez felel meg tulajdonképpen annak az univerzális istenfogalomnak, amelyről már az I. fejezetben szó esett, és amelyet az Ószövetség akként fogalmaz meg, hogy az *Univerzum*, vagyis „az Isten mindenütt jelen van, menyben, földön és minden helyen”. Ez az átfogó fenomén, amely mindennek a végtelen mobil-folytonossága, beszívója és kilökője a világmindenség valamennyi elemének. Ebből fakad a többi globális szervetlen anyag-, atom-, és részecske fizikai, valamint a fizikai vegyületsből eredő ugyancsak szervetlen kémiai, a kettő összetevőjéből pedig a szerves fiziológiai önmozgás. Mindez meghatározza és befolyásolja azt a florális és faunális természeti törvényszerű önmozgást, amely determináns hatással van a fejlett individuális, és szocioetológiai, valamint a hozzá hasonló, csak fejlettebb emberi individuális és szociális mozgástörvényekhez, amely mozgástörvények az emberi célkitűzések, szükségletek és érdekek szerint különböző intézményi formát öltenek. Ezek jellegét és objektív törvényszerűségeit meghatározzák az előző jelenségek objektív mozgástörvényei, amelyekkel ha ellentétes szubjektív törvényeket, tételes jogot alkot az ember vagy az emberi társadalom, bármelyik állam vagy államszövetség, az visszaüt.

Ebből az következik, hogy az emberi társadalom által kialakított legfelső szinten álló jognak nemcsak a társadalom által kialakított elveket, hanem az alatta álló valamennyi ama rétegénél jelentkező törvényszerűségeket kell tekintetbe vennie, amelyek hatással vannak a *Globuszunkra*, és amelyekkel társadalmi gyakorlatunk érintkezik és felhasznál. Ennél fogva a jogi normaalkotásnak nemcsak az élő természet faunális és florális részére, így pl. erdő-, és vadvédelemre kell figyelemmel lennie, hanem az élettelen anyag törvényszerűségeire is, azok kitermelése, megmunkálása és hasznosítása esetén, ide értve a nyersanyag-kitermeléssel összefüggő bányaművelés és anyagmegmunkálás, művi környezet és település létesítésével, energia-felhasználással és felszabadítással, környezet-, természet-, energia-, és klímavédelemmel összefüggő technológiai, munka-, és balesetvédelmi szabályokat.

IV. Az ember közösségi életére kiható objektív törvényszerűségek determináló hatása a jogi normákra és a kettő közötti összhang, valamint disszonancia problematikája

Sem az ember, sem a spontán, sem az államilag és jogilag megszervezett társadalom a mögöttes objektív törvényszerűségeket nem hághatja át büntetlenül, mert azok egyetemes összefüggései láncszerű növekedéssel hatnak negatívan vissza. Az évszázadokra, sőt évezredekre visszanyúló tapasztalatok, megfigyelések és a korábbi, valamint a jelenkori tudományos kutatások eredményein a természeti-, élet-, és társadalmi törvényszerűségek figyelembevétele megkerülhetetlen a társadalmi gyakorlat számára. Ha ugyanis nem ezt teszi az emberiség, hanem voluntarisztikus módon semmibe veszi e törvényszerűségeket vagy közvetlenül a természet törvényeit, a saját környezetének élő és élettelen világát sérti meg, a negatív reakció miatt az emberi társadalom élő és élettelen környezete károsodik és ez által maga az emberi társadalom kisebb vagy nagyobb közössége is. Ez jelentkezik a mezőgazdasági termőterületek végérvényes tönkretételével és veszélyes csökkenésével járó

---

³⁰ Ld. előző jegyzet

zöldmezős beruházásoknál, a hatalmas gyárüzemek és autópályák építésénél. Az emiatt csökkenő mezőgazdasági földterületeken viszont annak érdekében, hogy az élelmezésre szánt termés ne csökkenjen, a nagyobb termés-eredmény érdekében az iparszerű mezőgazdasági termelést favorizálják, ami egyrészt a még megmaradt termőterületeket károsítja és meríti ki, másrészt az élelmiszer minőségét rontja. Ha ez tovább folytatódik, a Föld lakosságának élelmiszerellátását katasztrofális helyzetbe fogja hozni. Az erdők és az esőerdők szintén beruházási és ipar-gazdasági célú irtása szintén az emberi élet feltételeit veszélyezteti klimatikus következményei miatt. A szűk profit-orientált gazdaságpolitikát elősegítő jogalkotási és jogalkalmazási gyakorlat minderről nem, vagy csak alig hajlandó tudomást venni. A jog e jelenségekkel szembeni radikális beavatkozási hiánya következtében egyre erőteljesebb konfliktust előidéző módon nyílik szét a szociális olló.

Ennek következtében egy szűk társadalmi réteg degenerálódáshoz és elernyedéshez vezető módon túlfogyaszt, a túlnyomó többség viszont egyre súlyosabb anyagi helyzete miatt még alul-fogyasztásra is képtelenné válik. Emiatt végül éhséglázadásba torkollva könnyen lehet, hogy rombolva és zúzva elpusztítja saját társadalmát, annak intézményeivel és kultúrájával együtt. Ennek baljós előjelei mutatkoznak azokban a 2011 októberi világméretű globalizáció-ellenes agresszív demonstrációkban, amelyek már a Wall-Street-et is elérték. Az esetleges pusztító éhséglázadást megelőzően a fenntarthatatlan fejlődés-fejlesztés okán a túlfejlett technika egyre több élő munkaerőt vált ki és emiatt egyre többen válnak jövedelem- és munkanélkülivé. Ennek következtében az élő munkaerőt kiváltó gépi termelés egyre nagyobb dömpingben ontja eladásra a felhasználásra nem kerülő termékeket, felhalmozva a „Globuson” a lebontódni nem tudó műanyag-civilizációs szemetet.³¹ Ugyanakkor a szociális olló igen szűk, a felső szarában élő gazdagok kényelmük érdekében, míg az elszegényedő köznép, munkás, paraszti és iparos-kereskedő kisvállalkozói réteg azért nem vállal és nem nemz utódokat, mert képtelen eltartani. Belejátszik még ebbe az is, hogy a közép-kelet-európai régióban az alacsony fizetések miatt nemcsak mindkét szülőnek, hanem még a nagyszülőknek is dolgozniuk kell, az egyre elszegényedő állam viszont nincs abban a helyzetben, hogy a bölcsődei és az óvodai férőhelyeket – ahogy ez egy szociális jogállamban illene – bővítse. *Utódokat ezért az euro-atlanti kultúrában azok az oda tartozó munka-, és jövedelem nélkül élő deviáns és roncs társadalmi csoportok nemzenek, amelyek elindítói lesznek az euro-atlanti kulturált társadalmak és államok szétverésének fosztogatások és éhséglázadások által.* Mind ezt kiváltja a migrációval is egyre növekvő segélyezési követelés eme élősködő alulképzett nem dolgozó antiszociális réteg részéről, aminek az államok egyre nehezebben tudnak eleget tenni az egyre csökkenő számú aktív dolgozó réteg adójából és társadalombiztosítási járulékából és az életkor-kitolódás miatt egyre növekvő passzív társadalmi réteg eltartási és egészségügyi ellátási igényének szükülő költségvetési lehetőségei folytán összeomlik a társadalombiztosítási rendszer, valamint a szociális és a munkanélkülieket segélyező rendszer. Ez által összeroppan az állami költségvetés és az állami mechanizmus és összeomlanak előbb Európa, majd pedig Amerika államilag szervezett társadalmi, miként ez az ókor utolsó századában a hanyatló Római Birodalomban bekövetkezett.³² Ezt nézve az euro-atlanti társadalom, annak valamennyi civilizációs,

³¹ Oswald Spengler: A Nyugat alkonya, I. kötet; Pokol: Európa végnapjai, I-IV. fejezetek; továbbá: Bándi Gyula akadémiai doktori értekezése a világegyetemet és az élő környezetet érintő fenntarthatóságról és jogi értelmezéséről, ismerteti: Prugberger-Szöllös: Európa Jog 2014/6.

³² Spengler:19. jegyzet; Prugberger: Globalizáció, neoliberalizmus és a jog, 2. fejezet.; Az USA-ban ennek előjelét mutatja a 2020. novemberi elnökválasztást megelőző Black Lives Matter mozgalom által kirobbantott rendőrhatalóságokkal és az USA fehérbőrű lakosságával szembeni szoborledöntésekkel, üzletek kifosztásával és autók felgyújtásával egybekötött utcai zavargások, amelyek szinte valamennyi államban láncreakcióként terjedtek szét. Ezekkel szemben a hivatalban lévő republikánus elnök, Donald Trump nem mert fellépni, és aki által a nyílt választási csalások miatti bírósági kereseteit valamennyi bírósági fórum kivizsgálás és indokolás nélkül elutasított.

kulturális, gazdasági, jogi és állami mechanizmusával együtt ma a totális hanyatlás fázisában van. Az euro-atlanti társadalmak a globális szabad-piaci és pénzügyi, gazdasági, valamint állam-politikai és jogi rendszereikkel (EU, USA, NAFTA, WTO, IMF, World bank) a centrifugális erő túlbujánzásán keresztül eljutottak a centripetális erő beindulásának a fázisához, ami széteséshez vezet.³³

Kérdés, hogy meg lehet-e állítani és vissza lehet-e fordítani e folyamatot? Ha a történelmet nézzük, legfeljebb csak a lassításra van mód. Ugyanakkor az általános degenerálódás és dekortikálódás, amely minden hanyatló társadalomnál egyre növekedve megjelenik, most a technika túlfejlesztése következtében világméretű katasztrófa indikációjának a veszélye is magában hordja, ami egy hirtelen végpusztulást idézhet elő. Bár a természet káros megnyilvánulásai el nem fojthatók, de tompíthatók, az emberi társadalom e veszélyekkel szembeni megfelelő globális összefogásával a létét veszélyeztető ilyen hirtelen kataklizma talán még elkerülhető. Ehhez azonban az szükséges, hogy az államok kooperációja, megértve a helyzet komolyságát, a már említett Nikolai Hartmann-i egymásra épülő réteg-törvényszerűségeket kielemezve tudományosan megalapozva és szubjektív voluntarizmustól mentesen hozza meg és következetesen hajtsa végre az államilag megszervezett jogalkotói és jogalkalmazói a természet és a társadalom megfelelő szelvényeit rendező gazdasági, kulturális közhatalmi, közigazgatási, munka-szociológiai, szociális, természet-beavatkozási stb. normatív és eseti aktushozatal-sorozatát.³⁴

Mind szép ez így, az elmélet szintjén. A valóság azonban már más. *Miként a világegyetem minden mozgás-mozgató rugója az ellenkező töltés, a pozitív és a negatív pólus, ami egyenlő erőt jelent - ellentétben az Isten és a Sátán mitológiával szemben, ahol az utóbbi a legyőzött és a gonosz, az előbbi pedig a győztes és a jó - e két tényező egységet képez és mindenben, így a társadalomban is együtt létezik, egységet alkotva.* Ez vonatkozik a társadalom irányító és irányított egyedeire, vagyis az emberi természetre egyaránt. A történelem tanúsítja, hogy minden társadalomban megvannak a konstruktív és a destruktív erők. A jelenkor posztmodern társadalmának zabolátlan konstruktív, de fenntarthatatlan fejlődést indikáló globalista neoliberalizmusa képviseli a szociális széttagozódást és az individualizmus által kialakuló társadalom-szétesést, amit igyekszik ennek ellentét-párjaként összetartani a társadalmi rétegmozgáson belül a szociális alapon álló jóléti állameszme. Egy másik ilyen, az egész emberiség sorsát meghatározó ellentétpáros az, hogy globális közösségi érdekek vagy szűkebb csoport-, és egyéni érdekek alapján folyik-e a jogalkotás, valamint a jogalkalmazás. Itt megint kardinális kérdésként jelentkezik, hogy a politika által meghatározott jogalkotás és jogalkalmazási gyakorlat mennyiben áll adekvát módon összhangban a jogalkotással és a jogalkalmazással. E téren komoly probléma, az energiapolitika irányvonalának a kiválasztása és jogi szabályozásának, valamint gyakorlatának a kiválasztott irányvonallal párhuzamosan futó menete. Ha téves a politikai irányvonal, de tudatosan korrekciós a jogalkotás a politikai irányvonal tévedését valamennyire korrigálni tudja, még hatékonyabbá válik a korrekció, ha ebbe besegít a jogalkalmazás is. Ha viszont a politikai irányvonal jó, de azzal ellentétes a jog előbb említett két funkciója, akkor tönkretelheti a politikai irányvonal célkitűzését. E téren jelenthet jogi reparációs eszközt a jogalkalmazáson belül a kiterjesztő és megszorító jogértelmezés.³⁵

A léghő-szennyezés és a felmelegedés megállításának egyik irányvonala a széndioxid-kibocsátás korlátozását szorgalmazza. Gazdasági, profit-orientáltsági okból a széndioxid-kibocsátás csökkentésére összehívott csúcson megkötött egyezmények ellenére a széndioxid-kibocsátás nőtt, sőt az egyes országokra megállapított kvótákkal még kereskednek

---

³³ Ld. a 20. jegyzetet

³⁴ Martin Lunn: A Da Vinci-kód megfejtése, 81.

³⁵ Peschka: Appendix a jog sajátosságához. Közgazdasági Jogi K. Kiadó – MTA. Állam-és Jogtudományi Intézet. Budapest, 1992. III. és IV. fejezet

is. Ez is hatástalanná teszi a korlátozást. Cinikus helyzet, hogy a fejlődő és kevesebb széndioxidot kibocsátó államok részére azért állapítottak meg magasabb kvótákat, hogy a fejlett államok a kvóta-vásárlás során magasabb kvótákhoz jussanak. Ugyanakkor létezik egy másik irányzat is, amely a légkör-felmelegedést nem is annyira a széndioxid-kibocsátásban, hanem az erdők rablógazdálkodásszerű kitermelésében látja. E felfogás szerint erdőtelepítés útján minél nagyobb erdőtakaróval kellene a földet beborítani. Valószínűleg mind a két irányzatnak igaza van és a természetvédelmi jogalkotásnak és jogalkalmazásnak, valamint a környezet-, és természetvédelmi politikának nemzetközi méretekben mind a két faktort figyelembe kellene venni. Ezzel szemben, főleg a fa-, és a bútoripar érdekében rablógazdálkodással irtják az erdőket és az esőerdőket. Ez utóbbiak rekultiválását Amerikában meg sem kísérik, hanem először a megmaradt aljnövényzetet ugyancsak az aljnövényzet regenerálódását ellehetetlenítő módon lelegeltetik, majd pedig a növényzet nélkül maradó földterületen szója ültetvényeket létesítenek a termőterületet kíméletlenül kizsigerelve a minél nagyobb termékhozamot előállító kemizált iparszerű mezőgazdasági földműveléssel.³⁶ A profitéhség miatt ez folyik a föld ásványi kincseinek, anyagainak a kitermelésénél, vagyis a bányászat esetében is. Ami pedig a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart illeti, az EU a régi tagállamok főleg nagyfarmjainak és élelmiszer-feldolgozó iparának kedvezve, igyekszik leépíteni a jóval jobb minőségű állati és növényi mezőgazdasági termékeket előállító közép- és kelet-európai mezőgazdaságot a termőföldek felvásárlásával, a termelés felhagyását uniós támogatással ösztönözve, a közép-kelet-európai élelmiszer-előállítást privatizációs technikákkal történő szétverésével, és e régióba behozott üzletláncokból a régió élelmezési cikkeinek a kiszorításával. *Emberi fogyasztásra veszélyessé váló lejárt szavatosságú és „műélelmiszerek” árusításával törekszenek az Unió gazdaságpolitikájának a segítségével haszonmaximálásra.*³⁷ Mindezt felülmúlja a nemzetközi pénztőke uralma, amely az államok és államszövetségek feletti olyan mindent átszövő hatalom, mint amilyen a kora-középkorban a templomos lovagrend volt.³⁸ E kormányok felett álló globális pénzügyi uralmi rendnek az intézményhálózatát jelentő bankrendszer e monetáris hatalmi rendet kiszolgáló államok aktív segítségével vagy passzív hallgatásával tudta a maguk számára egyoldalú előnyöket csalárdul megfogalmazott hitelszerződésekkel polgárok tömegét egészen a hajléktalanná válásig kiforgatni vagyonukból, egzisztenciálisan is tönkre téve őket.³⁹

Mindebből látható, hogy posztmodern korunk legnagyobb problémája, hogy minden gátlást nélkülöző lobby-csoportok a társadalom többségét demagóg módon frázisokkal félrevezetve szerzik meg a különböző hatalmi kulcspozíciókat, ahonnan a jogalkotást és a jogalkalmazást a saját hatalmi és gazdasági érdekeik szerint közvetett vagy esetleg közvetlen módon alakítják. Mivel ezekben az esetekben a saját, legálisnak feltüntetett gazdasági érdekeiknek megfelelően alakítják a jogalkotást és a jogalkalmazást, hamarosan közvetlenül is megsértve a természet objektív törvényeit, aminek a volumene és intenzitása, ha véglegessé válik, végromlásba viheti az emberi társadalmat. Nagy valószínűség szerint ez a végromlás be is fog következni, aminek oka a társadalmi és gazdasági, valamint a pénzforgalmi szerveződés globalizálódásával együttjáró, mobilizálódással összefüggő hagyományos és átlátható társadalmi közösségek felbomlása. Megszűnőben van emiatt az ősi településhez, valamint

³⁶ Major István-Oriel Herrera Bonilla: A globalizáció hatása a trópusokra és az emberiség jövőére. Polgári Szemle, 2006/1. 6-18.

³⁷ Prugberger/Téglási András: Földvédelem és a környezethez való jog. In: A Magyar Tudomány napja a Dél Vidéken. Konferenciakötet (Szerk.: Szalma József), VMTT. kiadás, Újvidék, 2015. 69-106.; Bándi Gyula doktori értekezése a Világegyetem élő és élettelen környezetének fenntartásának a lehetőségeiről és a fenntarthatóság értelmezésének jogi szempontjairól. Ismerteti: Prugberger-Szóllós Andrea: Európa Jog, 2014/6. 32-36.; T. Kovács Júlia: Az élelemhez való jog alapjogi dogmatikája. Jogtudományi Közönlöny, 2019/1. 31-40

³⁸ Piers Paul Read: A templomosok (A keresztes háborúk legerősebb katonai rendjének drámai története) Gulliver Könyvkiadó Kft. hely és év n.

³⁹ Kotz László-Prugberger Tamás: Banktrükkök a társadalom ellen, Kapu, 2011/9.

annak környezetéhez, esetleg a „fundushoz” való kötődés, amelyet tulajdonosként vagy örökbérlőként birtokolt az egyed, ott lakva és/vagy gazdálkodva élte le az életét. Ez az a szakrális kötődés, amelyhez az embert, a kisebb vagy nagyobb családhoz, a rokonsághoz, baráti köréhez és végső soron a vele egy nyelvet beszélő közösséghez, a hazájához köti. Ez a szakrális kötődés azonban a posztmodern korunkban véglegesen és kérelhetetlenül felbomlónak tűnik.

E folyamatba először belejátszott államok és állam-szövetségek részéről katonáknak idegen földön, idegen érdekekért történő háborúkba vitele. A továbbiakban pedig az EU-ra, később pedig kiterjesztve az euro-atlanti régióra, végül pedig az egész Globusra, ha jogilag nem is, ténylegesen azonban szabaddá tett vagy legalább is megkönnyített munkaerő-vándorlás, letelepedési és vállalkozási lehetőség, amit nemzeti szinten az EU, az Európai Gazdasági Térség, a NAFTA, a WTO, az IMF és a Világbank működése segít elő és gyorsít fel. A „hazafi” helyett a modell napjainkra a „világpolgár” lett. A mindebben megnyilvánuló „szakralitás” elvesztése általános érzelmi (emocionális) kiüresedéshez és egoizmushoz, a szűkebb és a szélesebb társadalmi kötelek elsorvadásához, végső soron a társadalom széteséséhez vezet. Miként már szó esett róla, ezzel az egocentrizmussal jár a gyermekvállalástól, a szüléstől, a gyermekneveléstől való elfordulás, aminek következtében – párosulva az orvostudomány fejlődésével – egyre kevesebb aktív fiatal tart el egyre több elidősödött inaktív elaggott vagy elaggás fázisához közeledő személyt. Ez által – mint már jeleztük – összeroppan a nyugdíj-, és az egészségbiztosítás, a technika fejlődésével és a termelés kihelyezésével járó munkanélküliség rohamos növekedésével a munkanélküli segélyezés és a munkaerő-piacra visszavezetést elősegítő aktív intézményrendszer, a képzés, az átképzés, a bértámogatás és végül az egész állami költségvetés. Mindezt elősegíti az a tény, hogy a fejlett modern államokban ugyancsak egoista haszon-maximálás által vezérelten a cégek székhelyeiket az adóelkerülés végett adóparadicsomokba helyezik formálisan át. Az állam összeroppanásával felbomlik a közműfenntartás és szétesik az infrastruktúra, atomjaira hullik az államilag szervezett társadalom. Mind ehhez társul még az energiával és az ásványi kincsekkel való rablógazdálkodás miatt az erőforrások kimerülése. Ugyanakkor, ugyancsak a természeti törvényekkel ellentétes, azokba beavatkozó, de még nem tudni milyen emberi tevékenység következtében beálló általános légköri, vízi és szárazföldi globus-kéreg általános felmelegedése következtében egyes szárazföldi területek tengerré válása, másoknak pedig az elsivatagosodása egyre kisebbé teszi az ember számára az életteret. *James Lovelock szerint emiatt a XXI. század utolsó harmadától kezdve óriási harcokkal nézhet az emberiség szembe.* Mind ennek következtében a XXI. század utolsó harmadát a források és a tartalékok kimerülése fogja jellemezni, ami a már elindult migráción túlmenően féktelen és beláthatatlan háborúkhöz vezet majd, aminek eredményeként az emberi társadalom Lovelock szerint az ötödére csökken le.⁴⁰

Úgy tűnik tehát, az emberi társadalom egyértelműen a hanyatlás és a szétesés szakaszába lépett, mivel az itt vázolt társadalmi-jogi centripetális erők annyira felerősödtek, hogy a társadalmat, valamint a jogrendszert összetartó centrifugális erők nem képesek úrrá lenni rajtuk. Ez áll fenn az állami funkciók gyakorlásánál és ennek szükségszerű következményeként a jogalkotás és a jogalkalmazás terén is magával vonja annak történelmileg és elméletileg egyaránt kiépült dogmatikai rendszerének fellazulását is.

A köztársasági és a principátus kori Róma, vagyis a remek-jogászok idején a római jog zárt rendszere kialakult, amelynek letisztult anyagát Gaius az *Institutiókban* jól összefoglalta,⁴¹ amit a késői dominatusi korban a IV. és V. századi császári ediktumok tömege

⁴⁰ James Lovelock: *A földi élet egy új nézőpontból.* Göncöl Kiadó, Budapest, 1992.; Uő: *Gaja halványuló arca,* Göncöl, 1998.

⁴¹ Gaius: *Institutiók* (Ford.: Brósz Róbert), Budapest, 1990.; Földi András - Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2010. 5. fejezet

szétszedett.⁴² A totális hanyatlásnak indult Nyugatrómai Birodalom a római jognak ezt az erodálalóságát nem tudta megállítani. A sokkal stabilabbnak maradt Kelet-Római Birodalomnak Iustinianus császár idején fennállott másodvirágzása alatt volt arra lehetőség, hogy a római jog összefoglalt új rendszerezése megtörténjen, aminek eredménye a Iustinianusi Codex lett. Iustinianus után azonban nem sokkal a Kelet-Római Birodalom is lassú hanyatlásnak indult, amely agónia eltartott egészen 1453-ig, Bisantion-nak a törökök általi elfoglalásáig. Hasonló játszódik most le a posztmodern kor euro-atlanti és transzatlanti civilizáció országaiban. Főként az észak-amerikai állami mechanizmus működésének és jogi kicsapódásának a hatására az EU-ban és tagállamaiban kiépült a közbeszerzés intézménye a korrupciók megelőzése érdekében, ugyanakkor éppen az oda beépített korrupció-hárító megoldások kiskapui teszik lehetővé a különböző korrupciós technikák kifejlesztését.⁴³

Az uniós támogatásoknál és a pályázati pénzeknél is hasonlóan alakult ki az uniós hivatalnokok saját haszonra irányuló tevékenységének a rendszere. Ahogy a támogatási vagy pályázati pénz a támogatást kérő vagy a pályázó új EU-tagállamhoz megérkezett, megérkezett vele együtt az EU-nak egy vagy több tanácsadója is, aki vagy akik az Unió érdekeinek megfelelő tanácsokkal látták el a kormányokat. A tanácsadás díja címén a pénz egy jelentős részét visszavitték az EU-hoz, amiből ők is tiszteletdíjhoz jutottak. A tanácsadás díját gyakran az adott új tagállammal számoltatták el és közvetlenül tőle igényelték. Az EU számvevőségének 2011 őszi számvetési vizsgálata megállapította, hogy uniós vezető hivatalnokok gyakran vettek fel jogosulatlanul az Uniótól pénzeket, számoltak el jogcím nélkül vagy ismételt tiszteletdíjakat és költségeket.

V. A posztmodern jogalkotás és jogalkalmazás elméleti kiüresedése és szűk praktícizmusa

Az EU jogalkotására a jogelméleti szemlélet teljes hiánya a jellemző. A klasszikus jogalkotás rendszerszemléletű és az egyes államoknak a jogalkotásról szóló törvényei értelmében a jogalkotónak a törvényjavaslatot meg kell tárgyalnia a törvényjavaslat profiljába vágó civilszervezetekkel, a blanketta-szerződéseket pedig a civil szervezetek és a megfelelő szak-közigazgatási felügyelőségek, valamint az ügyészi szervezetek is megtámadhatják, sőt, az utóbbinak jogszabályba, az előbbinek pedig alapszabályba foglalt kötelezettsége megtámadni az ilyen szerződéseket. Magyarországon a jelenlegi polgári kormány előtt nyolc évig hivatalban volt bal-liberális kormányzás idején ilyen perek nem indultak. Ezt a bal-liberális kormányt 2011-ben felváltó új polgári kormány viszont a fogyasztóvédelmi egyesületet igyekszik elsorvasztani erőteljes támogatás-csökkentési politikájával, ugyanakkor viszont a már említett multinacionális kereskedelmi vállalatok fogyasztó-visszaélési, lakosságmegkárosító üzletpolitikájának a vizsgálatát igen helyesen elindította. *Közérkölcshelyreállító és jogtudat-nevelő hatása ennek viszont csak akkor lesz, ha a feltárást felelősségvonási sorozat is követi majd.*

Az EU jogalkotását esetlegesség és szűk praktícizmus jellemzi és az EU nem jogi intézményrendszerek kialakításán fáradozik. Ezért tele van joghézagokkal és elvarratlan jogintézményi szálakkal, amelyeket az egyes államok, azok hivatalnokai és a jogalkalmazás, valamint a jogalkotás, továbbá a jogkövetés messzemenően egyes egyének és/vagy kisebb-nagyobb csoportok érdekében legálisan vagy formális módon legálisan kihasznál. Tipikusan ilyenek azok az irányelvek, amelyek a termőföldtulajdonra, a mezőgazdasági termelésre, az élelmiszer-előállításra és élelmiszerforgalmazásra, a közbeszerzésre, a fogyasztói hitelre, az értékpapír-forgalomra, valamint sok más egyéb, joghézagokkal és a bennfentesek meggazdagodását elősegítő jogi trükköket tartalmazó jogintézményekre vonatkoznak. Az

⁴² Ld. Földi-Hamza 6. fejezet, 8. fejezet 9. § és 10. fejezet

⁴³ Juhász Ágnes: A közbeszerzésről másképpen. Lectum kiadó, Szeged, 2014. 305-332.

európai uniós irányelveknek, valamint az európai és a transzatlanti normák körében egyre terebélyesednek a rövid távú politikai és gazdasági érdekek kielégítését célzó jogi normák, amelyek köszönő viszonyban sincsenek a tárgyukkal összefüggő objektív társadalom-gazdasági-szociológiai, valamint, valamint természeti törvényszerűségekkel. Mindez lefut a tagállamok és a transzatlanti államok nemzeti jogalkotásának és jogalkalmazásának szintjére, fellazítva mind a két területen a jog konzisztens dogmatikai rendszerét. Az EU jog egyre erőteljesebben kezd előírások rendszertelen halmazává válni, olyanná, amilyen Sztucska és Pasukanisz szerint a Szovjetunió első időszakának gazdaság joga volt.⁴⁴

Az emberi társadalom jövője és beleértve az euro- és a transzatlanti civilizáció, valamint nemzeti államainak a sorsa attól függ, hogy miként képes mind ezen úrrá enni az „EMBER”, mint absztrakt, legfejlettebb tudattal rendelkező individuális élőlény, illetőleg az „EMBERISÉG”, ugyancsak, mint felső szinten absztrahált kollektív fenomén. Hasonló absztrakcióval jutott el Teilhard de Chardin a konkrét isten-ember Jézustól a világmegváltó Christos-Deus fogalmához, Friedrich Nietzsche pedig a „MENSCH” és a „MENSCHHEIT” absztrakt fogalmából egy újabb kiemelő” absztrakcióval az „ÜBERMENSCH” és bár ezt nem mondta ki, de latensen beleértendő az „ÜBERMENSCHHEIT”, vagyis az „ember fölötti ember” és az „emberiség” fogalma is. Míg a Teilhard de Jarden-i absztrakció a segítőkész, a romlandónak nem a rothadásba, hanem megmaradásba vezető vagy visszavezető, azaz felemelő absztrakt fenoménja, addig a Nietzsche-i absztrakcióban benne van a felemelő és a lehúzó erő egyaránt.⁴⁵ Konkretizálva mindezt, az örök mozgó mozgató „VILÁGMINDENSÉG” objektív törvényszerűségeivel összekapcsolva kérdés, hogy lenne-e olyan Übermensch-, ill. Übermenschheit-erő arra, hogy a természetnek itt bemutatott kettős erejének ama szintjére emelkedjen fel, amely mellett a saját én-központú funkcionális egzisztenciájánál az egész társadalom és a mögötte álló objektív természeti és világ-mindenségi törvényeket az előbbieket elé helyezi egyéni/egyedi és közösségi mivoltában egyaránt. Ha ez megvalósul, megmenekülhet az emberi társadalom a végső pusztulástól, a megsemmisülő más valamivé alakulástól az örök körforgás viszonyai között. Ugyanakkor ebben az Übermensch-ben és Übermenschheit-ben benne van a „rossz”, a romboló, a lehúzó erő lehetősége is fenoménként. Az örökkön mozgó és mozgató VILÁGMINDENSÉG pozitív töltését jelentő és a „SÁTÁN” jelenségben antropomorfizált oldalához kötődik az „ÜBERMENSCH” vagy az „ÜBERMENSCHHEIT”, mert az ember és az emberiség nem tud felemelkedni a saját önző individuális és szociál-egoista negatív vonásain. Ezért nem veszi számításba azokat és óhatatlanul emiatt pusztulásba zuhan. Képletesen mondva, a magasabb törvényszerűségek „megbüntetik” az emberiséget és megsemmisítik, mivel ellenük dolgozott.

Válaszút előtt áll tehát az emberiség! Az, hogy a választak közül melyiket választja, a saját ön-érdekeltségi én-törvényeket vagy önmérsékletet megcélozva ezeket összhangba igyekszik hozni az objektív magasabb rendű társadalmi, természeti és világegyetemi törvényekkel, az nem a tömegetől, vagyis az átlag emberiségtől, hanem az azt irányító ÜBERMENSCH/ÜBERMENSCHHEIT-től függ. Le Bon ugyanis a tömegpszichológia törvényszerűségeit vizsgálva kimutatja, hogy az értelmes emberi egyedek is tömegbe kerülve dekortikálódnak, elvesztik józan ítélőképességüket, mivel a tömeg dekortikáló hatása mindenkit megfog, aki nem határolódik el attól, még ha irányítja is ezt a tömeget. A tömegetől történő elkülönülés nélkül nincs is lehetősége az ÜBERMENSCH/ÜBERMENSCHHEIT-nek

⁴⁴ J. B. Pasukanisz: *Ekonomika i pravovijeregulirovanie, Revolucija Prava*, Moszkva 1929.; Pasukanisz és Sztucska nézeteinek magyar ismertetését és értékelését ld. Világhy Miklósnál, in: Világhy – Eörsi: *Magyar Polgári jog I. kötet*. Tankönyvkiadó Budapest, 1962. 19-20.; Pasukanisz értékelését ld. még Sajó Andrásnál: *Társadalmi jogi változás*, Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. 156.

⁴⁵ Teilhard de Chardin: *Benne élünk, Ahogy lehet*, Párizs—Bécs. 1965, 25-45, 62-63. és 110-118.; Friedrich Nietzsche: *A hatalom akarása*, Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2002; U. ő: *Imígyen szólott Zarathustra*, Göncöl Kiadó, Budapest, 1988.; Uő: *Az értékek átértékelése*, Holnap Kiadó, Budapest, 1994.65-110.

arra, hogy irányítsa a tömeget. A tömegtől elkülönülve azonban sikerrel tudja irányítani azt. A tömeg ugyanis az irányítójára felnéz és azt vakon követi. Ez valószínűleg az a csordaszellem-effektus, amihez hasonló az állatvilágban is fennáll.⁴⁶ Már csak az a kérdés, hogy a kisebb vagy nagyobb társadalmi tömeget milyen irányban vezeti az előjáró egyén vagy csoport és milyen beállítottságú. *Nem mindegy ugyanis, hogy az irányító egyedét vagy társadalmi közeget a saját hatalmi vágyainak kielégítése vagy a magasabb objektív törvények előtérbe helyezése, vagyis a szakralitás vagy a deszakralitás hatja át és vezérli.*

Leképezve ezt a társadalomra, e két pólus küzdelme folyik napjainkban, ahol a negatív töltést az abszolút egocentrikus orientáltságú gazdasági és közösségszervezési globalizáció a centripetális, végső soron anarchiába torkolló individualizmus, míg a pozitív töltést a szociálisan érzékeny jóléti piacgazdaság képezi. Mind a két irányvonal igyekszik kialakítani a maga állam-, és jogrendjét, melyek közül az első, ha erőfölényével le tudja hengerelni a másodikat, határtalan önzésével egyre növeli a nyomor roncs-társadalmát és szűkíti a korlátlanul felhalmozók társadalmi rétegét, amely az előbbi lázongásaitól való félelmében egyre merevebbé és diktatórikusabbá válik, mely végül is forradalomba vagy anarchiába, vagy pedig a kettő összetevőjébe torkollik. Ha viszont a pozitív oldal válik kizárólagossá, a verseny hiánya miatt válik egyre stagnálóbbá, amiből a társadalmat-államot irányító közeg egyre fokozódó agresszivitással próbál kitörni. Mindkét pólus kizárólagossá válása fokozatosan vagy hirtelen módon beálló diktatúrához vezet. Ez egyúttal annyit jelent, hogy mind a két irányvonal a negatív és a pozitív kilengés időszakában egyaránt eltorzítja a jognak azt az intézményi rendszerét, és azt az alkalmazási gyakorlatát, ami a kilengésektől mentes egyensúlyi időszakában kialakult.

VI. Mindezek hitelességét alátámasztó jogalkotási és jogalkalmazási körülmények

Ezt egyértelműen alátámasztják azoknak a tulajdonjogi elveknek, elméleteknek és szabályoknak az erodálása, amelyek a tulajdon szociális megkötésének az elvén álltak és fordultak át a tulajdonnal való rendelkezés egyre erőteljesebb egocentrikus abszolutizálásához. Ugyanez a helyzet a gazdasági verseny tisztességével kapcsolatosan is. A gazdasági verseny tisztaságát védő törvények a neoliberális globalizáció, a globális uralmi rend térhódításával egyre jobban fellazultak és ugyanígy a piacon az uralmi helyzet kialakulását megelőzni hivatott fúziókontroll és fúzió-tilalom szabályai is. Egyre több olyan kiskapu iktatódott be e jogintézmények szabályaiba, mint amilyen a versenyjogi szabályoknál az üzleti titokkal való visszaélés napjainkban csak akkor tisztességtelen, ha arra a jogosult hibáján kívül kerül sor, a fogyasztók megtévesztésének tilalma köréből pedig a megtévesztésre alkalmas áru-összehasonlítás kiiktatásra került. Újabban a gazdasági verseny korlátozására vagy kizárására történő megállapodás-kötés akkor nem tilos, hanem megengedett, ha a gazdaságilag indokolt közös célok eléréséhez szükséges mértéket nem haladja meg és a vele járó előnyök a vele járó hátrányokat meghaladják. A gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalmi előírásainál korábban százalékos mértékben meghatározásra került a piaci részesedés mértéke. A fellazulás e téren abban jelentkezik, hogy a piaci részesedés százalékos arányai eltörlésre kerültek és csak a forgalmazási érték maradt meg a piaci erőfölény megállapításának kritériumaként.

A pénzpiacot nézve, a tőzsdei előírások szigorúan tiltják a bennfentes kereskedelmet, mégis egyre többen tesznek vagyonokra szert információkhoz való tilos úton történő hozzájáruláson keresztül. A közbeszerzési törvények a szabályaikba beépített kapcsolat-kialakítási és megegyezési technikákon, valamint kiskapukon, tudatosan előállított

---

⁴⁶ Gustave Le Bon. A tömegek lélektana, 1895; Sigmund Freud: Tömegelektan és én-analízis, 1921; Park: A kollektív viselkedésről, in: Társadalomtudományi Encyklopédia, 1930. 631-632.

joghézagokon keresztül terjed a korrupció. Az újabb uniós irányelvekkel, valamint ezek alapján megvalósításra kerülő tagállami implementációkkal pedig egyre erősítik a munkáltatók és hozzá hasonlóan a fővállalkozók hatalmi helyzetét a munkavállalókkal, illetve az alvállalkozókkal szemben, e két utóbbi szférát egyre erőteljesebb kiszolgáltatott helyzetben tartva. Ezt a függőséget kíváná összekapcsolni a globális uralmi rend a privatizálni és üzleti alapon működtetni kívánó társadalombiztosítással oly módon, hogy a globál-tőke maximális hatékonysággal kiaknázhassa a munkavállaló és az alvállalkozó munkaerejét, amivel párhuzamosan munkaévei alatt fizeteti vele a magas egészség-, és nyugdíjbiztosítás járulékait, majd munkaéveinek letöltése után a kizsigereles következtében egészsége megrendül és életkilátásai egyre rövidebbé válnak. Ez által pedig a biztosítók a rövid ideig tartó egészség-, és nyugdíjszolgáltatások következtében a biztosítottak többségénél komoly haszonra tesznek szert.⁴⁷

Mindez a liberális elvek és a szabad piaci verseny doktrínájának az erőfölény, vagyis a diktatúra alkalmazásával történő eltorzítását jelenti. Ma, a neoliberais globalista gazdaságfilozófiát követők szívesen hivatkoznak Adam Smith-re, ki szerint a piac láthatatlan kézként irányítja, és jól irányítja a gazdaságot. Ezért eme irányzat képviselői szerint szükségtelen bele nyúlni a gazdasági folyamatokba. A piac, vagyis a „láthatatlan kéz” ugyanis mindent lerendez. Ez az irányzat mintegy istenként fetiszizálja a piacot és ezen keresztül a pénzt, vagyis a profitot. Ugyanakkor elfelejti, hogy ez a láthatatlan kéz nem más, mint a gazdaság objektív törvénye, amely pozitív módon csak tisztességes áru-, és pénzpiaci viszonyok között tud a benne lévők és egyúttal a közösség javára érvényesülni olyan viszonyok között, ahol a kapcsolatok az érdek- és akaratkölcönösség alapján jönnek létre. A globalista neoliberais viszonyok és az azt elősegítő globális uralmi állam-, és jogrend köszönő viszonyban sincs az Adam Smith-i láthatatlan piac-irányító kézben megtestesülő objektív gazdasági törvényszerűséggel, hanem torzítja és viszályára fordítja azt.⁴⁸

A piac ilyen torzítását jelentette az, amikor a XX. század második évtizede végén az I. világháborúban győztes nyugati Antant-hatalmak szétszabdalták az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolásával az egységes és jól működött közép-európai piacot saját piacaik növelése érdekében. Mivel ez ellentétben állt a gazdaság objektív törvényeivel és a közép-európai régió érdekeit jelentő társadalmi általános politikai objektív törvényszerűségekkel, először bekövetkezett az 1929-1932-es elhúzódó világ-gazdasági válság, majd egy szélső jobboldali nemzetiszocializmus és fasizmus, valamint szélsőbaloldali kommunista reakciókenti megjelenése, továbbá a polgári rend kettős szorításba kerülése következtében kitört a II. világháború. A II. világháborút követő korlátolt politikai rendezés pedig újabb határeltolásokkal és népcsoportok át-, és kitelepítésével tovább szabdalta és zárt, elszigetelő határok közé szorította a történelmileg objektív gazdaságföldrajzi törvényszerűségként kialakult közép-európai szerves piaci viszonyokat. Az 1990 után, a Szovjetunió szétesésével kialakult egypólusú transzatlanti domináns politika célja szintén önző módon e régi közép-kelet-európai piac teljes megsemmisítése. Eklatánsan mutatja ezt a piacszerző és munkanélküliségi következményekkel járó privatizáció, amit az ún. „rendszerátállítás” után az euro-, és transzatlanti hatalom a posztkommunista államokra rákényszerített. Annak érdekében pedig, hogy e régióban nehoj újból kialakulhasson a spontán módon az objektív törvényszerűségek okán kialakulni kész közép-kelet-európai piac, az euro-, és a transzatlanti gazdaság-politikai hatalmi érdekelttség, a XIX. század végétől kialakult nacionalizmus szításának politikáját tovább folytatva igyekeznek most is egymásnak uszítani ezeket az államokat.

---

⁴⁷ Georg Suzan: A luganoi tanulmány, ismertetését ld. Csath Magdolna: Globalizációs végjáték, Kairosz, Budapest, 2008. 58-64.

⁴⁸ Adam Smith szabadpiac-irányítási elméletének globalista eltorzítását ld. Bogár László: Magyar Hírlap, 2011.

Sajnos a nemzetiségi-nacionalista kártya bedobásával sikerül az e térségben élő népeket és nemzetiségeket egymásnak uszítani, holott e régióknak az objektív gazdasági törvényszerűségek alapján az lenne az érdeke, hogy összefogjanak, és gazdaságilag együtt működjenek. Ugyanakkor a gazdaság objektív törvényeit nézve az egységes euro-, és transzatlanti globális piacnak a gazdasági objektív törvényekkel fennálló ellentétes jellege és a neoliberais globalizáció erőltetett konzum-kereskedelmi-, és hitelpolitikájának a folyománya 2008-cal elkezdődött és ma is tartó gazdasági válság, ami az euro-zónába tartozó több korábban gazdaságilag stabil állam gazdaságát, de még az USA-ét is megrendítette. Ebben a helyzetben mind az USA, mind az EU politikai és gazdasági vezetésében teljes a bábeli zűrzavar és valószínűleg hasonló helyzet volt akkor és abban a túlfejlett közel-keleti társadalomban is, amelyről az Ószövetség ír, és amely társadalom a nagy önbizalma és mértéktelen túlterjeszkedési vágya (bábeli torony, mint jelkép) miatt szétesett. Ha nem következik be gyökeres változás, ez fog bekövetkezni korunk társadalmával is.

A jog alapja – mint már jeleztük – a „mos”, a morális alapon álló szokás. A felek kölcsönös érdek- és szükséglet-kielégítése, valamint a tisztességes haszon, és a piaci verseny, továbbá a korrekt üzleti kapcsolat, és a tulajdon szociális megkötésének a szempontja helyett ma a különböző okok és tényezők folytán kiszolgáltatottabb, tapasztalatlanabb vagy alárendelt helyzetben lévők gátlástalan kihasználása, inkorrekt becsapása, kihasználása, valamint erőfölényen alapuló eltaposása jellemző. A fogyasztók érdekeinek, szükségleteinek megfelelően kellene, hogy működjenek a kiskereskedők, a termékeket gyártó, előállító cégeknek pedig a nagykereskedő cégeknek a kiskereskedőkön keresztül nekik jelzett fogyasztói igényeknek megfelelően kellene a tevékenységüket folytatniuk. E helyett pont a fordítottja érvényesül. Az előállító végek egyre gyengébb minőségű termékeket egyre nagyobb mennyiségben érték feletti áron bocsátanak ki, kényszerítve vagy megmanipulálva, lekorrumpálva a nagykereskedőket az átvételre és az értékesítésre. A nagykereskedés gyakran a termelővel szövetkezve kényszeríti a kiskereskedőt az átvételre, amit a kiskereskedő az előbbi tényezőkkel és az általuk használt reklám-manipulációkkal ráerőlteti a fogyasztókra, a leggyengébb piaci szereplőkre. Az ő érdekükben ma már minden civilizáltnak minősülő országban működő fogyasztóvédelmi szervezeteket pedig vagy a média vagy a gazdaság áruterelő és értékesítő tényezői nem egyszer a támogatások megvonásával maga az állam is ellehetetleníti, működésüket akadályozza, vagy különböző előnyök juttatásával a velük történő együttműködésre készíti. Ennek tudható be, hogy a bankok erkölcstelen és jogellenes egyoldalú, a hitelt felvevőket megtévesztő szerződési feltételeit, blanketta-szerződéseit nem támadta meg bíróság előtt, amit viszont az állam sem tett meg, noha a lakosság érdekében kötelessége lett volna. A bankok világhálózata – élen az IMF-el és a Világbankkal – a gazdaságot és a vásárlót serkentő hiteligenyek korrekt kielégítése helyett egyoldalú kamatemelési technikákkal, a már meglévő hitelkötelekből való ki nem engedésre törekszik. Ezt oly módon teszi, hogy a hitelek az egyre növekvő kamat-törlesztések következtében képtelenek hiteleiktől megszabadulni.⁴⁹ Ezt a globalista pénz- és hitelpolitika által kívánatosnak elfogadott módszert követik az illegális hitel-uzsorások a szegénység küszöbén vagy az alatt élők társadalmában és fosztják meg őket vagyonuktól, lakásaiktól, miközben a neoliberais és/vagy bal-liberais kormányzatok nem tettek és nem tesznek ellene semmit, miként a lakásmaffiával szemben sem léptek és lépnek fel.⁵⁰ A bíróságok ítélezési gyakorlata

⁴⁹ Kotz - Prugberger: Bankcsaták, Kapu, 2011/1.44-51.; U. ök: Banktrükkök a társadalom ellen. Kapu, 2011/9. 24-25, 2011/10, 35-40.; Prugberger—Nagy Zoltán: A lakossági hitelezéssel kapcsolatos problémák, in: Competitio, 2011/1,44-51.; Prugberger: A lakossági és az előállítói fogyasztással összefüggő jogügyletek társadalompolitikai és jogi problémái, in: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica XIX/2 (2011), 516.sk.

⁵⁰ V.ö. Prugberger: Politikai felelősség közjogi, büntető és polgári jogi felelősséggel kiegészítve, Polgári Szemle, 2008/6, 6-18.

pedig ehhez az állami hozzáálláshoz igazodott és igazodik gyakran még ma is. *Gyanúsak ugyanis azok az egyre sűrűsödő bírósági ítéletek, amelyeket a klasszikus jogrend elveivel ellentétes és a polgári jog sarkalatos szabályait kiforgatva hoznak meg.*⁵¹

VII. A posztmodern jog diszfunkcionális működésének várható következményei

Mind ez károsan hat ki az államrezonra, az állam hatalmi és igazgatási működésére. A liberális kormányzatok a szélsőséges individualizmus alapjoggá emelésével és a szociális kötelezettségek negligálásával a szociális olló korlátlan tágítására szabad lehetőséget biztosítanak. Következésképpen szűkül a vagyonos gazdasági és politikai elit társadalmi rétege és szélesedik a szegénységi küszöb felé tartó és a társadalom stabil pillérét jelentő középosztály, ahová az akadémiai végzettségű értelmiségen kívül a vállalkozói és a mestervizsgával rendelkező szakmai kör is tartozik. Eme középosztály elgyengülése vagy felszámolódása esetén szétesik a társadalom, mivel egyfelől *van egy, az eszét nem használó, igényekkel telített túlfogyasztó rendkívül gazdag és érdem munkát nem végző eltunyult hiper-gazdag réteg*, másfelől pedig egy egyre terebélyesedő deklasszálódott és emberi mivoltából kivetkőztetett „roncs-társadalom”, mely felfalja az előbbi, egyre szűkülőt. Miután ezt megtette, a deklasszálódás és a leépülés folytán viszont nincsen abban a helyzetben, hogy az általa lerombolt társadalmat újból felépítse, újjászervezze. Magának az államhatalomnak, a közigazgatásnak, valamint a törvényhozásnak és a bírói jogalkalmazásnak a már posztmodern korunkban fenn álló elvtelensége következtében az intézményeik a mindenkori szűk hatalmi elit érdekeinek megfelelően működnek.

Nem véletlen, hogy mind a kommunizmusnak nevezett államkapitalizmus és annak irányító rétege, a Milovan Gyilaszt által elnevezett „új osztály” mind a mai neoliberalis globális kapitalista uralmi rend tagadja a végső objektív törvényszerűségek láncolatán keresztül visszavezethető természetjog érvényét és jelentőségét. A nem kimondva Peschka által is vallott modern természetjogi koncepció értelmében nemcsak az emberi természetben, hanem a társadalomban és az egész élő-, és élettelen világmindenségben megtestesülő objektív törvényszerűségeknek kellene meghatározniuk a tételes jogot és az azon alapuló jogalkotást.⁵² Mind a kommunista/reálszocialista, mind a neoliberalista pozitív jogelméleti felfogás szűklátókörűen csak az államilag megszervezett emberi társadalmak vezető rétegeitől kiinduló és az általuk működtetett és befolyásolt parlament által megalkotott pozitív (tételes) jogot ismeri el létezőnek.⁵³ A pozitivisták jogelméleti felfogása szerint éppen ezért a jogalkotást és a jogalkalmazást nem befolyásolja semmilyen jogon túli természetjogi hatás, hanem csak az államrezon és az állami akarat. Ez a szemlélet viszont magával hordja egy uralmi kiscsoport akaratnak a társadalomra erőltetésének és a széles társadalmi érdekek figyelmen kívül hagyásának a veszélyét. Ezért a racionális természetjogi elvektől, nevezetesen az emberiség történelmi praxisában kialakult „mos”-tól és a moráltól elrugaszkodott pozitív jog alapján akár az összes objektív természeti és társadalmi törvényszerűségek figyelmen kívül hagyásának a potenciális lehetősége fennáll.

Ha a társadalom-irányítás és a jogalkotás továbbra is a neoliberalis global-tőke uralmán nyugvó és általa kialakított és a társadalom széles rétegeinek gazdasági és szociális érdekeivel, vagyis a társadalom és a világmindenség szűkebb, valamint tágabb értelmében vett természeti törvényeit figyelmen kívül hagyó pozitív joggal kívánja az emberiséget irányítani, bekövetkezik mind az, amit Pokol Béla vízionál. E vízió szerint a munka-, és

⁵¹ Ld. a 2. sz. jegyzetet

⁵² Peschka Vilmos: Jog és értékek; Természetjog és pozitív jog.

⁵³ Hans Kelsen: Tiszta jogtan (ford. Bibó István), Budapest, 1988.; Kelsen: Theory of Norms, Clarendon Press, Oxford, 1991.

jövedelem-nélküliség miatt a társadalomra hasznos dolgozó rétegek szaporodási rátájának vészes csökkenése és keletről nyugat irányába történő elvándorlása valamint a nyugati országokba tartva, fokozatos felszívódása következik be. *Ez az alulképzett és/vagy vallási fanatizmus okán sem a társadalmi munkában és újra termelésben, sem a közéletben részt venni nem tudó vagy nem akaró túlszaporodott inaktív társadalmi réteg (a kelet-közép-európai cigányság és az euro-atlanti iszlám migráció) dominánssá válása következtében az euro-atlanti társadalom gazdasági, kulturális, infrastrukturális és társadalomszerkezeti rendszerével együtt fokozatosan felszámolódik.*⁵⁴ Ezt a folyamatot lehet okos politikával lassítani, de fel is lehet gyorsítani. A jelenlegi magyar kormány az előbbi irányában fáradozik. Magyarország északi szomszédja és még néhány kelet-európai állam éppen az ellenkezőjét teszi. Ha Közép-Európa össze tudna fogni és felhagyna a nacionalista ellentétek gerjesztésével, egy időre fel lehetne a térséget virágoztatni. A gazdasági és politikai hatalmi viszonyokat nézve az egészséges mozgást és dinamikus hatalmi egyensúlyt biztosító ellentétes pólusok összecsúszása folytán éppen olyan gazdasági és politikai hatalmi koncentráció jön ma az egész euro-atlanti tömbben létre, mint ami a Római Impérium dominatus korszakának végét jellemezte, ami a birodalom bukásához és anarchikus viszonyokhoz vezetett. Immanuel Wallerstein szerint, ha a jelenlegi gazdaságpolitikai globális uralmi rend nem tér kijavított formában vissza a demokratikus welfare society, illetve state-hoz, ez meg fog ismétlődni újból.⁵⁵ Kérdés azonban, hogy az ezzel ellentétes közép-európai és euro-atlanti folyamatok mennyire erősek mennyire visszafordíthatók, vagy már irreverzibilisek. Ha már irreverzibilisek, akkor kelet felől, Huntingtonot felidézve egy új társadalom alakul majd itt ki, különösen akkor, ha James Lovelock jóslata begazolódna és a nyugati civilizált világ az energiáért folytatott háborújában megsemmisíti önmagát. *De az is lehet, hogy az emberi társadalom az élő környezet tönkretételével a saját életfeltételeit teszi tönkre és a vízőzönhöz hasonló helyzet bekövetkezése okán egyes szigetként megmaradó kiscsoportok újra termelik az emberi közösséget és ismét benépesítik a földet.*

VIII. Rövid összegző megállapítás

Az eddigiek alapján először is azt szögezem le, hogy a jogalkotási és a jogalkalmazási tevékenységet a Világegyetem valamennyi rétege törvényszerűségének figyelembe vételével szükséges megvalósítani. Ennek során a jog funkcionálása során figyelembe kell venni az egyén, a mikro-, és a makro közösség emberi és szervezeti reagálásait, és tekintettel kell lenni az állati és a növényi életközösségek, az azt fenntartó élettelen anyagi és energia elemek statikájára és dinamikájára. A jelenlegi társadalmi, politikai és környezethasználati/hasznosítási folyamatok szembemennek ezzel, ami katasztrófához vezet. Növeli a problémát, hogy alapjában véve az évszázados angolszász „case law” alapján álló angolszász jogrendszer amerikai változatával akarja az USA az Európai Unió és az Európai Bíróság közreműködésével a kontinentális Európában kialakult kodifikált pozitív jogrendszert kicserélni, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a kontinentális tételes jogra alapozott jogrendszer is egy hosszú fejlődés és megszokás eredménye, amely átalakítási kísérlet csak zűrzavarhoz és a jogbiztonság tönkretételéhez vezet.

⁵⁴ Pokol: Európa végnapjai, II. fejezet

⁵⁵ Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása, Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

Czeti István

Studia in honorem Gábor Hamza – Ünnepi tanulmányok Hamza Gábor 70. születésnapja tiszteletére

2019. március 12-én ünnepi alkalomból gyűltek össze az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Kari Tanácsstermében Hamza Gábor professzor úr kollégái, tanítványai és tisztelői, a magyar jogtudomány jeles képviselői, hogy hetvenedik születésnapja alkalmából egy tanulmánykötettel tiszteljék meg az Ünnepelet.¹ Laudációt mondott a kar dékánja, Menyhárd Attila professzor, Sándor István és Boóc Ádám egyetemi docensek, Varga István, Földi András és Kecskés László professzorok, méltatva az Ünnepelet tudományos életművét és oktatói tevékenységét.

Az Ünnepelet rövid beszédben köszönte meg a tiszteletére összeállított *liber amicorumot*, és pár szóval utalt Óriás Nándorra (1886–1992), a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának professzorára, aki még jóval a századik születésnapja után is teljes szellemi frissességnek és jó egészségnek örvendő tartott előadásokat. Kívánjuk mi is ugyanezt az Ünnepeletnek!

A Közjegyzői Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kötetben összesen harmincnégy magyar, angol, illetve német nyelvű tanulmány kapott helyet, amelyek a jogtudomány legkülönbözőbb részterületeit érintik, így az olvasó az ógörög jogi papirologiával, az Angyali Doktor gondolataival és a BYOD trend munkajogi és adatvédelmi kéréseivel egyaránt megismerkedhet. S bár az egyes tanulmányok nem tematikus fejezetekbe rendezve, hanem a szerzőik neve szerint, alfabetikus sorrendben követik egymást, az emlékkönyv jól áttekinthető, szemléletesen rávilágítva arra, hogy mennyire változatos, sokrétű és milyen sok részterületet foglal magába a jogtudomány.

A tanulmányok legnagyobb csoportjának szerzői jogtörténeti témákat dolgoznak fel, illetve tizenhárom olyan írás szerepel a kötetben, amelyek vagy teljesen, vagy legalább részben római jogi tárgyúak. Mivel az összes tanulmány részletes ismertetése szétfeszítené jelen könyvismertetés kereteit, a továbbiakban a római (és egy esetben görög) joggal foglalkozó írások ismertetésére szorítkozom.

Deák Péternek, az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktoranduszának tanulmánya (*Néhány észrevétel a házastársak közötti lopáshoz – elkövetői alakzatok a D. 25, 2 [De actione rerum amotarum] titulusában*) keresetjogi témát dolgoz fel, és megállapítja, hogy az *actio rerum amotarum Digestában* fellelhető formájában keverednek a pönális és a reiperszekutórius jellemzők, és e kettő közül a reiperszekutóriusak dominálnak. Deli Gergely, a Széchenyi István Egyetem professzora *Elegancia és hagyomány. Gondolatok a D. 24, 3, 14, 1. apropóján* címmel, antik filozófiai megközelítéseket alkalmazva dolgozta fel a *Digesta* egy, a válási megegyezésekről szóló töredékét. El Beheiri Nadja, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora *Gedanken zur Wirkungsgeschichte der Naturrechtsdefinition des Ulpian bei Bonaventura und Thomas von Aquin* című tanulmányában a *ius naturale* és a *ius gentium* fogalomtörténetét vizsgálta Ulpianustól egészen a skolasztikus filozófia virágkoráig. Erdődy János, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense értekezésében (*Taberna casiaría*) egy sajtüzem példáján keresztül mutatta be a jogellenes zavarás komplex római jogi problémakörét.

Földi András, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora *Salus rei publicae. Gondolatok Deli Gergely könyve kapcsán* címmel írt éles szemű, a tartalmat szélesebb

---

¹ BOÓC Á. – SÁNDOR I. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Hamza Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Studia in honorem Gábor Hamza*, Közjegyzői Akadémia Kiadó, Budapest, 2019. 477 pp.

perspektívába helyező bírálatot. Jusztinger Jánosnak, a Pécsi Tudományegyetem tanszékvezetőjének tanulmánya (*Magánjogi szankcióval az uzsora ellen a császárkori Rómában: a senatusconsultum Macedonianum példája*) érdekes, a hatályos jogunkra vonatkozó tanulságokat is rejthet magában arra vonatkozóan, hogy bizonyos élethelyzetekben a magánjog hatékonyabb szabályozási eszköz lehet a szabálysértési-, illetve a büntetőjognál. Kecskés László, a Pécsi Tudományegyetem professzora, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja *A választottbíráskodás római jogi gyökereiről* címmel, az irodalmi anyagon kívül a felírt emlékeket is vizsgálat alá vevő tanulmányában mutatta be az *arbiterek* (és kisebb részt a *iudexek* és *recuperatorok*) tevékenységét.

Kelemen Miklós, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa tanulmányában (*Hivatalviselésben korlátozott tisztviselők a késő-római birodalomban – gondolatok a curialisok kormányzati szerepvállalásáról*) bemutatta, hogy a római hivatalviselésből történő kizárás, illetve az abban való korlátozás főként igazgatásfinanszírozási okokra, és nem társadalmi alapú kirekesztésre vezethető vissza. Nemes Szilvia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza a *τοῦτο δ' ἔστιν ἡ τιμὴ τοῦ βασιλικοῦ σίτου. Egy sajátos klauzula a ptolemaioszi egyiptom provinciális praxisából* című értekezésében egy kölcsőről szóló jogi papirusz elemzésével egy új szerződéstípus megjelenését mutatja ki. Siklósi Iván, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa tanulmányában (*A sematizmus és dogmatizmus veszélyeiről a romanisztikai és a civilisztikai kutatások során*) a korunk két nagyon elterjedt, káros jogászati attitűdjére kínál ellenszert a római jogtudósok praktikus jogászati látásmódjának bemutatásával. Írását jó szívvel ajánlhatjuk minden joghallgatónak és gyakorló jogásznak, aki az egyetemen elsajátított ismereteit tágabb összefüggésben szeretné látni.

Stipta István, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora *Beliczay Jónás, az ismeretlen római jogász* címmel írott tanulmányában a Kecskeméti Református Jogakadémia Római Jogi Tanszékére kinevezett első tanárának életútját és munkásságát mutatja be. Szalma József, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora írásában (*Gondolatok Hamza Gábor akadémikus műveiről, melyek a római jognak a modern jogok fejlődésére gyakorolt hatását vizsgálják*) a Jubiláns életművét méltatja, különös tekintettel *A római jog és hatása a modern jogok fejlődésére* című munkájára. Újvári Emese, a Debreceni Egyetem adjunktusa értekezésében (a *Több municipális magistratus perlése – az actio subsidiaria megindításának lehetőségei*) a magistratusoknak a serdületlenek számára történő gyámrendeléssel okozott felelősségének kérdéseit elemzi.

A kötetben szereplő további tanulmányok:

Balázs Tamás: *A FIDIC-szerződések és a magyar jog, avagy a FIDIC-szerződések magyarországi alkalmazásának legfontosabb aspektusai* (14–22.); Benke József: *Venire contra factum proprium* (23–32.); Boóc Ádám: *Bemerkungen im Zusammenhang mit den Bürgerschaftsverträgen und Garantieverträgen im neuen Ungarischen Bürgerlichen Gesetzbuch* (33–40.); Burián László: *A hazafelé törekvés a régi és az új nemzetközi magánjogi kódexben* (41–50.); Csehi Zoltán: *A francia elévülési jog reformja* (51–62.); Fábián Ferenc: *Társasági szerződés az 1959. évi Ptk.-ban* (89–100.); Frivaldszky János: *Szent Tamás nyomdokain: az igazságos háború keresztény tanától a béke morálfilozófiájáig* (109–116.); Gass István: *Alapvetések és alapkérdések a szerződés fogalmának témaköréből* (117–132.); Halmai Péter: *Differenciált integráció, integrációs modellek* (133–144.); Harmathy Attila: *A tulajdonjog változásáról* (145–148.); Holló Dóra: *Quidquid id est – timeo Danaos et dona ferentes – A BYOD trend munkajogi és adatvédelmi aspektusai munkavállalói és munkáltatói szemszögből* (149–156.); Karácsony András: *Eötvös és Concha (orientációváltás a magyar államelméleti gondolkodásban)* (163–168.); Lamm Vanda: *The evolution of the norms on advisory procedure at the time of the PCIJ* (193–198.); Márkus Eszter: *Model acts regulating fiduciary duty of partners in the United States* (199–206.); P. Szabó Béla: *A 17. század első*

felében élt egyik magyarországi jogi doktor életrajzának rejtélyei (*Benedictus Zalnpaum, Tebensis Pannonius*) (215–224.); Rigó Balázs: *Az ELTE ÁJK Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék története a második világháborútól napjainkig* (225–230.); Salamon László: *Az országos népszavazás érvényességének szabályozása a kétféle hatalomgyakorlás viszonyának tükrében* (231–236.); Sándor István: *A vagyonvédelmi trustok elterjedése az Amerikai Egyesült Államokban* (237–246.); Tóth Ádám: *Hol van a hűség jutalma? Igazságos-e az ági öröklés jelenlegi szabályozása?* (273–290.); Török Gábor: *Gondolatfoszlányok* (291–296.); és Visegrády Antal: *A jog funkciója és a viták kezelése* (305–320.)

A kötet különleges erénye, hogy változatossága, illetve az egyes tanulmányok magas színvonala miatt nemcsak a jogászok, hanem más tudományágak képviselői is haszonnal forgathatják, továbbá az érdeklődő jogáshallgatóknak is segítséget nyújthat egy-egy szűkebb, az egyetemi oktatásnak részét nem képező témakör megismerésében. Napjainkban, amikor világszinten egyre dinamikusabban nő a hatályos jogszabályok mennyisége, és mind a gyakorló jogászok, mind a joghallgatók a jogszabályok egyre mélyülő tengerében kényszerülnek nap mint nap eligazodni, egyre nagyobb szükség van olyan változatos tartalommal bíró tanulmánykötetekre, amelyek a szakmabelieknek lehetőséget nyújtanak arra, hogy szűkebb szakterületük horizontja mögé tekintsenek, meglévő ismereteiket új megvilágításba helyezték, és ezáltal óvják meg magukat a túlzott dogmatizmustól, a jogpozitivizmustól és a szellemi elzárkózástól. Ezért is jelenthetjük ki, hogy ezen új tanulmánykötetnek helye van mindannyiunk könyvespolcán.

A kötetet Hamza Gábor szakmai önéletrajza és angol nyelvű publikációs jegyzéke zárja, amelynek szerves részét képezi a szerkesztők által függelékként odaillesztett, az Ünnepelet hatvanötödik születésnapjára készített, *Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam. Studia in honorem Gábor Hamza* című *Festschrift, Liber amicorum* is.

Jogtörténetírás kronologikus módon és dogmatika nélkül? – A pozitivista jogtörténetírás pozitívuma²

Barbara J. Schapiro, a Berkeley Egyetem (University of California, Berkeley) professzor emeritája már több évtizede foglalkozik jogtörténettel, azon belül is az angol jog reformjával, a jogi gondolkodás történetével, a jogtudomány történetével, továbbá az angol politikai kommunikációval és politikai kultúrával.³ Műve tulajdonképpen egy több évtized hosszú alkotási folyamat összegzése, amit a bevezető gondolatokban rögzít is a szerző. Jóllehet a jogi reformok mind a kortársak, mind a későbbi kutatók számára szorososan az 1640–1660 közötti angol politikával és a jelentős alkotmányos változásokkal kapcsolódnak össze, a szerző a reformok vizsgálatát VIII. Henrik trónra léptétől a XVIII. század közepéig kiterjeszti. Ennek a rendkívül hosszú időtartamnak a feltárása, sőt inkább felvállalása a szerző egyik kifejezett célja, hiszen a jogi reformokat vizsgáló kutatások eddig az 1640–1660 közötti két évtizedre és a XIX. századra koncentráltak. Ebből a két évtizedből ugyanakkor nehéz feltárni, hogy mely problémák voltak állandóak, folyamatosak és melyek azok, amelyekre éppen akkor adták a válaszokat, amikor felmerültek.

Mivel a szerző szerint a jogi reformok (law reforms) hosszú távot felölelő jelenségek, ezért vizsgálatuk is hosszú távon indokolt, még hozzá azért, hogy megérthessük a XVII. század közepének fejleményeit. A korábbi kutatások ezekre a polgárháborús időkre fókuszáltak, de nem törődtek sem az előzményekkel, sem a restaurációval. A Parlamentet kutató történészek egy adott parlament alatt jogi reformokra koncentráltak így ezeket a különálló kutatásokat össze kell kötni, hogy lássuk a jogi reformok folyamatát. A hosszú XVIII. századot vizsgálók pedig nem törődtek 1660 előtti korokkal, mert nekik bőven elég volt 1660, mint korszakhatár. Ráadásul az alkotmányos konfliktusok történetének dominanciája azt is magával hozta, hogy a kutatásban a főhatalom intézményesülését a politika terére, így a nyilvánosság számára leginkább transzparens módon mutatták be. Ugyanakkor az alkotmányt érintő reformok elemzését kivéve, a többi, szakjogági területet érintő reformok vizsgálata elmaradt. Így az anglikán reformációt követő vallásügyi törvények vizsgálata csak az alkotmányra és a teológiára terjedt ki. Ráadásul a XVIII. századból a jogot tekintve a legtöbbet a bűnözésről, a büntető igazságszolgáltatásról tudunk, így a korábbi, a büntető jogot érintő reformok feltárása szintén szükséges. A mű ezért szándékosan nem a nagy horderejű alkotmányos változások és a közjogi berendezkedés átalakulásának a vizsgálatát tartja szem előtt, hanem a jogrendszert egészében, mint egymással szétválaszthatatlan, oszthatatlan egységet képező rendszert vizsgálja. Sőt, a mű a jól ismert alkotmányos konfliktusokat szándékosan ki is hagyja, mivel ezek az alkotmányos viták a jogi reformok szintjéig, tehát a jogrendszer mélységébe nem hatoltak le.

A szerző meglátása szerint kettő jogi reformmozgalom (reform movement) létezett. A mérsékelt (moderate), amelyik a régtől fogva fennálló jogot, jogintézményeket akarta

¹ Rigó Balázs (PhD) adjunktus, ELTE-ÁJK, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék. E-mail: rigo.balazs@ajk.elte.hu ORCID: 0000-0003-0112-9546

² Schapiro, Barbara J.: *Law Reform in Early Modern England. 1500-1740. Crown, Parliament and the Press.* Oxford – New York, Hart Publishing, 2019, 266. pp. ISBN 978-1-50993-421-8

³ A jogi reformokra vonatkozó művei közül lásd többek között: *Law Reform in Seventeenth Century England.* In *American Journal of Legal History* 19, 1975, pp. 280–512, *Sir Francis Bacon and the Mid-Seventeenth Century Movement for Law Reform.* In *American Journal of Legal History* 24, 1980, pp. 331–352, végül *The Restoration Chapter in the History of English Law Reform.* In *Law Humanities* 10, 2016, pp. 313–58.

fejleszteni. Ezeket a reformokat a Korona és a Parlament, majd csak a Parlament ösztönözte azzal, hogy az igazságszolgáltatás során felmerülő költségeket és az elhúzódo eljárásokat, a versengő és egymással összeütköző bírósági hatásköröket és végül mindazt, amit korrupciónak éreztek, csökkentsék, egészen a XVI. század kezdetétől. Ezzel szemben a radikális (radical) mozgalom, amelyik a forradalom évtizedei alatt koncentrált, a fennálló jogintézményeket és bíróságokat akarta megszüntetni, meghaladni, majd más jogi és politikai alapokon álló intézményekkel akarta őket felváltani. Tehát inkább lecserélni, mint javítani akarta a jogintézményeket. A radikális nem volt egységes, különböző vallási és politikai csoportok eltérő víziói éltették, hogy mi az igazságos társadalom és melyek a jó törvények. A radikális reformok azokkal a többnyire eliten és parlamenten kívüli csoportokkal emelkedtek fel és tűntek el, amelyek ezeket felkarolták.

A szerző kifejti, hogy a reformelemek akár évek óta hangoztatott katalógusát a sajtó is felerősítette, bár összességében kevés reformot sikerült véghez vinni. A reformok megrekedése azonban nem a hangos ellenzők érdeme, hanem a Korona és a Parlament intézményes cselekvőképtelensége, hogy bevezessék a javasolt reformokat. A könyv többször lefektetett célja ennek a cselekvőképtelenségnek a bemutatása a jogi reformok során. A mű a jogi reformokat széleskörűen vizsgálja, és a változó kormányformák és az aktuális napi nyomásgyakorlás kontextusában igyekszik vizsgálni a reformokért tett kísérleteket. Tudva, hogy a jogintézmények a kormányzati berendezkedés részei, a mű megvizsgálja, hogy a Korona céljai miként segítették elő vagy korlátozták a jogi reformok sikereit, és hogy a kormányzat instabilitása miként befolyásolta az erőfeszítéseket.

A szerző a jogi reform alatt nem csak azt érti, ami a modern joghoz vezető hasznos változtatás, hanem minden olyan változtatást is, amit a kortársak meg akartak tenni. Ez a változtatás még azokra az igényekre is kiterjed, amikor a kortárs ellenzők számára azok nem is voltak reformok. Tehát jogi reform alatt a szerző minden olyan jogi változtatást vagy erre való igényt ért, amit személyek vagy csoportok akartak, valamint amikor megoldást is adtak a jog(rendszer) problémáira, még akkor is, ha ez a modern fejleményekkel, hasznossággal nem egyeztethető össze.⁴ Reform továbbá szerző számára a common law és az írott jog megváltoztatásának szándéka mellett a pereskedés költségeinek csökkentése, a bíróságok, a jogász hivatás és a jogirodalom fejlesztésére irányuló tulajdonképpen bármilyen szándék. A szerző továbbá a felségsértés és hűségárulás (*felony, treason*) miatt indított politikai perekben a tárgyalásokat követő közbeszédben megfogalmazott kritikát is reformszándéknak tartja. A jogi reform tehát valójában a jog változására irányuló szándék kifejezése és annak véghezvitele, röviden a változtatás a jogban. A reform így egyenlő a jog megváltoztatásának szándékával és magával a változtatással.

A szerző a jogban próbálja megkülönböztetni a változtatást és annak szándékát, azaz a reformot a jogrendszerben megvalósuló változástól, mint organikus fejleménytől. Tehát a változás abban tér el a változtatásról, a reformtól, hogy nem köthető feltétlenül egy adott személyhez, szervhez. Másrészt sokszor megtörténik az is, hogy nem köthető egy adott jogszabályi rendelkezéshez, vagy dátumhoz sem, mert vagy már jóval a dátum vagy a jogszabály előtt megszűnik az adott intézmény, vagy a kialakulását eleve nem lehet pontos időhöz jogszabályhoz kötni. A szerző azért terjeszti ki a reform, illetve a változás fogalmát a hatályos jogunkkal össze nem egyeztethető, tehát a jelenlegi jogunkhoz el nem vezető módosulásokra, valamint a konkrét emberekhez nem köthető változásokra is, mert maga a reform egy érdekek és értékek alapján telített fogalom, hiszen reformnak csak a modern jog kialakulása szempontjából hasznos változ(tat)ásokat szokták érteni. Ez a hasznosságra szűkítő fogalomhasználat viszont számos a kortársak számára jelentős jogi változtatást kizárna a

---

⁴ A szerző a change ige, illetve főnév tárgyias és tárgyatlan alakjainak jelentéseit különbözteti meg úgy, hogy a reform alatt a változtatást és annak szándékát, míg change alatt a konkrét személyekhez nem köthető változást érti, illetve, hogy valaki változik vagy változtat valamit a jogon.

vizsgálat alól. A szerző mindezekből következően arra vállalkozott, hogy nemcsak időben, hanem tartalmilag is rendkívül tágra vizsgálja a jog reformját, beleértve a tárgyi jogot, a jogszabályokat és magát a jogrendszert is. Ezek a változ(tat)ások a szerzőnél valójában a szó legszorosabb értelmében vett, tehát legapróbb módosulásokat jelentik, amely rendkívül tagolttá teszi a művet, célszerűbb lett volna kifejezetten a novelláris, vagy valóban évtizedekre ható jogszabályi változ(tat)ások vizsgálatánál maradni.

A szerző ugyanakkor a common law bírászkodás során született ítéletek, a joggyakorlat hatásának vizsgálatát a jogra sajnálatos módon kihagyja. A bíró alkotta jog mellőzésének az oka, hogy fogalmilag a bíró nem alkot jogot, valamint az, hogy a precedens jog fogalmilag változatlan. A bírák továbbá mindig tagadták, hogy jogot alkottak volna. Ez meglátásunk szerint súlyos tévedés a szerző részéről, mivel a bírói jogalkotás tilalma egy formális és fikción alapuló tilalom, ráadásul a szerző állítása azt sugallja, mintha a precedens jog sem változna. Az angol bíró valóban nem alkot a szó szoros, formális tehát jogforrási értelmében jogot, ami alatt itt a jogszabályokat kell érteni. Ugyanakkor az ítéletek a jogrendszer egészére változással járhatnak, akár a későbbi jogalkotás során, amikor például a szokásjogot inkorporálják egy-egy jogszabályba, akár amikor a bíró a joghézagot tölti ki. A bírói jogalkotás tilalmának alapja továbbá az a fikció, hogy csak a parlament alkothatja a jogot, ami a tárgyi jog, a jogszabályok által meg is valósul, míg a bíró csak ezeket a jogszabályokat alkalmazza. A valóságban, és főleg egy precedensjogra épülő jogrendszerben, éppen a szokásjog és a precedensek miatt ez közel sincs így. Következésképpen a szerző tévedésének alapja, hogy a jog, azaz a jogszabályok összessége minden élethelyzetet lefed. Ha ez így lenne, csak akkor lenne igaz mind elméletben, mind gyakorlatban, hogy a bíró nem alkot jogot. A szerző valójában egy stílszerű tévedést vétett, a kora újkorban a porosz kodifikáció kísérelte meg az Allgemeines Landrecht (ALR – 1794) révén az ún. Gesamtkodifikation-t, tehát a mindenre kiterjedő univerzális kodifikációját az élethelyzeteknek, ahol egy jogszabályba akarta a jogalkotó rendezni a jogi normákat. A jog azonban a rövidség, egyszerűség, gyors áttekinthetőség, a szerző által is detektált, minden korban fellángoló reformszándék ellenére nem így működik. Ennek oka, hogy a társadalom és a benne létrejövő életviszonyok bonyolódnak, amelyekből a jog csak a jogilag releváns, szabályozandó viszonyokat szelektálja, ezek lesznek a jogviszonyok, az életviszonyok köre tehát szükségszerűen tágabb. A szerzőnek indokolás nélkül csak ki kellett volna jelentenie, hogy a tárgyi jog által megvalósult reformokra, illetve változásokra fókuszál a művében. A jogrendszerben lévő struktúrák ismeretének hiánya sajnos a későbbiekben végigvonul a műben, amely leginkább a mű szerkezetének és módszerének tükrében fejthető ki.

A szerkezet és a módszer nagyon következetes, feszes és erős kézzel egyben tartott, ám egy jogi tárgyú műben elhibázott, ha a jogintézmények reformját akarja vizsgálni a szerző. Ugyanis hiába jelentette ki a szerző, hogy a reform alatt a tárgyi jog által a jogban és a jogintézményekben szándékolt változtatásokat érti. Valójában tehát sem kodifikáció történetet (régebbi terminológiával külső jogtörténet) nem ír, azaz, hogy a jogalkotásban ezek a változtatások milyen társadalmi, gazdasági, politikai hatások, érdekek és célok következtében jöttek létre, sem azt nem írja meg, hogy a jogszabályokban maguk a jogintézmények a kodifikáció hatására hogyan változtak (belső jogtörténet).

A szerző módszere ugyanis a jogi változ(tat)ások kronologikus, uralkodók szerint csoportosított fejezetekre tagolt bemutatása, felsorolása 1509 és 1740 között. Az egyes fejezeteken belül látszólag intézményekre tagolva írja el a jogintézmények reformjának történetét. Így példának okáért a korai Tudorok fejezetben a common law, majd a kiváltságos, végül az egyházi bíróságok, a helyi igazságszolgáltatás szervei (békebírák és esküdtszék), a reformáció hatása a jogra, a jogi hivatást űzők tevékenysége, a földbirtokjog, a büntetőjog, Edward, Mária, reneszánsz humanizmus végül a nyomtatott sajtó és a jog alfejezetekre tagolás valósul meg. Ugyanakkor az I. Erzsébet kora című fejezetben a Korona, a Parlament,

a Bíróságok, a jogalkotás, a jogi publicisztikai írások témái kerülnek előtérbe, a korai Stuartok időszakát pedig az összehívott parlamentek és az ott folyó jogalkotás szerinti tagolás és vizsgálódás adja. Azt a szerző is nyomatékosítja, hogy nem minden intézmény reformja került kivétel nélkül előtérbe az egyes korokban. Az állandó, tehát korokon átívelő reformszándékok leginkább a bírósági eljárás költségességének csökkentése, az ügyvédek fősvénységének felemlegetése, a jog bonyolultságának és átláthatatlanságának megszüntetése, az esküdtek korruptségának visszaszorítása voltak. A fenti két felsorolásból is kitűnik, hogy a szerző az alkotmányos vitákat és a főhatalom kérdésének vizsgálatát mellőzi, mert azokat nem a jogrendszer kérdésének, hanem hatalmi kérdésnek tartja. A mű így valójában a tág értelemben vett igazságszolgáltatás elemei változásának történetét követi végig. Az is látható azonban a fenti két fejezetből, ahogy a továbbiakból is, ha a művet kézbe veszi az olvasó, hogy éppen az egységes, jogintézmények szerinti vizsgálat hiányzik a műből.

A szerző ugyanis, sajnálatos módon, a kronológia a foglya maradt. Előbbi különösebb magyarázatot nem igényel, az intézménytörténet, és ez még inkább igaz a jogintézményekre, nem vagy csak ritkán kapcsolódik uralkodók életéhez, valamint vannak olyan jelentős intézmények, amelyek jogi jelentőségük, azaz a jogrendszerre való hatásuk miatt önálló alfejezetet igényeltek volna, így például a Petition of Right vagy a Habeas Corpus Act, amelyekről jóformán annyit tudunk meg a műben, hogy elfogadták. Ha a szerző esemény-, gazdaság-, társadalom-, mentalitás történetbe ágyazta volna a művét, tehát megvizsgálta volna, hogy miért fogadták el az adott törvényt, vagy akarták megváltoztatni a fennálló jogot, akkor valóban egy komplex elemzést nyújtott volna. A követett módszere viszont erre nem alkalmas, nevezetesen az, hogy bizonyos tematikai egységek alapján a fennálló jogrendszer változását eredményező vagy azt szándékozó jogszabályokat, jogi publicisztikai, tudományos, jogalkalmazást elősegítő írásokat felsorolja. Így sem a történeti megközelítést alkalmazó kodifikációtörténet, sem a jogászai megközelítést alkalmazó dogmatörténet nem jelenik meg a műben. Továbbá az olyan, mindkét nézőpontot egyesítő, jogtörténeti kérdésfeltevéssel sem találkozunk, hogy például az állam kialakulása milyen hatással volt ezekre a reformokra, mennyiben volt előzménye, avagy következménye az adott jogi reformnak az állam párhuzamos realitása, azaz az állam a maga intézményrendszerével annak valóságában. A szerző többször tételmondatként állítja, és műve egyik eredményének tekinti annak bizonyítását, hogy a reformok a közhiedelemmel szemben nem a Korona vagy az ellenérdekelt ügyvédek ellenállásán buktak meg, hanem a jogalkotás során egyszerűen nem jutott rájuk idő. Ennek és több másik tételmondatnak a bizonyítása, ahol különösen hasznára vált volna a kifejezett történeti megközelítés az eseménytörténet, mint háttér-információ révén, szintén elmaradt. Elemzéseket leginkább Bacon jogról szőtt gondolatait tartalmazó és a kora újkori jogirodalom bibliográfiatörténete leírásának alfejezetei tartalmazzák. Ezekben a részekben látszódik, hogy a szerző biztos kézzel bánik a recepciótörténettel, a szövegekkel és magával a könyvekkel. A szerző jogtörténetet akar írni, ráadásul kifejezetten a jogrendszert, az igazságszolgáltatást érintő intézmények jogtörténetét, tehát nem a klasszikus értelemben vett alkotmánytörténetet, ahol az esemény-, gazdaság-, társadalomtörténet alkalmazása is kívánatos, ám sajnálatos módon éppen a jog vész el a műben.

A szerző a bevezetésben a fentiekén túlmenően egy további célt is maga elé tűz. Méghozzá azt, hogy a jogi reform kutatásai során eddig felhalmozott eredményeket rendszerezi. Az eredményeket tartalmazó, hivatkozott művek kiadási éveit átnézve, érthető miért tartott a szerzőnek évtizedekig megírni a művét. A historiográfiai alfejezetben imponáló mennyiségben gyűjti össze a két és fél évszázadot felölelő résztanulmányokat, monográfiákat, amelyből éppen a szerző gyűjtésében válik az angol kora újkori jogi reform kutatásának megkerülhetetlen bibliográfiájává. A bibliográfia elemző rendszerezése egy bevezető fejezet szintjén marad, tehát inkább egy rendszerezett gyűjtés, mint egy historiográfiai rendszeres szintézis. Itt kell megjegyeznünk, hogy a mű végén sem felhasznált irodalomjegyzék, sem

bibliográfia nincs, azokat sajnos és némileg érthetetlen módon vagy a bevezetőben, vagy a további lábjegyzetekben helyezték el. A bennük lévő ismeretanyag azonban minden kétséget kizáróan a szerző birtokában van, hiszen műve éppen azt célozza meg, hogy a jogi reformok teljességét gyűjtse össze az adott időintervallumban. A szerző ezt sikerrel teszi meg, hiszen a rész tanulmányokban feldolgozott adatokat, eredményeket építi be a művébe. Ez azonban az impozáns mennyiség mellett nem más, mint pusztán a jogi változtatásokra irányuló kronologikus faktográfia mindennemű különösebb elemzés nélkül. A kronológia végletes követése ráadásul éppen a mű címében is írt reformot, változást rejti el, hiszen egy-egy jogintézmény fejezetenként való fel-felbukkanása éppen statikus állapotban ábrázolja, még akkor is, ha hozzáteszi, hogy például a királyi bíróságok vesztek hatáskörükből, míg a Csillagkamaráé pedig adott esetben bővült.

Mégis, a mű a közel 200 oldalnyi felsorolás ellenére éppen a pozitivista megoldásával értékes. Jóllehet a bevezető fejezet, amely egy tömör vázát adja a kora újkori angol igazságszolgáltatásnak és jogrendszernek, szintén vázlatos, ám aki általánosságban akarja megismerni, annak tökéletesen elég. Az alapintézményeket, a kulcsfogalmakat éppen a kellő mennyiségben és szinten összegzi. A záró fejezet valójában számos, az alfejezetek végén, sőt már a bevezetőben is felvetett általános megállapítás, tételmondat ismétlését tartalmazza. Emellett számos kérdést is nyitva hagy. Ezek a nyitott kérdések a jogrendszert általánosan, a mai napig részben foglalkoztató, részben soha meg nem oldott kérdések. Jobb lenne-e a jogrendszer, ha egyszerűbb lenne a jog? Gyorsabb lenne-e az eljárás, ha több bíró lenne? Kell-e kötelező jogi képviselő a bíróságon? A kérdések jogosak, és úgy a jogfilozófiában, mint a jogi oktatásban és jogalkalmazásban gyakran előkerülnek, a műben viszont éppen azért, mert sehol sem kapcsolódik az általános jogi ismeretekkel, a hatályos joggal, kissé naivnak hatnak. A szerző például kijelenti, hogy fura módon a Montesquieu-i hatalommegosztást nem ismerő XVII. század közepi Angliában sem a hatalommegosztás ilyen következetes elve, sem a jogági tagozódás kontinentális elve nem ismert. Az említett korszakban viszont Montesquieu még meg sem született, bár születése angol jogtörténeti szempontból ikonikus dátumhoz köthető (1689). További példákat is fel lehetne hozni, hogy a szerző történészként a jogtörténészek gyakori csapdájába, az anakronizmusba esik.

Mindezek ellenére fenntartjuk, hogy a mű azt a célját, miszerint összegzi, és évszázados távlatokban mutatja be, vagy inkább sorolja fel a jogi reformokat, betölti. Ha megvalósulna, hogy az összes jogi reformot bemutató tanulmányt kiadnák egy több kötetes lexikonsorozatban, akkor kétségkívül a gyűjtés miatt az első kötet legelején foglalna helyet. Ahogy az is nyilvánvaló, hogy ha valaki az 1509–1740 közötti bármilyen, a jogszabályokban a jogrendszert, az igazságszolgáltatást vagy adott jogintézményeket érintő változást akar kutatni, akkor mindaddig, amíg nem készülnek a jogszabályokat feldolgozó digitális adatbázisok, ezt a művet kell a kezébe vennie, és rögtön egy kész és teljes listát kap mind az eddigi bibliográfiával, mind magának a jogszabályoknak a felsorolásával. Így a mű a kort kutató jogtörténészeknek mindenképpen javára válik, még akkor is, ha nem más, mint egy annotált jogszabályjegyzék, vagy másként az angol jogi reformok regesztája.